

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ӘОЖ 159.9(574)-053.81

Қолжазба құқында

АДИЛОВА ЭЛЬНУР ТЕМИРКАНОВНА

**Қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын
әлеуметтік-психологиялық зерттеу**

6D050300 – Психология

Философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
психология ғылымдарының докторы,
профессор Аймағанбетова О.Х.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Куо Бен Виндзор университетінің
профессоры (Онтарио, Канада)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2021

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1 ҒЫЛЫМИ БІЛІМНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	13
1.1 Әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулердегі құндылық мәселесін зерттеудің теориялық алғышарттары: қазіргі көзқарас.....	13
1.2 Ресей ғалымдарының құндылық мәселесін зерттеудегі негізгі ғылыми бағыттары.....	27
1.3 Қазақстандық психология аясындағы құндылық бағдар мәселесі.....	36
Бірінші бөлім бойынша қорытынды.....	42
2 ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ	45
2.1 Тұлғаның психологиялық құрылымындағы құндылықтар және олардың негізгі функциялары.....	45
2.2 Студенттік жастағы құндылықтардың құрылымы мен мазмұны.....	58
2.3 Студенттердің құндылық бағдарларына әсер ететін негізгі факторлар.....	68
Екінші бөлім бойынша қорытынды.....	74
3 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	77
3.1 Зерттеу бағдарламасы.....	77
3.2 Сыналушылардың жалпы сипаттамасы.....	82
3.3 Зерттеу кезеңдері мен әдістемелері.....	84
3.4 Зерттеу нәтижелерін өңдеу және талдау.....	90
3.4.1 Қазіргі жастардың құндылық бағдарларының ерекшеліктері.....	90
3.4.2 Қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік түрлері арасындағы өзара байланыс.....	104
3.4.3 Құндылық бағдарлар мен уақыт перспективасының арасындағы өзара байланыс.....	123
3.4.4 Құндылық бағдарлар мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланыс.....	137
Үшінші бөлім бойынша қорытынды.....	141
ҚОРЫТЫНДЫ	144
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	149
ҚОСЫМШАЛАР	160

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс теориялық-әдіснамалық және эмпирикалық контексте жүргізілген қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарларын әлеуметтік-психологиялық зерттеуге арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстанның егемендік кезеңі және оның демократиялық әлеуметтік мемлекет ретінде дамуы қоғам өмірінің басқа компоненттерімен бірге өзгеріске ұшырайтын құндылықтарды қайта қараумен тұспа-тұс келді. Жаһандану, либерализация және демократияландыру қазіргі Қазақстанның тыныс-тіршілігінің факторлары ретінде экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларда ғана емес, тұлғалық даму саласында да ілеспе өзгерістерді талап ететін қоғамның жаңа рухани және адамгершілік атмосферасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазіргі заманғы процестерді түсіну және олардың одан әрі мониторингі бүгінде тұлға дамуының тұтас бейнесін, оның адамгершілік-рухани дамуы мен жетілдірілуін, оның бастаулары мен ерекшеліктерін зерттеусіз мүмкін емес.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты, Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығына орай жазылған мақаласы, экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрғыдан алғанда өз елінде өзін жайлы сезінетін, тұлғалық даму мен жетілдірудің тұрақты процесінде тұрған елдің жоғары адал азаматын қалыптастыру идеясымен толықты.

Үш онжылдық бойы тәуелсіз Қазақстан белгілі бір стратегияда дамыды. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуынша, алғашқы онжылдықты жаңа Қазақстанның іргетасы қаланған кезең деп атауға болады. Екінші онжылдық - мемлекеттілікті нығайту, ел экономикасының потенциалын арттыру кезеңі болды. Үшінші онжылдықта саяси және экономикалық реформалармен қатар адамның, өз елінің азаматының рухани жаңғыруына ерекше мән беріле бастады.

Бұл негізгі идея, жаңа құндылықтары мен бағдарлары бар адамның адамгершілік және рухани жаңғыруы осы кезеңдердің әрқайсысының басында негізін қалаушы болып табылады деп мемлекет басшысы мұқият атап өтті [1].

Сондықтан әлеуметтік-психологиялық зерттеудің арнайы пәні ретінде құндылық бағдарлар феноменіне жүгіну теориялық жағынан да, эмпирикалық жағынан да өзекті болып табылады. Мұндай талдау іргелі теориялық білім үшін аса маңызды емес, алайда қазіргі заманның өзекті сұраныстарының сауалдары үшін өте маңызды, атап айтқанда, адамның бостандығы мен құқықтарын, индивидуализм, материалдық әл-ауқатын ынталандыратын, жаңа идеологиямен, мүлдем жаңа дүниетаныммен, жаңа әлеуметтік саяси, экономикалық, мәдени жағдайлар жағдайында дамып келе жатқан егеменді мемлекетті құру және одан әрі дамыту практикасы.

Қазіргі заман туралы тұрақсыздық пен тұрақтылықтың қарама-қайшы тенденциялары үйлесетін және бір мезгілде бар белгісіздіктің, күрделіліктің және алуан түрліліктің өсу дәуірі ретінде жазылады [2].

Белгісіздік пен вариативтілікті күшейтетін қоғамның мұндай транзитивтік жай-күйі адамнан бейімделу стратегиясын емес, әлемге бейімделуді талап ететін сын-қатерге айналады [3]. Бұл күрделілік пен белгісіздікті ғана емес, оларды артықшылықтар ретінде пайдалану қажеттігін білдіреді.

Әлемді жаулап алған пандемия, шекараны тек сыртқы емес, сонымен қатар коммуникацияның ішкі мүмкіндіктерін елеулі шектеді, қоғамдағы белгісіздікті күшейтті және ұжымдық мәдениеттердің базалық құндылықтарына тосқауыл қойды, сол арқылы әрбір адамның алдына қоғамдық өзара әрекеттестікте болып жатқан өзгерістерге қалай бейімделу керектігін таңдады. Бұл жаңа құндылықтарды құруға, бұрыннан бар құндылықтарды қайта бағалауға және девальвациялауға әкеліп соқты.

Кристоф П. Мор атап өткендей, Қазақстан мен Өзбекстандағы Ф. Эберт атындағы қордың аймақтық директоры осы өкілдіктің қолдауымен 2021 жылы жарық көрген «Қазақстан және COVID-19: медиа, мәдениет, саясат» монографиясында «Пандемия адамдардың өмірді қалай қабылдайтынын түбегейлі өзгертті. Әлемнің түкпір-түкпіріндегі қоғамдастықтар жастарды оқытудан, қоғамдық жиналыстардан, жұмыстан бастап, демалысқа, тіпті саяхатқа дейінгі күнделікті өмірдің негіздерін қалай ұйымдастыратынын қайта қарауға мәжбүр болды. Біздің ғаламшардағы барлығы дерлік біздің қоғамдастықтарымызға зиян келтіретін тұрмыс-тіршіліктің осындай түрлеріне шектеу қойды. Студенттер негізінен онлайн оқыды, сондықтан үлкен топқа деген қатыстылығын жоғалтты. Адамдармен кездесу - жеке немесе іскерлік тәртіпте - кенеттен интернетте ғана мүмкін бола бастады... Бүгінгі таңда пандемия бұрынғысынша экономикалық қиындықтарды тудырып, тұтынушылардың, бизнес пен қоғамдастықтардың әлем бойынша терең алаңдаушылығын тудырады» [4].

Осының салдарынан белгілі бір әлеуметтік және мәдени орта шеңберінде тұлғаның тіршілік әрекеті мен мінез-құлқын реттеудің іргетасы ретінде құндылық бағдарларды зерттеу мәселесі өзектендіріледі.

Құндылық бағдарлардың ерекшеліктері мен өзіндік мәселесі пәнаралық сипатқа ие, ол философия, әлеуметтану, саясаттану, психология ғылымдарының түйіскен жерінде орналасқан болып табылады.

Алайда ұзақ уақыт бойы бұл мәселе тек философия, әлеуметтану, саясаттану және психологтардың назарында болды, ал әлеуметтік-психологиялық білім құндылық бағдарларды зерттеудегі нақты жағдайға жауап бермеді. Қазіргі уақытта аталған мәселеге және психология ғылымының ұстанымына қызығушылықтың өзектілігі байқалады.

Құндылық бағдарларды әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан зерттеуге деген қызығушылық қазіргі қазақстандық қоғам жағдайында кездесуі жайдан-жай емес, оның даму ерекшеліктері этномәдени, посткеңестік, либералдық-демократиялық, еуразиялық бірнеше құндылық матрицалардың қиылысуынан туындаған. Олардың үйлесімділігі Қазақстандағы әлеуметтік таңдаудың жалпы дүниетанымдық контекстін алдын ала айқындайды, сондықтан олардың тұлғалық ерекшеліктерін, сәйкестілігін, өткен, қазіргі және болашақ өлшемдерін

субъективті қабылдау және бағалау ретінде уақыт перспективасымен өзара байланысын, әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылығын және т.б. зерттеу талап етіледі.

Өмірлік өзін-өзі анықтау процесі олардың негізінде қалыптасатын құндылық бағдарлар мен нақты дәлелдер ерекше рөл атқаратын таңдау жағдайларын қамтиды. Өзін-өзі анықтаудың өзегін таңдау кезінде олардың дербес және жауапты болуы үшін құндылық негіздерді қалыптастыру қажет болып табылады. Бұл тараптар - әсіресе қазақстандықтардың жеке басының дамуының дағдарыстық жағдайларында өзінің маңыздылығын ашып көрсететін айтарлықтай күрделі ізденістердің өнімі.

2020 жылы Ф. Эберт атындағы қордың Қазақстандағы өкілдігінің қолдауымен «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік өлшемдегі құндылықтары» атты ауқымды зерттеу жүргізілді, оған тарих ғылымдарының докторы, әлеуметтану ғылымдарының профессоры Л. Гуревич, белгілі қазақстандық ғалымдар және т.б. қатысты. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның құндылықтарын құрылымдық талдауды білдіретін зерттеу ұлттық репрезентативтік іріктемеде жүргізілді және әлеуметтік топтар мен өңірлердің ерекшеліктері тұрғысында қазіргі қазақстандықтардың құндылық портретін жасауға мүмкіндік берді [5].

Бұл мәселелер Қазақстанның барлық халқын қамтиды. Әсіресе, біз ең алдымен жастар тобына жатқызатын белгілі бір әлеуметтік топтар үшін бұл процестің өзектілігі өте маңызды болып табылады.

Ресейлік ғалым М.Я. Виленский жастардың құндылық сананы қалыптастырудағы рөлі мен ерекшеліктерін атап өтіп, бұл жас шағында «тұлғаның дүниетанымдық деңгейдегі құндылық өзін-өзі анықтау процесі аяқталмағанын көрсетті. Бұл жаста тұлғаның құндылық түсініктері жиі ауытқуға, өзгерістерге ұшырайды, қалыптасқан тұлғалық мағынаға ие емес, берік дүниетанымдық негізі жоқ», сондықтан жастарда өзін-өзі танудың дүниетанымдық құндылық құрылымдарын қалыптастыру өте маңызды. Бұдан әрі М.Я. Виленский атап өткендей, «жетекші рөл өмірлік тіршілік әрекетін белсенді, еркін, шығармашылық тұрғыдан жүзеге асыруға, ондағы гуманистік құндылықтарды бекітуге тиесілі» [6].

Қазіргі қазақстандық жастар - әлеуметтік, саяси, экономикалық салалардағы жаһандық өзгерістердің әсерінен ХХІ ғасырдағы қоғамның өмір сүру салтын ғана емес, адамгершілік екіпіндері мен құндылықтарын да өзгерткен ұрпақ.

Бүгінде жоғары оқу орындарында оқитын жастарды жас және мазмұндық сипаттамалары бойынша «Z ұрпағына», «интернет-ұрпаққа», «цифрлық адамдарға» жатқызу әдетке сай, олар үшін әлеуметтік-мәдени дамудың маңызды көздерінің бірі Интернет желісінің ақпараттық-коммуникациялық ресурстары болып табылады [7].

Зерттеушілер «Z ұрпағының» мынадай ерекшеліктерін атап өтеді: ойлаудың клиптілігі, сананың фрагменттелуі, қызметтің бір түрінен екіншісіне жылдам қосылу қабілеті, көп міндеттілік жағдайында әрекет ете білу, ұтқырлық, тұрақты тұрғылықты мекен-жайға және әлеуметтік ортаға

байланыссыздық, тұлғааралық коммуникациялардың виртуалды сипаты, өйткені қарым-қатынас әлеуметтік желілерде өтеді. «Z ұрпағы» өкілдерінің құндылықтық бағдарлар жүйесін қалыптастыруға әлеуметтік-демографиялық және этномәдени детерминанттар әсер етеді деп есептеу әдетте қабылданады [8].

Осыған байланысты осы жас тобы құндылық бағдарлардың трансформациялануының әр түрлі аспектілерін зерттеу үшін неғұрлым қызықты болып табылады.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсанда бекітілген «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»; Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпанда бекітілген Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі «Жаңа адами капитал» бойынша Стратегиялық даму жоспары сияқты ғылым дамуының басым бағыттарына және «Рухани жаңғыру» бағдарламасына сәйкес келеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, зерттеу мәселесі өзгерген әлемде өзгерістерге ұшыраған ХХІ ғасырдағы қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарын әлеуметтік-психологиялық зерттеу қажеттілігінен туындайды. Студент жастар қазіргі таңда қазақстандық жастардың ең алдыңғы қатарлы бөлігі және Республикада болып жатқан өзгерістер мен оқиғалардың өзіндік көрсеткіші болып табылады. Бұл зерттеу нысанын таңдауға алып келді.

Зерттеу нысаны: қазақстандық жастардың неғұрлым прогрессивті және озық бөлігі болып есептелетін қазіргі студент жастар.

Зерттеу пәні: жастардың құндылық бағдарларының өзара байланыс сипаты және тұлғалық әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктердің негізгі көрсеткіштеріне өзара әсер етуі.

Зерттеу жұмысының мақсаты: қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлеміндегі құндылық бағдарларының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу.

Жалпы болжам ретінде қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдарлары этностық сәйкестілік, уақыт перспективасы және әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық сияқты әлеуметтік-психологиялық сипаттамалармен өзара негізделеді.

Жалпы болжам **жеке болжамдармен** нақтыланды:

- әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілік өзіне сай нормативті идеалдар мен құндылықтардың жеке басымдықтары арқылы көрсететін болады;

- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік ерекшеліктері арасында өзара байланыс бар.

- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасы параметрлері арасында өзара байланыс бар;

- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасында өзара байланыс бар.

Болжамдарды тексеру және зерттеу мақсатын жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Әдіснамалық:

- ғылыми білімнің әлеуметтік-гуманитарлық бағыттарындағы құндылық мәселелерін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін жүйелеу;
- құндылықтар мен құндылық бағдарлары бойынша зерттеулердің қазіргі жағдайын әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде зерттеу;
- тұлға құндылықтарын және оның этностық, уақыт перспективасы мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланысын зерттеуге арналған әдістемелер дайындау.

2. Эмпирикалық:

- тұлғаның құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының өзара байланысының ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау үшін эмпирикалық зерттеу бағдарламасын әзірлеу;
- өткен, қазіргі мен болашақ режимдерді субъективті қабылдау және бағалау ретінде құндылық бағдарлары мен уақыт перспективасы параметрлерінің өзара байланысын, өзара әсерін зерттеу;
- этностық сәйкестілік түрлері мен құндылық бағдарларының өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау;
- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі:

- даму принципі (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, В.В. Рубцов);
- құндылықтарды қоғамдық маңызды мазмұнды интериоризациялау ретінде қарастыратын Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи концепциясы;
- құндылық бағдарларды іс-әрекет-мотивациялық бағыты ретінде ұсынатын тұлғаның мағыналық концепциясы (Д.А. Леонтьев және т.б.)
- тұлғаны зерттеудегі құндылық-мағыналық бағыт (К.А. Абульханова-Славская, А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Д.А. Леонтьев және т.б.) және гуманистік психологияның идеялары (Э. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл);
- құндылықтар саласындағы зерттеудің теориялық принциптері (В.Б. Ольшанский, М. Рокич, Г. Олпорт, Ш. Шварц және т.б.);
- қазақстандық зерттеушілердің құндылық бағдарын зерттеудегі авторлық бағыттары (Г.С. Абдрайымова, Г.О. Абдикерова, О.Х. Аймағанбетова, Л.С. Альжанова, Г.К. Әбдіғалиева, С.И. Богдан, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағанбетова, Д.Т. Ихсанова, Г.О. Насимова, Т.Умбеталиева және т.б.).

Философиялық, әлеуметтік, саяси зерттеулермен жұмыстың әдіснамалық қана емес, мазмұндық базасы да қамтылды (Э. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Д. Рисмен және т.б.). Осылайша, жалпы теориялық позиция ретінде пәнаралық синтез таңдалды.

Зерттеу әдістері мен әдістемелері зерттеудің пәні, болжамдар мен міндеттері негізінде таңдалды:

- *теориялық*: құндылық мәселесі бойынша мәселелер спектрін көрсететін ғылыми әдебиеттерді жүйелеу және талдау;

- *эмпирикалық деректерді жинау әдістері*: тестілеу әдісі - Мәдени құндылық бағдарларды өлшеу әдістемесі (SVS - Schwartz Value Survey); «Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Lukman, Jahan, 2012); «Этностық сәйкестілік типтері» әдістемесі (Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова); Ф. Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты бейімделген сауалнамасы (Zimbardo Time Perspective Inventory: ZTPI); С. Баднердің «Белгісіздікке толеранттылық» әдістемесі; М. Кун мен Т. Макпартлендтің «Тұлғаның өзіндік бағдарлары тесті» (Т.В. Румянцева модификациясы).

- зерттеу нәтижелерін сапалы талдау және түсіндіру әдістері;

- статистикалық талдау әдістері мен рәсімдері - статистикалық пакет SPSS 23.0. деректерді сандық және сапалық түсіндіру үшін (дескриптивтік статистикаларды бағалау, t-Стьюдент критерийі, корреляциялық талдау, бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA), каноникалық корреляция әдісі).

Зерттеудің ғылыми жаңалығы теориялық және эмпирикалық талдауға негізделген:

- қазіргі заманғы шындыққа негізделген құндылық мәселелері бойынша шетелдік, ресейлік және қазақстандық зерттеулерге жүйелеу жүргізілді;

- «құндылық бағдарлар» күрделі әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде тұлғаның белсенділік мазмұны мен бағытын сипаттайтын, тұлғаның қатынастар жүйесінің құрама бөлігі болып табылатын адамның дүниеге, өзіне деген жалпы бағытын анықтау мазмұны нақтыланды;

- тұлғаның рухани қасиеттері мен құндылық бағдарлардың жеке байланысы және өзара әсері зерттелді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдары мен этностық сәйкестілік түрлері арасында өзара байланыс орнатылды;

- өткен, қазіргі мен болашақ режимдерін субъективті қабылдау және бағалау ретінде қазіргі қазақстандық жастардың құндылықтық бағдарлары мен уақыт перспективасының параметрлері арасындағы өзара байланыс орнатылды;

- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы байланыстың болуы дәлелденді.

Автор ұстанымының жаңалығы оның қазіргі қазақстандық жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдары ХХ мен ХХІ ғасыр арасында қалыптасқан, кеңестік білім мен тәрбиенің тәжірибесі жоқ, өзгеріп отыратын «Z» жаңа ұрпақ тұлғасының дамуын әлеуметтік жағдайына байланысты екендігін эмпирикалық жолмен дәлелдегендігінде. Өзгермелі әлемдегі өзгермелі тұлғаның даму заңдылықтарын анықтауында.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы:

- құндылық мәселелерінің қазіргі теориялық тұжырымдамаларын кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік береді;

- шетелдік, ресей зерттеулерінде және қазақ психологиясы контекстінде құндылық мәселелерін зерттеудің жүйеленген теориялық алғышарттары

әлеуметтік, жас ерекшелік психологиясы, тұлға психологиясындағы теориялық зерттеулерді байытады;

- тұлғаның психологиялық құрылымындағы құндылықтарды бөлу және олардың негізгі функциялары қазіргі заманғы шындыққа негізделген құндылықтық бағдарды әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы қазіргі қазақстандық жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдарларын әлеуметтік-психологиялық зерттеудің эмпирикалық моделін жасауда. Бұл модел Қазақстанның жоғары білім беру орындарында және оқу-тәрбие қызметін жоспарлау кезінде, әлеуметтік психология, тұлға психологиясы курстарын оқыту кезінде, сонымен қатар басқалардан түбегейлі ерекшеленетін жаңа буын студенттердің адамгершілік санасын қалыптастыру бойынша жұмысты жетілдіруге бағытталған практикалық материалдар ретінде қолдануға болады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері республикадағы психология тұрғысында, өкінішке орай, жүргізілмеген осындай психологиялық зерттеулерді күшейтуге түрткі бола алады.

Қорғауға ұсынылатын қағидалар:

- студент жастардың өмірлік белсенділігін реттеудің негізін құрайтын жеке құндылықтар рухани қасиеттермен анықталады. Нормативтік құндылық идеалдары жай ғана белгілі құндылықтар емес, олар жеке рухани мазмұнмен толығып, тұлғаның бағыт-бағдарын айқындайды. Қазіргі қазақстандық студент жастардың қалыптасқан құндылықтары адамгершілік сана, адамгершілік істер және жеке адамгершілік (рухани) қасиеттерінде толық көрінеді;

- әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілік өзіне сай нормативті идеалдар мен құндылықтардың жеке басымдықтары арқылы көрсететін болады. Әлеуметтік сәйкестілік өзін гедонизм, билік, әмбебаптық және дәстүрлер сияқты құндылықтар (идеалдар) арқылы білдіреді, ал тұлғалық сәйкестілік жетістіктер, стимуляция, мейірімділік және дербестік сияқты құндылықтарда (басымдықтарда) өзін көрсетеді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары мен этностық, діни сәйкестілік түрлері арасында өзара байланыс бар. Оң этностық сәйкестілік рухани құндылықтарды да, нормативтік идеалдарды да құндылық бағдарлардың жеке басымдықтарын дамытуға неғұрлым қарқынды үлес қосады, бұл әлеуметтік және тұлғалық сәйкестіліктің орнықты қалыптасуына әкеледі;

- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасы параметрлері арасында өзара байланыс бар. Қазіргі қазақстандық студент жастарға жеткілікті теңгерімді уақыт перспективасы (бағдар) тән, ол ресурстарды бағалауға, тұлғалық және әлеуметтік бағалауларға байланысты жағдайдың талаптарына өткен, осы немесе болашағы туралы ойлар арасында икемді ауысуға мүмкіндік береді. Теңгерімді уақыт перспективасының болуы құндылықтар жүйесін қалыптастыруға және тұлғаның рухани қасиеттерін дамытуға елеулі ықпал етеді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасында өзара байланыс бар. Каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланысы белгісіздікке төзімділік пен сенімдер (идеалдар) деңгейі арасында және белгісіздікке төзімділік пен іс-әрекет деңгейі арасындағы байланыс болған жағдайда анықталатынын көрсетті.

- құндылық бағдарларының сәйкестілікпен, өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасымен, әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы өзара байланыстар ХХІ ғасырда қалыптасқан қазіргі қазақстандық студент жастардың дүниетанымын және өмірлік белсенділігін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеуді ұйымдастыру және кезеңдері. Зерттеу 2018-2021 жылдар аралығында үш кезеңде жүргізілді.

2018-2019 жж. – теориялық: зерттеудің бағыты мен дизайны айқындалды, зерттеудің ғылыми-әдістемелік аппараты белгіленеді, зерттеу мәселесі бойынша әдебиеттерді тарихи-психологиялық және теориялық-әдіснамалық талдау және жүйелеу жүзеге асырылады; құндылық мәселесі бойынша негізгі ұғымдар «құндылықтар, құндылық бағдарларға» талдау жасалып, құндылықтардың тұлға құрылымындағы ролі, студенттік жастағы құндылықтардың құрылымы мен мазмұны қарастырылды;

2019-2020 жж. – эмпирикалық: бағдарламаны және психодиагностикалық құралдарды таңдай отырып, эмпирикалық зерттеудің дизайны жазылды, наурыз айынан бастап зерттеудің бірінші кезеңі жүзеге асырылады, алғашқы эмпирикалық нәтижелерді өңдеу және талдау жүзеге асырылады;

2020-2021 жж. – қорытынды: эмпирикалық зерттеудің екінші кезеңі өткізілді, алынған нәтижелерге талдау және статистикалық өңдеу SPSS арнайы бағдарламасы, 23.0 нұсқасы арқылы жүргізілді, зерттеу нәтижелерін жүйелеу және жалпылау жүргізілді, тұжырымдар жасалды, зерттеудің кейінгі перспективалары анықталды, диссертация ресімделді.

Зерттеудің тәжірибелік базасы және сыналушылардың сипаттамасы.

Зерттеу Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті базасында жүргізілді. Зерттеуге философия және саясаттану, биология және биотехнология факультеттерінің 1-4 курс аралығындағы 179 студенті (39% ер балалар және 61% қыздар) қатысты. Респонденттер зерттеуге субъективті критерийлер - қолжетімділік, типтік және тең өкілдік бойынша қатыстырылды.

Алынған нәтижелердің және олардың негізінде жасалған қорытындылардың **сенімділігі мен дұрыстығы** бастапқы ережелердің әдіснамалық негізділігімен, оның мақсатына, міндеттері мен болжамдарына сәйкес келетін зерттеудің стандартталған әдістемелерінің кешенін пайдаланумен, эксперименттік сыналушылардың жеткілікті көлемімен және оның репрезентативтілігімен, эксперименттік деректерді өңдеу кезінде

математикалық статистика әдістерін дұрыс қолданумен, анықталған мәліметтерді мазмұнды талдауымен қамтамасыз етілді.

Зерттеудің апробациясы.

Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері ғылыми қоғамдастықтың назарына автордың халықаралық және аймақтық ғылыми конференциялардағы баяндамалары ұсынылып, олар оң бағасын алды. Зерттеу тақырыбы бойынша 10 мақала жарық көрді, оның ішінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда - 3; халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинағында - 5; 2 Scopus ғылыми журналдардың халықаралық базасына енгізілген шетелдік басылымда.

Диссертацияның негізгі идеялары келесі басылымдарда көрініс тапты:

1. Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х., Касым Л. Основные теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценности» и «ценностные ориентации» // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». – Алматы, 2019. - № 1 (68) – С. 252-264.

2. Adilova E.T., Aimaganbetova O.Kh., Serikkhan A., Zhantikejev S.K., Kasym L. The position and role of the value orientations system in the structure of personality // KazNU Bulletin. Psychology and Sociology Series. – Almaty, 2020. - № 1 (72) – P. 13-23.

3. Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х., Мадалиева З.Б. Құндылық мәселелерін зерттеуге арналған негізгі тәсілдер: шетелдік тәжірибие // ҚазҰУ Хабаршысы. «Психология және социология» сериясы. – Алматы, 2021. – №1 (76). – 59-73 б.

4. Адилова Э.Т. Жастардың құндылық бағдарлар мәселелерін зерттеудің теориялық аспектілері // Қазіргі этнопсихологияның даму тенденциялары: тарихы, жағдайы және болашағы халықаралық ғыл.әдіс. конф. матер. Алматы, 2019. – 79-81 б.

5. Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Қазақстан психологтары еңбектеріндегі студент жастардың құндылық бағдарларын зерттеу // Отандық және әлемдік психологияның жағдайы мен даму перспективалары халықар. ғыл.-әдіс. конф. матер. - Алматы, 2020 – 96-97 б.

6. Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т. Изучение ценностных ориентаций казахстанской студенческой молодежи как одна из проблем социальной психологии. Социальная психология: вопросы теории и практики // Матер. V Всерос. науч.-практ. конф. с международным участием памяти М.Ю. Кондратьева. – М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2020. - С. 31-36.

7. Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Изучение ценностных ориентаций студенческой молодежи в трудах казахстанских психологов: современный подход // Сб. по матер. ежегодного Конгресса «Психология XXI столетия». - Ярославль, ЯрГУ, ЯГПУ, МАПН, 2020. – С. 32-40.

8. Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Зарубежные подходы к изучению ценностной проблематики // Матер. VI Междунар.науч.-практ.конф. памяти

М.Ю. Кондратьева «Социальная психология: вопросы теории и практики». М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2021. – С. 32-34.

9. Aimaganbetova O., Rysbekova Sh., Adilova E.T., Jaambayeva B., Syrgakbaeva A., Ungarbaeva Sh. Religious preferences of student youth on the example of the Republic of Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. - 2020, Vol.16, No.2. - P. 61-70.

10. Adilova E., Aimaganbetova O., Kassymova L., Sadvakassova Z., Ryskulova M., Sagnayeva T. Value Orientations of Modern Kazakhstanis // The Open Psychology Journal, 2021. - Vol. 14. - P.150-162.

Диссертацияның көлемі мен құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, 167 пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияда 26 кесте, 33 сурет берілген және қосымшалармен толықтырылған.

1 ҒЫЛЫМИ БІЛІМНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулердегі құндылық мәселесін зерттеудің теориялық алғышарттары: қазіргі көзқарас

Құндылық мәселелерін зерттеудің бастаулары ежелгі философтар Демокриттің, Платонның, Аристотельдің және басқалардың еңбектерінен бастау алады. Демокриттің зерттеулері бойынша барлық құндылықтар арасында алғашқылардың бірі болып, әділеттілік, адалдық пен шындық әр адам үшін маңызды орында тұруы қажет, және әр адам оған ұмтылуы керек. «Қорыққаннан емес, парызды сезінгендіктен, жаман істерден аулақ болу керек», - деп жазды. Атап айтқанда, ол іс-әрекеттердегі шынайы ізгілік туралы сөйлеуге қарсы тұруы керек деп атап өтті, сондықтан «біз ізгілік туралы сөйлеуге емес, ізгі істер мен әрекеттерге үйренуіміз керек», «... біз әділетсіздікке ықпал етпеуіміз керек» [9].

Ол сондай-ақ күншілдікке, арам пиғылға, ашкөздікке күрт қарсы шығатын болған: «Нағыз қайырымдылық жасаушы, қайтарымы күтетін адам емес, жақсылық жасағысы келетін адам», «... Әр жанның бойында жазылған заң болуы керек: Ұятты нәрсе жасамаңдар!» деген [9, б. 85].

Көріп отырғанымыздай, тұтастай алғанда, Демокриттің құндылықтар туралы идеялары өзін-өзі тәртіпті ұстайтын, ізгілікті, рухани бағытталған адамды қарапайым күнделікті - моральдық тұрғыдан түсінуге өте жақын болып келеді. Рухани игіліктерге ұмтылған адамның этикалық идеалын қорғай отырып, ол адамгершілік мінездің тартымдылығы мен даналығын, салмақты, тыныш өмір салтын ерекше атап өтеді.

Философиядағы идеалистік бағыттың негізін қалаушы – Платон, Жақсылық пен идеялар әлемін (нәзік әлем) ең жоғарғы құндылық ретінде бөліп көрсетеді, егер біздің жанымыз мінсіздікке және адамгершілікке ұмтылса, ол сол әлемнің бір бөлігі бола алады. Бақытымызға орай, оның түсінігінде бұл келесі барлық идеялардан шығатын белгілі бір Абсолют, абсолютті идея. Сондықтан Платон жақсылықты өзінің барлық іс-әрекетін, өзінің амалдары мен ойларын жақсылықпен байланыстыруы керек адамның ең жоғарғы құндылығы ретінде бөліп көрсетеді, сонда ғана оның жаны сұлу және кемелді бола алады.

Ізгілік, әділеттілік, адалдық, адамгершілік, әдемілік сияқты жоғары құндылықтар идеялар әлемінде және шынайы идеалды өмірге ие [10].

Аристотель, ізгіліктің туа біткен табиғатын жоққа шығарған Платоннан айырмашылығы, оны әлеуметтік мәні бар іс-әрекетке, яғни адамгершілік тәрбиесіне байланысты деп санады. «Жалпы адамгершілік қасиеттерді біз жанның мақтауға лайық иелік етілген қасиеттері деп атаймыз, - деп атап өтті ол, - бұл табиғат берген нәрсе емес, оны тәрбиелеу керек. Ол өзінің «Алтын орта туралы» еңбегінде ізгілікті маңызды құндылық деп санайды, оның пікірінше, алтын орта: «Ізгілік дегеніміз - белгілі бір орташа, өйткені ол сол орташаға ұмтылады ...» [11].

Құндылықтардың ғылыми теориясының пайда болуы «құндылықты», ең алдымен, философиялық ұғым ретінде қарастырған және «құбылыстар әлеміне» қарсы қоя отырып, «ішкі құндылықтар әлемі» деп анықтаған философияның ерекше бөлігін бөліп көрсеткен неміс философы Г. Лотценің есімімен байланысты: «Адам санасы үшін тұңғыық құндылықтар әлемін құбылыстар әлемінен бөледі (Welt der Gestalten)» [12].

Бұл бөліну Г. Лотцені «құралдар патшалығы» және «мақсат патшалығы» бар деген қорытындыға әкелді. «Құндылықтар әлемін» түсіну үшін ол Канттың «мақсаттар патшалығы» құндылықтар мекені деген идеясын негізге алды: «Мақсаттар патшалығында әр нәрсенің бағасы да, қадір-қасиеті де бар».

И. Кант «Морфизм метафизикасының негіздері» деген еңбегінде «барлық объектілердің, бейімділіктердің тек шартты мәні болады, өйткені егер оларға негізделген бейімділіктер мен қажеттіліктер болмаса, онда олардың заты да ешқандай мәнге ие болмас еді» [13].

Алайда құндылықтардың өзі, неміс философы атап өткендей, салыстырмалы және абсолютті бола алады: «Заттар, олардың болуы, біздің еркімізге емес, табиғатқа байланысты болса да, егер олар ақылға ие болмаса, тек салыстырмалы мәнге ие болады; құралдар сондықтан заттар деп аталады... » [13, б. 219].

Неміс философы И. Кант «Сын айту қабілетінде» құндылықтың болуы мәселесін келесідей қарастырады: «... егер әлем тек жансыз немесе жартылай тіршіліктен тұрса, бірақ тіршілік иелері үшін себепсіз мұндай әлемнің болуы ешқандай құндылыққа ие болмас еді, өйткені онда бұл құндылық туралы кішкене болса да түсінікке ие болмыс жоқ болар еді» [14].

Сол еңбегінде ол құндылықты парасатты адамның бастапқыда бар қасиеті және адамның әлемге қатынасы, адамзат пен бостандық өлшемі ретінде қарастырады. Атап айтқанда, ол адамның ақыл-ойы «заттардың болмысының құндылығын оларға табиғатқа қатысты (олардың әл-ауқатында)» көретіндігін ғана емес, сонымен қатар «бұл құндылықты өзіне (еркіндікте) бастапқыда бере алатындығын» ескертеді [14, б. 485].

«...Бостандық арқылы мүмкін болатын әлемдегі ең жоғарғы жақсылық - осы түпкі мақсат», яғни адам өмірінің және моральдық заңмен анықталған әлемнің түпкі мақсаты.

Классикалық неміс философиясының тағы бір кем емес әйгілі өкілі - Г.Гегель де құндылықтар мәселесіне тоқталып, екі құндылықтар тобын - утилитарлық және рухани етіп бөліп көрсетті. Утилитарлық немесе экономикалық құндылықтар тауар ретінде әрекет етеді. Оның пікірінше, олар әрқашан сұранысқа байланысты, көпшіліктің талғамына тәуелді. Рухани құндылықтар рухтың бостандығымен байланысты, абсолютті құндылықтар «табиғаты бойынша рухани» болып табылады [15].

Философия ғылымы тұрғысынан құндылықтарды түсінуге деген заманауи көзқарастарға тоқталатын болсақ, ХХ ғасырдың басынан бастап бүгінгі күні құндылықтардың бірнеше нақты теорияларына негізделген дербес бөлім -

аксиология бар екенін ескеру керек (Дж. Дьюи, В. Виндельбанд, Г. Коген, М.Шелер және тағы басқалары).

Сонымен, философия контекстіндегі құндылықтар табиғаты туралы көзқарастардың айырмашылығына қарамастан, құндылық, ең алдымен, идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Бірде-бір адамзат қоғамы құндылықтарсыз өмір сүре алмайды, бірақ сонымен бірге, осы қоғамның мүшесі ретінде әрбір адам сол құндылықтарды бөлісу немесе бөлісе алмауды таңдауға құқылы. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» ролін атқарады.

XX ғасырдан бастап құндылықтар жүйесінде ашылатын құндылық мәселелері, құндылық бағдары мен көзқарасы әлеуметтану аясында да өзекті болды.

Бұл жерде әлеуметтанулық ғылымның жарқын өкілдерінің бірі В.Дильтейді атап өткен жөн, ол адам үшін «тек сезімнің тәжірибесі ғана құндылыққа ие, ал оның мәні сезінуден бөлінбейді. Ол адамға ләззат пен қанағат сезіміне қол жеткізуге мүмкіндік беретін нәрсені ғана айтады. Сонда ғана адам өмірдің, идеялардың, көзқарастардың, оның қызметінің құндылығын, осыдан таңдай алатын кезде - біріншіден, өзіне пайдалы болатын нәрсені, екіншіден, оның көмегімен жаңа құндылықтарды жасай алатындығын түсіне алады [16].

Э. Дюркгейм «Құндылық» және «нақты» пайымдауларында «құндылық», «құндылық туралы пайымдау», «идеал», «оң құндылық», «теріс құндылық» ұғымдарын қолдана отырып, өзінің құндылықтар тұжырымдамасын ұсынады, онда ол құндылықтар мен бағалауларды ажыратады. Ол, егер бағалау «белгілі бір жеке адамдармен байланысты болса және оларды бөліп алу мүмкін болмаса» деген тұжырымға келеді, демек, «құндылықтар, белгілі бір мағынада, менің сыртымда бар» деп пайымдайды. Ол әрі қарай нақтылайды: «менің айтқанымдағы жағдай мүлдем басқаша: бұл адам жоғары моральдық құндылыққа ие; бұл кескіндеменің жоғары эстетикалық маңызы бар; бұл зергерлік бұйымның құны сонша.

Э. Дюркгейм мәдениет нысандарын құндылықтар жүйесі ретінде қарастырды. Оның айтуы бойынша «Құндылықтардың әр түрлі түрлері бар. Экономикалық құндылық деген бір бөлек, моральдық, діни, эстетикалық және метафизикалық құндылықтар бір бөлек. Жақсы, әдемі, шынайы және пайдалы идеяларды біріктірудің мұндай жиі әрекеттері әрдайым нәтижесіз қалып келген» - деп сенді [17]. Осылайша, Дюркгейм объектіні - құндылық пен құндылықты жеткізуші деп ажыратады және объектіні тасымалдаушының кез-келген қасиеттер құндылығын төмендетуге тырысуға қарсы тұрады.

М. Вебердің көзқарасы бойынша құндылықтар белгілі бір дәуірге тән қатынас болып табылады. Құндылықтарды зерттеу үшін ол бір-бірін қызықтыратын және қарсы тұратын негізгі құндылықтарды бейнелейтін «идеалды тип» ретінде анықтайтын әдістемелік құралды қолданады. Жалпы алғанда, М. Вебер осындай үш идеалды типті бөледі - дәстүрлі, рационалды

және харизматикалық, олардың негізінде құндылықтар қалыптасады - бауырластық махаббат; формальды рационалдылық, стихиялық экстатикалық бастама, харизма. Бұл идеалды типтер эмпирикалық шындықта таза күйінде пайда болмайды, бірақ, соған қарамастан, құндылық, М. Вебердің пікірінше, әлеуметтік субъект үшін белгілі бір мәнге ие норма болып табылады [18].

Т. Парсонс құндылықтарды әлеуметтік контекстте зерттей отырып, өзінің «Қазіргі қоғамдар жүйесі» атты еңбегінде «құндылықтар әлеуметтік жүйелердің үлгіні сақтау және көбейту функциясын орындауға қатысты жетекші орын алады» деп атап өтті, өйткені олар өзіндік стандарт болып табылады, оның ішінен іс-әрекеттің мақсаттары таңдалады. Ол құндылықтар жүйесі адамдарды бір уақытта біріктіреді және бөледі деп санайды, ол әр түрлі әлеуметтік топтардың, қабаттардың және ұлттардың пайда болуына ықпал етеді. Құндылықтар олардың түпнұсқалығын, бір-бірінен айырмашылығын белгілейді, кейбір қауымдастықтар үшін қолайлы және үйреншікті нәрсе басқаларға қолайсыз болып шығады [19].

Американдық әлеуметтанушы Д. Рисмен құндылық мәселелерін зерттеудің дамуына үлкен үлес қосты, олар тұлғаның құндылық бағдарларының ішкі және сыртқы көздерін ажыратқан. Құндылық бағдарларының ішкі қайнар көзі ерте балалық шақтағы нормалармен, құндылықтармен және өмірлік принциптермен анықталады. «Өзіне бағдарланған» тұлға неғұрлым мақсатты, серпінді, іскер, өзгеріске және жаңашылдыққа ашық, «позитивті көшбасшылықты» талап етеді немесе жүзеге асырады. «Өзгеге бағдарланған» тұлғаның экстериоризацияланған мінез-құлқы өзінің принциптерімен емес, «басқалармен» анықталады, яғни басқалардың құндылықтарымен, сәнімен, сыртқы әсерімен, қалыптасқан әлеуметтік қатынастар жүйесімен анықталады [20].

Сонымен, әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар индивидтің де, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде құруға ұмтылады. Қазіргі әлеуметтанушылардың көзқарастарын талдай отырып, құндылықтардың қоғамның қалыптасуына, сондай-ақ адамның өміріне, көзқарасы мен мінез-құлқына тікелей әсерін анықтай аламыз. Құндылықтар, мәдениеттің элементі бола отырып, интегралдау функциясын орындайды, сол арқылы адамдарды кез-келген әлеуметтік белгілеріне сәйкес біріктіреді немесе бөледі, сол арқылы қоғамды топтар мен топтарға бөледі. Жеке адамның сана-сезіміндегі құндылықтардың өзгеруіне келетін болсақ, бұл жерде адамның өзі әсер етеді. Қорытындылай келе, құндылықтар социологтардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейтінін, олардың әрқашан тұтас жүйені құрайтындығын атап өтеміз. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды, ол бекітілген болып табылады.

XX ғасырдың басында құндылықтарды зерттеу мәселесі ең алдымен американдық әлеуметтік психологтар В. Томас пен Ф. Знанецкийді қызықтырды, олар құндылық ретінде тек адам үшін маңызды сипаттамаларды бөліп көрсетті. Олар әрбір құндылық адамның іс-әрекетімен және ол ұстанатын

белгілі бір құндылықтар жүйесімен анықталады деп сенді. Құндылықтарды қызмет барысында ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесу кезінде де адамдардың өздері құруы және жоюы мүмкін. Экономикалық, әлеуметтік, рухани, діни, ғылыми және басқа құндылықтарды бөліп көрсете отырып, олар осы құндылықтар тізіміне және адамның өзіне де қосылды [21].

Құндылықтарды зерттеу барысында У. Томас пен Ф. Знанецкий психологияда алғашқылардың бірі болып «әлеуметтік әлемдегі тұлғаның нақты немесе мүмкін белсенділігін анықтайтын жеке сана процесі» ретінде көзқарасты байыпты зерттеді [22]. Тек қатынас адамның өміріндегі және оның қызметіндегі осы немесе басқа фактінің маңыздылығын анықтай алады. Сонымен қатар, белсенділік әрқашан құндылықтар мен қатынас арасындағы байланыстырушы буын болып табылады, өйткені онда кез-келген табиғи нәрсе оған белгілі бір мән қосылған кезде құндылыққа айналуы мүмкін, деп атап өтті олар.

XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап құндылық мәселесі шетелдік психологтардың еңбектерінде ерекше өзекті бола бастайды. Бұл мәселені ең белсенді зерттеуді Э. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф. Клакхон, Ф. Стродбек, М. Рокич, Г. Олпорт, Г. Хофстеде, Г. Триандис, Ш. Шварц және басқалар қолға алды.

Э. Фромм өзінің «Бостандықтан қашу» атты еңбегінде құндылықтарды адамның қажеттіліктерімен байланыстырады - оның өмір сүру қажеттілігі мен қауіпсіздіктен өзін-өзі дамыту қажеттілігіне дейін, құндылықтар жүйесінің мұқтаждығын бөлек көрсетті. Ол «бізге қоршаған әлемді шарлауға көмектесетін көзқарастар мен құндылықтар жүйесі қажет деп пайымдайды. Құндылықтардың жетіспеушілігі адамның жалғыздықтан және өмірдегі мәнсіздіктен рухани өліміне әкеледі және «кейбір идеялармен, моральдық құндылықтармен немесе ең болмағанда әлеуметтік стандарттармен» байланысы оған қауымдастық пен «тиесілі» сезімін береді. Құндылық жүйесінің арқасында адам өмір бойы кездесетін көптеген тітіркендіргіштер мен стимуляцияларды ұйымдастыра алады.

Э. Фромм, адамда оған сәйкес өмір сүруге тиісті белгілі бір нормалар мен құндылықтарды бөліп көрсету қажеттілігі бар деп санады. Осы тұжырымға сүйене отырып, американдық психолог құндылықтардың екі категориясын анықтады - бұлар ресми түрде танылады, іске асырылады, оған ол діни және гуманистік құндылықтарды жатқызды, сонымен қатар нақты жүйеде, бейсаналық деп аталатын, олар әлеуметтік жүйенің өнімі болып табылады, сонымен қатар олар нақты мінез-құлықтың тікелей мотивтері ретінде қолданылады, және белгілі бір иерархияны қалыптастыруға бейімделеді. Ол позитивті бостандық қоғамды саяси қайта құруға белсенді қатысумен, жалған құндылықтардың, оның ішінде фашизмнің, нацизмнің, тоталитаризмнің енгізілуіне қарсы тұрумен байланысты екенін баса айтты. Жалған құндылықтарға, Э. Фроммның пікірінше, бедел, қоғамдағы сәттілік, материалдық әл-ауқат жатады, егер олар тұлғаның жарқын жақтарын жүзеге

асырудан бас тартып, оны тоталитарлық жүйелерде болатын жалған тұлғаға ауыстыру арқылы қол жеткізілетін болса [23].

Гуманистік психологияның өкілдері К. Роджерс, А. Маслоу құндылықтар мен олардың тұлға дамуындағы рөлін зерттеуге белсене қатысты. Атап айтқанда, К. Роджерстің пікірінше, «ішкі және сыртқы құндылықтар, егер оларды «физиологиялық аппарат» ағзаның сақталуы мен нығаюына ықпал етуші ретінде қабылдаса, олар қалыптасады немесе қабылданады». А. Маслоу өзінің тұлғаны өзін-өзі актуализациялау тұжырымдамасында өзін-өзі дамытуға жетелейтін адам әрқашан құндылықтарды жүзеге асыруға ұмтылатынын атап өтеді. Демек, құндылық бағдарлары тұлға қызметінің негізгі реттеушісі және оның даму бағыты болып табылады. Жалпы алғанда, американдық психолог он төрт құндылықты анықтады, оны ол болмыстық құндылықтар деп атайды, оларды «Б - құндылықтар» деп қысқартады. Оларға А. Маслоу шындықты, жақсылықты, әсемдікті, тұтастықты, қарама-қайшылықтардың бірлігін, процессуалдылықты, сәйкестілікті, кемелдікті, қажеттілікті, толықтықты, әділеттілікті, тәртіпті, қарапайымдылықты, толықтығын, өзін-өзі қамтамасыз етуді, және мәнділікті жатқызды. Ол бұл «Б - құндылықтар» көптеген адамдар тіпті білмейтіндігіне қарамастан, олар үшін өмірдің мәні болып табылатындығын атап өтті [24].

Сонымен қатар, ол Д - құндылықтарды (дефицентті құндылықтар) анықтады, оған ол төменгі деңгей деп аталатын, әлі қанағаттандырылмаған немесе ашуланбаған кейбір қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған құндылықтарды жатқызды.

Құндылықтар мен құндылықтар бағдарларының ең қызықты тұжырымдамаларының бірін Ф. Клакхон мен Ф. Стродбек ұсынды, олар құндылықты қалаған, сыртқы және айқын, немесе жасырын ұғым ретінде қарастырды - бұл әрекеттің қол жетімді әдістерін, құралдары мен түпкі мақсаттарын таңдауға әсер ететін топтың ішкі, таза жеке сипаттамасы болып табылады [25].

Өздерінің тұжырымдамаларын қолданбалы іске асыру үшін олар жаңа зерттеу әдісін - «Құндылыққа бағдарлау әдісі» атты әдістемесін құрды, олар оны әр түрлі мәдениеттерде шешім қабылдау ерекшеліктерін зерттеу үшін белсенді қолданды.

Олардың зерттеулерінің негізгі постулаты төмендегідей болды - барлық адамдар өздерінің мәдени деңгейіне қарамастан бірдей құндылық мәселелерін шешеді. Бұл оларға келесі ережелерді тұжырымдауға мүмкіндік берді:

1) Барлық уақытта барлық адамдар шешуге мәжбүр болатын шектеулі мәселелер саны бар;

2) Бір есептерді шешудің әр түрлі тәсілдерінің болуына байланысты, олардың шексіз саны жоқ, және олар кездейсоқ емес - бұл шектеулі мәндерді қабылдайтын белгілі айнымалы;

3) Бүкіл шешімдердің толық баламалары барлық уақытта барлық қоғамдарда ұсынылған, бірақ адамдар оларды әр түрлі жолмен тандайды.

Ф. Клакхон мен Ф. Стродбек қолданбалы зерттеулер барысында құндылық бағдарлары жазылған бес құндылық өлшемдерін (dimensions) анықтады. Біріншіден, бұл басқару, үйлесімділік, бағынуды қамтитын «табиғатқа қатынас». Бұл «туылғаннан бастап адамның табиғаты», яғни зұлымдық, мейірімділік, аралас, бейтарап, сонымен қатар адамның өмір барысында өзгеру қабілеті. Ол сонымен қатар өткенде, қазіргіде, болашақта ашылатын «уақытша бағдар». Құндылық өлшемі - бұл өзіндік бар болу, даму, жетілу үшін өзін көрсететін «мінез-құлық мотивациясы». Соңғы құндылық өлшемі - «Өзгелерге деген қатынас» иерархиялық, теңдік, индивидуалдылықты білдіреді.

Америкалық психолог Г. Олпорт адамның өмірде оның шынымен маңызды екендігіне деген сенімін, адамның өмірдегі тәртіп пен мәнді табуға деген күш-жігерін құндылықтар анықтайды деп түсінеді. 1931 жылы ол «Құндылықтарды зерттеу сынағын» құруға белсене қатысты, және тұлғаның (құндылықтардың) өте күрделі компоненті ретінде эмпирикалық өлшенген элементтерге бөлуге тырысты.

Бұл күрделі мәселені шешу үшін Г. Олпорт құндылықтар жүйесіндегі бар айырмашылықтарды түсіндіретін тұжырымдамалық модель құрды.

Ол құндылықтар тұжырымдамасын адамдар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтайтын тұлғаның типологиясына негіздеді. Жалпы алғанда, оларға тұлғаның өзегін құрайтын алты құндылық бағытына сәйкес келетін алты негізгі типтер бөлінді. Ол атап өткендей: «құндылықтық бағдарлардың бұл типтері әр тұлғаның бойында болады, бірақ әр түрлі пропорцияларда және олардың бірі басқаларға қарағанда басым болып, осы тұлғаның өмір философиясын анықтайды» [26].

Құндылықтар тұжырымдамасының дамуына үлкен үлес қосқан американдық психологтардың бірі М. Рокич, ол өзінің жеке құндылықтық бағдарлар тұжырымдамасын жасады, сонымен қатар 1973 жылы жарық көрген «Адам құндылықтарының табиғаты» кітабында сол жайында сипаттады. М. Рокич құндылықтарды «белгілі бір іс-әрекет әдісі немесе белгілі бір өмірлік мақсаттар тұлға мен қоғам үшін басқа қызмет түрлерінен немесе басқа да түпкілікті мақсаттардан гөрі ұтымды болатынына деген сенімділік» бар деп санады [27]. Ол құндылықтар жүйесінің өзін маңыздылық континуумы бойынша құндылықтар рейтингісі негізінде құрылған олардың маңыздылығы дәрежесіне сәйкес иерархиялық ретке келтіру деп түсінді.

Ол адамдардың әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын психологиялық факторлар ретінде құндылықтар мен қатынастарды бөліп көрсетеді және олардың қарым-қатынасын зерттей отырып, ол құндылықтардан, көзқарастардан айырмашылығы, абстрактілі болып қана қоймай, адамдардың өміріндегі ең маңыздысы болады деген тұжырымға келеді. Адами құндылықтар саны жағынан салыстырмалы түрде аз және жүйеге ұйымдастырылғандығына сүйене отырып, ол құндылықтардың екі түрін анықтады - терминалды (құндылықтар - мақсаттар) және инструменталды (құндылықтар - құралдар). Ол жеке және әлеуметтік тұрғыдан жеке өмір сүрудің кейбір түпкі мақсаттарына ұмтылуға тұрарлық деген түпкілікті сенімдерге сілтеме жасады. Ол құралдық

құндылықтарды келесі топтарға бөлді - этикалық, коммуникациялық құндылықтар, іскерлік құндылықтар; индивидуалистік, конформистік, альтруистік; өзін-өзі растау, басқа адамдарды қабылдау және т.б. Сонымен қатар, М. Рокич инструменталды құндылықтарды кез-келген жағдайда іс-әрекеттің қандай-да бір әдісі немесе тұлғаның ерекшеліктері артық болатындығына сену ретінде қарастырды [27, б. 22].

Терминалды және құралдық құндылықтарды атап өтіп, ол жеке дара құндылықтар адамның балалық шағында әлеуметтену процесінде қалады, сондықтан оларды ересек жаста өзгерту мүмкін емес деп тұжырымдады. Осыған байланысты келесі сұрақ өте маңызды бола түседі, құндылықтар мен әлеуметтік мінез-құлық олардың салыстырмалы тұрақтылығына қарамастан қалай өзгеруі мүмкін?

М. Рокичтың айтуы бойынша, иерархиялық позициядағы құндылықтардың түрленуі адам жеке құндылықтар арасындағы объективті бар қарама-қайшылықтарды білген кезде ғана пайда болады, яғни содан кейін, адам өзін «өзін-өзі қарсы қою» жағдайына қалдырғанда пайды болады. Сондай-ақ, М.Рокичтің құндылықтардың өзгеруі адам кейбір құндылықтар арасындағы сәйкессіздікті түсінген кезде пайда болады, бұл оның өзіне деген қанағаттанбаушылық сезімін қалыптастыруға әкеледі деген тұжырымы да маңызды. Керісінше, адам өзіне және оның іс-әрекетіне қанағаттанған кезде құндылық тұрақтанады. М. Рокич ұсынған «құндылық бағдарларын зерттеу әдістемесінің» өзі терминалды және құралдық құндылықтарды 18 баллға тікелей рейтингі енгізуге негізделген [27, б. 24]. Қазіргі кезеңде осы әдіснаманы қолдана отырып, көптеген қолданбалы зерттеулер әлі де жүргізілуде, бұл біздің барлық іс-әрекеттеріміз біздің басым құндылықтарымыздың нәтижесі болып табылады деген тұжырымдаманы растайды.

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап құндылықтар мен құндылық бағдарларын зерттеу мәдениетаралық психологтардың ғылыми қызығушылығының басты бағыты болды. Белгілі голландиялық психолог Г.Хофстеде 1962-1972 жылдар аралығында әлемнің 50-ден астам елдерін қамтитын IBM менеджерлерінің ауқымды мәдени зерттеулерін жүргізген кезде құндылықтарды зерттеу адамның нақты мінез-құлқын және адамдар топтарының қызметін түсінудің қажетті шарты болып табылатынын түсінді, олардың мәдениеті - бұл «адамдардың бір тобының мүшелерін екіншісінен ажырататын адам миының ұжымдық бағдарламасы» деп түсіндірді [28].

Ол топтағы көптеген адамдарға жақын болып келетін мәдениетті құндылықтар жүйесі ретінде бір уақытта қарастыра отырып, оларды 10 жасқа дейін қалыптасатын және өзгерту қиын болатын мәдениеттің өзегі ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келді, өйткені көптеген құндылықтар санадан тыс қалыптасады және шартсыз рефлексстер ретінде әрекет етеді. Мәдениетті өлшеудің негізгі параметрлері ретінде олар жеті құндылық критерийлерін анықтады, ол келесі 1 кестеде келтірілген:

Кесте 1 - Мәдениеттің құндылық өлшемдері

Өлшем атауы	Өлшем мазмұны
Билік қашықтығы	«Төменнен» анықталған және бекітілген теңсіздік
Белгісіздікке жол бермеу	Құрылымдалмаған жағдайлардағы жайсыздық, тұрақтылыққа, абсолютті шындыққа ұмтылу
Дарашылдық	Индивидтің топтан автономды түрде бөліну дәрежесі
Маскулиндік	Рөлдердің күшті гендерлік бөлінуі, агрессивтілігі және бәсекеге қабілеттілігі
Ұзақ мерзімді бағдар	Болашаққа бағытталған (жинақтау, үнемділік)
Тілектерге бой ұсыну/ Өзін-өзі бақылау	Гедонизм, тұтыну, ұстамдылыққа қарсы сезімтал босандық
Монументализм / Өзін-өзі кем тұту	Икемділік пен қарапайымдылыққа қарсы тәкаппарлық пен өз-өзіне деген тұрақтылық

Мәдениетаралық аспектідегі құндылықтарды зерттеудің жаңа бағытын американдық психолог Г. Триандис ұсынды, ол мәдениет аясында құндылықтарды, нормалар мен қатынастарды зерттей отырып, алдымен «мәдени синдром» терминін енгізіп, олардың құндылықтарына сәйкес мәдениеттер классификациясын жасады. Ол мәдени синдромды бір тілде сөйлейтін, бір тарихи кезеңде болатын және географиялық аймақта өмір сүретін адамдар анықтай алатын бір тақырып төңірегінде ұйымдастырылған жалпы көзқарастардың, сенімдердің, нормалардың, әлеуметтік рөлдердің, өзін-өзі бағалау мен құндылықтардың үлгісі ретінде қарастырады [29].

Коллективизмнің негізгі құндылықтары - қауіпсіздік, міндет, топ ішіндегі үйлесімділік, иерархия, ынтымақтастық және эмоционалды тәуелділік [30]. Индивидуалистік мәдениеттерге келетін болсақ, мұнда басты құндылық басқаларға тәуелсіз «Мен» болып табылады. Нәтижесінде мұнда ішкі топтан эмоционалды тәуелсіздік, адамның өз күшіне бағдарлану, қиындықтарды өз бетінше жеңу, бәсекелестік пен жеке жетістікке ұмтылыс, гедонизм мен рахат сияқты құндылықтар тәрбиеленеді.

Қазіргі кезеңде ең танымал болып саналатын - Иерусалим университетінің профессоры Ш. Шварц құрған құндылықтар тұжырымдамасы құндылықтарды зерттеуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынды. В.Н. Карандашев: «Ш. Шварц өз әдістеріндегі басты айырмашылықты өзінен бұрынғылардың мәдени құндылықтар мен жеке құндылықтарды ажырата алмағандығынан көрді, дәл осыны Ш. Шварц өзінің зерттеу пәніне айналдырды» [31].

1992 жылдан бастап У. Бильски екеуі құндылықтарды зерттеу арқылы мәдениетке сандық талдау жасай бастады. Израильдік профессор құндылықтар дегеніміз - бұл адамның өміріндегі негізгі қағидат ретінде қызмет ететін мақсаттар туралы идеялар деп тұжырымдайды. Олар адамның таңдауы мен оның іс-әрекетін бағалау критерийі, сонымен бірге басқа адамдар мен

оқиғаларды бағалау критерийі болып табылады. Ол жеке құндылықтарды - «жеке адам өз өмірін бағдарлау үшін қалаған, яғни құндылықтар ретінде қабылдайтын» ұғымдар немесе сенімдер ретінде қалаған соңғы күйлерге немесе мінез-құлыққа байланысты деп санайды; нақты жағдайлардан асып түсу, мінез-құлық пен оқиғаларды таңдау немесе бағалауды басшылыққа алу деп түсіндіреді [32].

М. Рокичтан кейін Ш. Шварц пен У. Билски де барлық құндылықтарды терминалды және құралды деп бөлді. Олар терминалды құндылықтарды адам қызметінің кейбір соңғы күйлері мен мақсаттары деп атады, олар нағыз достық, байлық, жер бетіндегі «бейбітшілік» көріністерінде және т.б. ашылады. Олар адамның іс-әрекетінің инструменталды қағидаларына, сондай-ақ оның мінез-құлқының модельдері мен әдістеріне сілтеме жасады. Сонымен, атап айтқанда, құндылықтардың бұл түрін, олардың пікірінше, қызмет ету қабілетінде, кешіруге дайын болуда, үлкендерге құрметпен қарауда, өз бетінше мақсат қоя білуде және т.б. ашылатын құндылықтарға жатқызуға болады.

Г. Триандис, Ш. Шварц ұсынған мәдени синдромдарды бөлуді негізге ала отырып, құндылықтар кеңістігін мәдениетаралық аспектіде зерттей отырып, екі осьті анықтады: өзгеріске ашықтық - консерватизм, трансценденттілік - өзін-өзі жоғарылату, дөңгелек құрылымға ие болып табылады.

Осы осьтердің кеңістігіне сүйене отырып, барлық мәндерді Ш. Шварц пен У. Билски тағы екі үлкен топқа бөлді:

- тұлғаның мүдделерін білдіретін құндылықтар. Бұл құндылықтар келесі құндылық (мотивациялық) блоктарына біріктірілген: күш, жетістіктер, гедонизм, стимул, және тәуелсіздік.

- топтың мүдделерін білдіретін құндылықтар. Олар қайырымдылық, дәстүр, мойынсұну сияқты құндылық (мотивациялық) түрлеріне жатады. Универсализм мен қауіпсіздік жеке мүдделерді де, топтың мүдделерін де білдіреді.

Сонымен, Ш. Шварц 2-ші кестеде келтірілген 10 негізгі мотивациялық типті бөліп көрсетеді.

Кесте 2 - Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің классификациясы

Құндылық түрлері	Негізгі құндылықтардың мазмұны
1	2
Билік	Әлеуметтік мәртебе мен бедел, бақылау немесе адамдар мен ресурстарға үстемдік ету
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға сәйкес келетін қабілеттерді көрсету арқылы жеке жетістікке жету
Гедонизм	Жеке рахат пен сезімталды ләззат
Стимуляция	Өмір. Толқулар, жаңалықтар мен қиындықтарға толы
Дербестік	Ойлау мен шешім қабылдаудағы, шығармашылықтағы, зерттеушіліктегі тәуелсіздік.
Әмбебаптық	Барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын түсіну,

2 - кестенің жалғасы

1	2
-	бағалау және қорғау, төзімділік таныту
Мейрімділік	Адам өзі жиі араласатын адамдардың әл-ауқатын сақтау және арттыру.
Дәстүр	Дәстүрлі мәдениеттен туындайтын әдет-ғұрыптар мен идеяларды сыйлау, қабылдау және дәріптеу
Мойынсұну	Байсалдылық, қарапайымдылық, қоғамдық беделді сақтау
Қауіпсіздік	Қоғамның, отбасының және адамдардың тұрақтылығы, қауіпсіздігі мен келісімі

Ғалым анықтаған құндылықтардың мотивациялық типтері биологиялық организмнің тұлға болу қажеттілігімен, үйлесімді әлеуметтік өзара әрекеттесу қажеттілігімен және тіршілік ету мен әл-ауқатқа деген топтың қажеттілігімен анықталатын мотивациялық мақсаттарға негізделген. Бұл израильдік профессорға 10 негізгі құндылықтың әрқайсысы үшін негізгі мотивациялық мақсаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Осы құндылықтар теориясына сүйене отырып, сондай-ақ Рокичтың әдіснамасына сілтеме бере отырып, оны сапалы түрде өзгертіп, оның тұжырымдамалық базасын кеңейтіп, жетілдіре отырып, Шварц арнайы сауалнама - «Schwartz' Value Survey» (SVS) жасады, бұл мотивациялық мақсаттарды, әлеуметтік топтың, этностың құндылықтарын анықтауға мүмкіндік берді, және олардың арасындағы байланысты талдауға көмегін тигізді.

Осы сауалнаманы қолдана отырып, Ш. Шварц 70 елден 28000-нан астам оқытушылар мен студенттерге зерттеу жүргізді. Бұл зерттеулер Еуропаның 33 елінен 3060000 респонденттер қатысқан Еуропалық әлеуметтік сауалнамаға негіз болды. Кейінірек дүниежүзілік құндылықтар бойынша сауалнама жүргізіліп, оған 45 елдің өкілдері қатысты [33].

Қазіргі қоғамдардың өміріндегі әлеуметтік-экономикалық, саяси, демократиялық салаларда әлемде болып жатқан өзгерістерге байланысты негізгі жеке құндылықтар тұжырымдамасы одан әрі дамыды және соған сәйкес Ш.Шварц құндылықтар санын ұлғайта түсті, ол өз кезегінде мотивациялық-құндылық континуумының кеңеюіне алып келді (құндылықтардың нақтыланған теориясы, Ш. Шварц, Т.П. Бутенко) және ол 2 кестеде келтірілген.

Кесте 3 - Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің нақтыланған классификациясы

Құндылық	Мотивациялық мақсат тұрғысынан тұжырымдамалық анықтама
1	2

3 - кестенің жалғасы

1	2
Дербестік – Ойлар	Өз идеялары мен қабілеттерін дамыту еркіндігі
Тәуелсіздік – Амалдар	Өз іс-әрекетін анықтау еркіндігі
Стимуляция	Толқуға, жаңалыққа және өзгеріске ұмтылу
Гедонизм	Ләззат пен сезімтал рахат алуға ұмтылу
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға (нормалар) сәйкес жетістікке жету
Билік – Үстемдік	Адамдарға бақылау жасау арқылы ықпал ету
Билік – Ресурстар	Материалдық және әлеуметтік ресурстарды бақылау арқылы ықпал ету
Абырой	Қоғамдық беделді сақтау және қорлауды болдырмау арқылы қорғау және әсер ету
Қауіпсіздік – Жеке	Тікелей қоршаған ортаның қауіпсіздігі
Қауіпсіздік – Қоғамдық	Жалпы қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы
Дәстүр	Мәдени, отбасылық немесе діни дәстүрлерді сақтау және дәріптеу
Конформизм – Ереже	Ережелерді, заңдарды және ресми міндеттемелерді сақтау
Конформизм – Тұлғааралық	Басқаларға зиян келтіруге немесе басқалардың ренжуіне жол бермеу
Қарапайымдылық	Өмірлік циклда бір адамның болмысының маңызды еместігін мойындау
Әмбебаптық – Басқаларға деген қамқорлық	Барлық адамдар үшін теңдікке, әділдікке және қорғауға ұмтылу
Әмбебаптық – Табиғатқа деген қамқорлық	Табиғи ортаны сақтау
Әмбебаптық – Толеранттылық	Сенен өзгеше адамдарды қабылдау және түсіну
Қайырымдылық – Қамқорлық	Топқа деген адалдық және оның мүшелерінің амандығы
Қайырымдылық – Парыз сезімі	Топтың сенімді және адал мүшесі болуға ұмтылу

XX ғасырдың аяғында американдық әлеуметтік психолог Р. Инглхарт ең ірі әлеуметтік - психологиялық зерттеулер жүргізді, оған 97 елден 300000-нан астам респонденттер қатысты.

А. Маслоу тұжырымдамасына сүйене отырып, Р. Инглхарт құндылықтарды қалыптастыру мен дамыту арқылы қоғамның даму динамикасын сипаттайтын өзінің «Жаңғыру теориясын» жасады. А. Маслоудан кейін ол «материалистік» және «постматериалистік» құндылықтарды анықтады, олардың әртүрлі қоғамдарда таралуы оның экономикалық және әлеуметтік

даму сатысын анықтайтынын пайымдады. Қоғамның дамуы, сондай-ақ модернизация мен демократияландыру процесі, оның пікірінше, мәдениеттің екі негізгі биполярлық өлшемдерін - өзін-өзі көрсетуге қарсы өмір сүру (survival/self-expression) мен дәстүрлі және зайырлы-рационалды билікке қарсы (traditional/secular-rational authority) қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, материалистік және постматериалистік құндылықтарға балама осы өлшемнің негізгі компонентіне айналады (Кесте 4 қараңыз).

Кесте 4 - Р. Инглхарт бойынша құндылықтардың классификациясы

Материалистік	Постматериалистік
Экономикалық дамудың жоғары деңгейіне жету немесе елдің жоғары қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету	Қоғамдық өмірге үлес қосу немесе қалалардың сыртқы түрін жақсарту
Елдегі бағаның өсуіне қарсы күрес және тәртіпті сақтау	Үкіметтің шешімдеріне ықпал ету немесе сөз бостандығын қорғау мүмкіндіктері
Тұрақты экономика және қылмысқа қарсы күрес	Идеялары ақшадан гөрі жоғары бағаланатын қоғамға артықшылық беру немесе адамгершіліктен гуманистік қоғамға көшу

Көріп отырғаныңыздай, материалистік қоғамдар өмір сүру қажеттілігі, физикалық сақтау, қауіпсіздік және материалдық әл-ауқат сияқты белгілермен сипатталады. Постматериалистік қоғамдар, керісінше, дербестікке, өзін-өзі көрсетуге, өркендеуге деген ұмтылыстың артуымен, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа деген сенім мен толеранттылықтың тереңдеуімен, олардың белгілі бір топқа жататындығын білумен және т.б. сипатталады [34].

Құрылған «Модернизация теориясы» аясында Р. Инглхарт постмодернизация ауысымының негізгі шарттарын анықтады, оның дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды қарастырды, сонымен қатар қоғамдарда қазіргі кезеңде болып жатқан барлық нәрселердің құндылық ерекшелігін анықтады. Бұл теорияға сәйкес «қоғамдардағы адам дамуы адамның таңдауының бұқаралық деңгейде кеңеюін білдіреді», ал дамудың динамикалық ерекшеліктері «құралдар - мотивтер», «мотивтер - заңдар» сілтемесі арқылы анықталады.

Зерттеулер нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізгеннен кейін (WVS: 1981–1982; 1990–1991 және 1995–1998 жж.) Р. Инглхарт ғаламдық аспектіде ұтымдылыққа, толеранттылыққа және азаматтардың шешім қабылдау процесінде азаматтардың сеніміне негізделген құндылықтың маңыздылығы туралы қорытынды жасады, бұл саясат және экономика саларындағы мәселелерді реттеуге қатысты болып табылады.

Сонымен бірге рухани және діни құндылықтардың маңыздылығы сақталады. Ғалым кішігірім атап өткендей, бұл процесс бір уақытта экономикалық дамыған елдерде де, посткеңестік жерлердегі елдерде де, оған іргелес елдерде де жүреді.

Осылайша, 2005-2007 жылдары Р. Инглхарт пен К. Вельцель жүргізген қолданбалы зерттеулер көрсеткендей, тұрақты экономикалық және технологиялық дамумен анықталатын модернизация процесі азаматтық қоғам, гендерлік теңдік және демократиялық мекемелердің құндылықтарының дамуына ықпал ететін бұқаралық қатынастардың өзгеруіне әкеліп соғады. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай метаморфоздардың себебі жалпы халықтың білім деңгейі мен сапасының жақсаруы болып табылады, бұл өз кезегінде әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа әкеледі және олардың өзін-өзі көрсетуін анықтайтын құндылықтарды дамытады [35].

Р. Инглхарттың «Жаңғыру теориясы» үнемі үлкен сынға ұшырап, оны әлі күнге дейін көптеген зерттеушілер дифференциалданбаған және тарихсыз деп санайтындығын жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан құндылық мәселесін зерттеумен айналысатын қазіргі психологияда ол орын алады және оны қолдаушыларға ие болады.

Шетелдік психология ғылымы тұрғысынан заманауи әлеуметтік-психологиялық зерттеулерге келетін болсақ, ең қызықты зерттеулер сәйкесінше 2015 және 2017 жылдары жүргізілді.

Сонымен, 2015 жылы Германия, Ресей, Қытайдан келген психологтар тобы студенттердің - үш мәдениеттің өкілдерінің психикалық саулықты жанама болжаушылары ретінде жеке құндылық бағдарын зерттеуге бағытталған мәдениетаралық зерттеулер жүргізді.

Үш елде де әлеуметтік қолдау мен заманауи құндылықтардың көмегімен психикалық денсаулықты болжайтын дәстүрлі құндылықтары бар жол моделі сыналды. Зерттеу көрсеткендей, дәстүрлі құндылық бағдары Қытайда, содан кейін Ресей мен Германияда күшті болды. Зерттеу барысында жүргізілген құрылымдық теңдеулермен модельдеу жалпы психикалық денсаулықтың құндылық бағдарларына жанама әсері туралы гипотезаны растады. Дәстүрлі құндылықтағы мейірімділік әлеуметтік қолдауды, ал қазіргі заманғы өзіндік бағдар тұрақтылықты ғана болжайды. Зерттеу барысында құндылық бағдарлар мәдениетаралық айырмашылықтарды эмпирикалық сипаттаудың сезімтал құралы болып табылады деген қорытындыға келді. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу және талдау жеке құндылық бағдарлары психикалық саулықты елеулі болжаушылар екендігін дәлелдеді. Сонымен, жеке құндылықтарды зерттеу қоғамдық денсаулық сақтау, мәдениетаралық қатынастар мен модернизация мәселелерін байланыстырудың келешегін көрсетті [36].

2017 жылы Прага зерттеушісі П. Анизова PIAAC халықаралық зерттеу жобасы шеңберінде жалпыадамзаттық құндылықтардың әлеуметтік-психологиялық контексті: жеке қасиеттер мен құндылық бағдарлары арасындағы байланысты зерттеді. Рекурсивті емес құрылымдық модельдеуді қолдана отырып, басқа ықтимал маңызды айнымалыларды (жас, жыныс,

тартымдылық, когнитивтік дағдылар) бақылау кезінде ол құндылықтар (PVQ) мен тұлғаның қасиеттері (NEO-FFI) арасындағы байланысты зерттеді және тексерді. Зерттеу барысында ол құндылықтар мен тұлғалық қасиеттер арасында күрделі байланыс бар екенін дәлелдеді, ал құндылық мәселерін зерттейтін психологтардың көпшілігіне қарағанда, когнитивті компоненті бар кейбір жеке қасиеттер құндылықтар әсеріне көбірек ұшырайды, ал басқалары сияқты, керісінше, құндылықтармен әлсіз байланысты. Сонымен, чех психологы құндылықтардың қасиеттерге әсері көбінесе саналы деңгейде болады және когнитивтік негізге ие болады, сонымен қатар ұзақ мерзімді перспективада өзгеріп, полярлығын әлеуметтік ортамен күшті қарама-қайшылықтарға жауап ретінде өзгерте алады деген пайымдау гипотезаны дәлелдеді, және жеке қасиеттердің құндылықтарға әсер ету полярлығы уақыт өткен сайын тұрақты болып қалады деп тұжырымдады [37].

Сонымен, шетелдік зерттеулердегі құндылық мәселелерін зерттеудегі негізгі әдістерді зерттеу мен талдау бұл мәселеге үлкен қызығушылық танытты. Философия контекстінде құндылық ең алдымен идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» рөлін атқарады [38].

Әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар жеке адамның да, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде жасауға ұмтылады. Құндылықтар әлеуметтанушылардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейді, олар әрқашан тұтас жүйені құрайды. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды, және де ол бекітілген.

Психология саласына келетін болсақ, мұнда адамның психикасы мен санасында, құндылықтар тобында ерекше субъективті, дараланған және мотивацияланған көрініс болатын құндылық бағдарларын зерттеудің маңызы зор, олар қоғамдық-саяси, экономикалық дамудың белгілі бір кезеңінде болуы тиіс. Құндылық бағдарлары - бұл тұлғаның өмірдегі мақсаттары және осы мақсаттарға жетудің негізгі құралы ретінде әрекет ететін, демек, индивидтердің мінез-құлқының маңызды реттеушілерінің функциясын иемденетін құндылықтар деп түсініледі.

1.2 Ресей ғалымдарының құндылық мәселесін зерттеудегі негізгі ғылыми бағыттары

Ресей ғылымындағы құндылық мәселесі, ең алдымен, әлеуметтану мен психологияда өз жолын тапты. Д.А. Леонтьев атап өткендей, гуманитарлық ғылымдардағы құндылық ұғымы көп жағдайда парадоксалды тағдыр. Оның нақты белгілі бір орны жоқ [39].

Философияға келетін болсақ, бұл жерде ұзақ жылдар бойы «құндылық» ұғымы қабылданбады, ал аксиология ұзақ жылдар бойы идеалистік ілім болып есептелді. Мысалы, 1995 жылы Мәскеуде жарық көрген «Орыс философиясы» атты энциклопедиялық сөздігінде «құндылық» категориясы туралы, ал 1996

жылы В. Кемеровтың жалпы редакциясымен шыққан «Қазіргі философиялық сөздікте» «құндылық» және «аксиология» деген ұғымдар жоқ.

Соған қарамастан, В.П. Тугариновтың «Өмір және мәдениет құндылықтары туралы» кітабының шығуымен философияда құндылық ұғымын зерттеуде ерекше құбылыс ретінде өзіндік серпіліс басталды.

«Адамның адамгершілік өмірі» ұжымдық монографиясында оның авторы Б. Сагатовскийге «субъектінің алдыңғы тәжірибесі шоғырланған және оның одан әрі жүріс-тұрысы туралы шешімдер қабылданатын таңдаулы игіліктер мен оларды алудың қолайлы әдістері туралы жалпыланған, орнықты түсініктер» сияқты құндылықтарды айқындау ұсынылады.

XX ғасырдың 80-ші, 90-шы жылдардың аяғында бірқатар мақалалар, сондай-ақ М.С. Каган, П.С. Гуревич және т.б. кітаптары, монографиялары шықты, құндылықтар категориясы жеке және әлеуметтік бағдар ретінде әрекет ете алатын жаңа идеямен сәйкестендірілді; адам өлшемі бар кең таралған субъективті бейне немесе көрініс ретінде қабылдануы мүмкін болды; сондай-ақ ол мәдени-тарихи нормалар мен стандарттардың синонимі ретінде бола алды; «лайықты» мінез-құлық түрін, нақты өмір стилін анықтайтын қауымдастықтарды тудыруы мүмкін болып табылды.

Осылайша, қазіргі уақытта ресей философиясында құндылықтардың жалпы философиялық теориясын құру үшін идеологиялық та, психологиялық та кедергілер жоқ. Сондықтан, М.С. Каган атап өткендей, қазіргі заманғы философия құндылықтарды зерттеудің тиісті әдіснамасын әзірлеуді қажет етеді [40].

Әлеуметтану контекстінде «құндылық мәселесін зерттей бастауды алғашқылардың бірі ретінде В.Б. Ольшанский, құндылық бағдарларды, ең алдымен, топтық санада қабылданған белгілі бір нормалар жүйесін білдіретін мақсаттар, ұмтылыстар және өмірлік идеалдар ретінде қарастырған [41].

Құндылықтарды зерттеумен сонымен қатар ресейлік белгілі әлеуметтанушылар А.Г. Здравомыслов және В.А. Ядов айналысып, олар құндылық бағдарларды «қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің қандай да бір құндылықтарына тұлғаны орнату» ретінде қарастырды [42].

А.Г. Здравомыслов атап өткендей, құндылықтар біздің мінез-құлқымыздың негізінде жатыр, сондықтан олардың жиынтығы осы түрге сәйкес келетін мақсаттармен белгілі бір «мотивациялық типті» сипаттайды. Бұл оған белгілі бір ерекшеліктерімен өзгешеленетін өзін-өзі реттеу, стимул, гедонизм, жетістік, билік, қауіпсіздік, конформдылық, дәстүр, игілік, әмбебаптық сияқты 10 типті бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Мысалы, «Конформдылық» мотивациялық түрі осындай мотивациялық мақсатпен сипатталады - басқаларға зиян келтіретін немесе әлеуметтік күтулер мен нормаларды бұзатын іс-әрекеттер мен ниеттерді шектеу. Бұл түрдің негізін өзіндік тәртіп, үлкендерді құрметтеу, сыпайылық, тіл алу және т.б. құндылықтар құрайды [43].

В.А. Ядов құндылық бағдарларды тұлғаның мінез-құлқы мен қызметін реттейтін бағдар ретінде қарастыра отырып, бірнеше деңгейден тұратын мінез-құлықты реттеудің диспозициялық тұжырымдамасын әзірледі.

Оның төменгі деңгейін қарапайым жағдайларда іске асырылатын витальды қажеттіліктер негізінде қалыптасатын белгіленген бағдарлар құрайды. Екінші деңгей әлеуметтік бағдарлар жүйесін қамтиды. Үшінші деңгей тұлға қызығушылығының базалық әлеуметтік бағдарларға жалпы бағыттылығын айқындайды. Жоғары деңгей тіршілік ету мақсаттарына құндылық бағдарлар жүйесін және осы тұлғаның өмір сүру жағдайларымен айқындалатын осы мақсаттарға қол жеткізу құралдарын қамтиды. Алғашқы және соңғы құндылықтар қозғалысы төмен, ал аралық жағдайға ие болғандар тұрақты қозғалыста болады. Осылайша, В.А. Ядовқа сәйкес, құндылық бағдарлар тұлға мүдделерінің жалпы бағытымен қатар оның әлеуметтік мінез-құлқын реттейді [44].

Ресейлік әлеуметтанушы келесі 4 құндылықтар тобын бөлді: құндылықтар - нормалар («мен»), құндылықтар - идеалдар («мен қалаймын»), құндылықтар - мақсаттар («мен ұмтыламын») және құндылықтар - қаражат («қалай қол жеткіземін») деген.

Оның пікірінше, алғашқы және соңғы құндылықтар қозғалысы төмен, ал аралық жағдайда тұрғандар тұрақты қозғалыста.

Бұл ретте В.А. Ядов өз кезегінде құндылықтарға бағдар беру жүйесінде иерархия бар екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, оның шыңын қалаған болашақтың бейнесі ретінде өмірлік идеал құрайды. Адам өз мақсаттарының құндылық иерархиясын қалыптастыра отырып, туыс және жақын немесе керісінше, сондай-ақ идеалмен келісілетін мінез-құлық нормалары туралы құндылықтар-құралдар немесе түсініктерді құрайды [45].

Демек, В.А. Ядов бағдарлар, әлеуметтік бағдарлар, құндылық бағдарлар белгілі бір иерархияда және бірге өзіндік диспозициялық жүйені құрайды деген болжамға сүйене отырып, қоғамдық сана призмасы арқылы өмір сүру салтының жағдайын көрсететін құндылық бағдарлар тұлғаның дүниетанымы компоненттерінің бірі болып табылады деген қорытынды жасады. Бұл ретте құндылық бағдарлар оның әлеуметтік іс-әрекетін реттейді.

Осылайша, А.Г. Здравомыслов пен В.А. Ядов ұсынған тұжырымдамалар әлеуметтану ғылымы шеңберіндегі құндылық бағдарларды - оның мінез-құлқын және айналасындағыларға қатынасын детерминациялайтын тұлға құрылымының маңызды компоненті ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Сондықтан, бір жағынан, оларды тұлғаның қоршаған ортаға қатынасының нақты көрінісі ретінде, ал екінші жағынан - әрбір нақты жағдайда жеке адамның мінез-құлқын реттеуге қабілетті сенімдер жүйесі ретінде анықтауға болады [46].

Құндылықтарды психологиялық тұрғыдан түсінуге келетін болсақ, оның философия мен әлеуметтанудағы осы ұғымды түсіндіруден айтарлықтай айырмашылығы бар екенін және бүгінде бұл категорияны түсінуде әлі күнге дейін көзқарас бірлігі жоқ екенін атап өту қажет.

Құндылық мәселелерді зерттеумен ұзақ жылдар бойы айналысқан қазіргі ресейлік психолог Д.А. Леонтьев: «Гуманитарлық ғылымдардағы әрбір «құндылық» ұғымының тағдыры қызық, көбінесе парадоксалды. Оның нақты

белгілі бір орны жоқ... Психологтар әлі күнге дейін құндылықтардың не екеніне және психология бұл ұғымның қажет пе екендігіне қатысты келісімге келе алмайды. Кейбір көрнекті ғалымдар, біздің ойымызша, құндылықтардың бірегей және өнімді тұжырымдамаларын ұсынды, бірақ олар да жалпы жағдайға елеулі әсер етпеді және кең көлемді ғылыми түрде кірмеді (мүмкін, бұл әдістердің барлығы түбегейлі әртүрлі болғандықтан шығар)» [47].

Демек, құндылықтар мықты мінез-құлық мотиваторы бола отырып, реттеуші функцияны орындайды. Оның пікірінше, құндылықтар - диалектикалық түзілімдер. Адамның дамуы, оның әлемге көзқарасының өзгеруі, қарым-қатынас шеңбері, өмірлік мән-жайлар барысында бір құндылықтар өзектендіріледі, басқалары төмендейді, ішкі жағдайлардың өзгеруіне байланысты құндылықтарды қайта бағалау жүргізіледі [48].

Мұндай құндылықтарды түсінуге ең жақыны Б.Г. Ананьев берген анықтама болып табылады, ол үшін құндылықтар тұлғаны кешенді зерттеудегі орталық буындардың бірі және оның даму заңдылықтары болып есептеледі.

Адамның тұлға ретіндегі жеке ерекшеліктерін дамытудың шешуші сәті, Б.Г. Ананьевтің пікірінше, оның тұлға бой көтерген және оның қалыптасқан қоғамдағы мәртебесі болып табылады.

Атап айтқанда, ол «тұлғаны зерттеу оның мәртебесін анықтаудан басталады, бұл ретте тұлғаның өзі дамудың әлеуметтік жағдайларының жиынтық әсері ретінде, түрлі әлеуметтік құрылымдар мен тарихи процестердің әсер ету объектісі ретінде қарастырылады. Алайда, тұлға мәртебесін зерттеу кезінде оның қалыптасуы мен дамуына қарай жататын әлеуметтік ортақтыққа (сыныпқа, қоршаған ортаға, топқа) байланысты өзінің мәртебесін сақтауда немесе өзгертуде оның белсенділік шарасы артатыны анықталады» деп айтып өткен.

Тұлғаның қоғамдық мінез-құлық және әр түрлі әлеуметтік қызмет субъектісі ретіндегі ұстанымы жеке адамның өз қызметінде басшылыққа алатын..., сенімдер мен мотивтер қатынастарының, осы қызмет бағытталған мақсаттар мен құндылықтардың күрделі жүйесін білдіреді. Субъектілік қасиеттердің барлық күрделі жүйесі дамудың берілген әлеуметтік жағдайларында адам орындайтын рөлдердің - қоғамдық функциялардың белгілі бір кешенінде іске асырылады [49].

Б.Г. Ананьевтің пікірінше, тұлғаның әлеуметтік мәртебесі негізінде құндылық бағдарлар қалыптасады. Тұлғалық қасиеттердің бастапқы түрін құра отырып, мәртебесі, рөлі және құндылық бағдарлары мінез-құлықтың құрылымы мен мотивациясының ерекшеліктерін және олармен өзара іс-қимылда адамның сипаты мен бейімділігін айқындайды.

Осылайша Б.Г. Ананьев құндылықтар мен құндылықтардың қалыптасуын мінез-құлық себептерін анықтайтын және бейімділік пен мінезді қалыптастыратын тұлғаның базалық, «бастапқы» қасиеттері ретінде қарастырады [50].

В.Н. Мясичев құндылықтарды жеке сипаттама, құрылымдық негіз, адамның тұтас жұмыс істеу деңгейі мен сипаты, оның адамның мінез-құлқы,

сондай-ақ оның әлеуметтік ұстанымы тәуелді болатын тұлғаның өзегі ретінде қарастыра отырып айқындайды.

Тұлғаның шындыққа келесідей субъектілік-бағалау, жеке-сайлау қатынастар жүйесі сияқты ерекшеліктері құндылықтардың көрінісі болып табылады. Қарым-қатынас адамның субъективтілігін, қызығушылығын, бір құндылықтарды басқаларға артықшылық ретінде берудің таңдаулылығын куәландырады. Қоғамда қабылданған құндылықтардың ішінде әрбір тұлға өздері үшін аса маңызды құндылықтарды таңдайды және оларға бағдарланады.

Осылайша, В.Н. Мясичев «құндылық бағдарлар құрылымы» терминін қолданбай-ақ, осы құрылымды іс жүзінде ұсынып, әзірледі [51].

Қоршаған шындыққа сәйкес объектілері адам үшін әртүрлі маңызға ие болғандай, оның қарым-қатынасы жүйесінде үстем және бағынышты қатынастар иерархиясы бар. Бұл жүйе үнемі өзгеріп отырады, дамиды, бірақ жалпы қоғамның құрылымымен, яғни оның негізінде жатқан қоғамдық-өндірістік қатынастармен негізделген адамдар арасындағы қатынастар әрдайым айқындайтын рөл атқарады. Тұлғаның қоғамдық-тарихи негізділігі, ең алдымен, бір тұлғаның мінездемесінде ең маңыздысы қоғамдық, ал басқаларында ең алдымен жеке мүдделері болып табылатындығында [52].

К.А. Абульханова-Славская құндылықтар сананың негізгі элементтерінің бірі ретінде көрінетінін атап өтті. Ол құндылықтардың екі түрін бөліп көрсетеді - бір-біріне айналуы мүмкін идеалды және шынайы, бұл тұлғадан айтарлықтай күш-жігерді талап етеді. Нақты құндылықтар адам өз өмірі бойы ұстанатын сенім ретінде әрекет етеді. Бұдан әрі ол, егер сыртқы әлем осындай нанымдарға қарама-қайшылық пен қарсылық көрінісін көрсете алса да, тұлға «өз құндылықтарындағы сенімділікті және оған негізделген оптимизмді сақтап қалуға» мүмкіндігі бар екенін атап өтті [53].

Кеңес психологиясында, А.Н. Леонтьев дамытатын «тұлғалық мағына» тұжырымдамасы ерекше орын алады, онда ол адамды түсіну үшін қандай да бір нысанның қандай мағынаға және қандай маңызға ие болатынын анықтау керектігін айтты. Мағынасы - ресейлік психолог объект бейнесіндегі объективті қасиетті түсінді, ал мағынаны осы нысанның нақты адам үшін маңыздылығы деп қарастырды.

Мотивтерді зерттей отырып, ол олардың маңызды функциясы «объективті мән-жайлар субъектісі үшін өмірлік мәнді және осы жағдайларда оның іс-әрекеттерін» бағалаудан тұратынын атап өтті», бұл ретте оларға мәнмен сәйкес келмеуі мүмкін тұлғалық мағына беріледі. Мағынасы мен маңызы адамның санасында бір-біріне қарсы тұруы мүмкін.

Ғалымның пікірінше, адамның қызметі тарихи тұрғыдан жалпы құрылымын өзгертпейді, бірақ қызметтің мақсаттары мен мотивтерінің арақатынасы өзгереді. Бұл ретте мотивтер функциясы олар объективті мән-жайлар субъектісі үшін өмірлік мәнді «бағалайтындай», оларға реттеуші функцияны орындайтын және объектінің немесе құбылыстың субъектінің мотивтері мен құндылықтарымен қандай байланыста болатындығымен айқындалатын жеке мәнді береді. Осылайша, тұлғалық мағынада

маңыздылықтың өзі, оның эмоциялық белгісі мен сандық шарасы ғана емес, сонымен қатар объекті мен құбылыстың нақты себептермен, қажеттіліктермен және құндылықтармен мазмұндық байланысы да көрініс табады [54].

Демек, А.Н. Леонтьевтің пікірінше, кез келген құндылықтың екі жағы бар - мағынасы мен тұлғалық мәні. Құндылықтың мәні оларды қоғамда құндылықтарға айналдыратын әлеуметтік маңызы бар қасиеттердің, мән функцияларының немесе идеялардың жиынтығын білдіреді, ал құндылықтардың тұлғалық мағынасын адамның өзі айқындайды.

Тұлғаның құндылықтарын қалыптастырудағы мағыналық құрылымдардың рөлі Ф.Е. Василюк, Б.С. Братусь, А.Г. Асмолов, Д.А. Леонтьев және т.б. зерттеулерінде толығымен ашылады.

Ф.Е. Василюк құндылықтарды зерттей отырып, оларды мотивтермен байланыстырады. Ол атап өткендей, құндылық сана мотив маңыздылығын өлшеудің психологиялық «органы» болып табылады, себебі «құндылық – мотивтерді салыстырудың жалғыз шарасы» [55].

Құндылықтар мен мінез-құлық себептері арасындағы арақатынасты зерттей және сипаттай отырып, ол құндылық - сана-сезімнің себеп бола алатын кез келген білімді мазмұны емес, тек тұлғаның өсуі мен дамуына әкелетін нәрсе екенін атап көрсетеді: «Құндылық сана таңдаумен байланысты қиын және біркелкі емес... Кейбір құндылықтар жүйесі бар сана таңдау жағдайында бір құндылықтық негізге балама шығарады, нәтижесінде әрбір балама өз бағасын алады, және жоғарыда бағаланған санамен таңдалады. ...Алайда, ... таңдау жағдайында субъект дәлелдердің бірінің құндылық артықшылығын мойындағандықтан, ол шынайы таңдалады деген қажеттілікпен мүлдем туындамайды», - деп атап өтті ол [55 б. 119].

Одан әрі ол құндылық мотивтерінің қызметін атқара алатындығына қарамастан, оның жеке өмірлік әлемді оқшаулайтын жеке себеппен ерекшеленетінін, «керісінше, жеке адамды жеке қауымдылық пен тұтастықтың кейбіріне қосатынын» түсіндіреді.

Б.С. Братусь құндылықтарды адам өмірінің саналы және қабылдаған ортақ мағынасы ретінде қарастырады. Автор атап өткендей, адамның негізгі құрастыру бірліктері болып табылатын жалпы мағыналық құрылымдар (оларды сезіну жағдайларында - құндылықтар) адамның өмірдің негізгі салаларына - әлемге, басқа адамдарға және өзіне қатысты негізгі және салыстырмалы түрде тұрақты қатынастарын анықтайды.

Демек, Б.С. Братусь пікірінше, мағыналық білім жеке құндылықтарды қалыптастыруға негіз болып табылады, оның астарында ол адам таныған және қабылдаған өмірдің ортақ мағыналары бар. Бұл ретте ол саналы тұлғалық құндылықтарды тұлғаның мағыналық саласына қатысты және мағыналық салаға жатпайтын декларацияланатын, сыртқы құндылықтар ретінде бөліп көрсетеді [56].

Бұдан басқа, әлеуметтік мінез-құлықты реттеудегі құндылықтарды түсіну үшін Б.С. Братусь ұсынған құндылықтардың екі үздік жүйесін «мағыналық сала

деңгейі бойынша» және «иелік ету дәрежесі бойынша» бөлу маңызды болып табылады [57].

Құндылықтарды зерттеуге мүлдем басқаша көзқарасты Д.А. Леонтьев ұсынды, ол құндылықтық мәселелерді зерттей отырып, «Философ та, әлеуметтанушы да, психолог та, ғылымнан мүлдем алыс емес адам да адамзат құндылықтарымен байланысты мәселелер, адам және қоғаммен айналысатын кез келген ғылым үшін маңызды мәселелер қатарына жатады деген тұжырыммен келіседі. Ең алдымен құндылықтар тұлға үшін де, мәдениеттің кез келген шағын немесе үлкен әлеуметтік тобы үшін де, жалпы адамзат үшін де интегративті негіз болуына байланысты маңызды болып табылады [58].

Д.А. Леонтьев құндылықтардың өмір сүруінің үш формасының тұжырымдамасын ұсынды, олар бір-біріне ауыса алады: 1) қоғамдық идеалдар - қоғамдық санамен әзірленген және оған қатысып отырған қоғамдық өмірдің түрлі салаларындағы жетілгендігі туралы жалпылама түсініктер; 2) осы идеалдардың нақты адамдардың әрекеттерінде немесе шығармаларында мәндік көрінісі және 3) тұлғаны өз қызметінде қоғамдық құндылық идеалдарының мәндік көрінісіне итермелейтін тұлғаның мотивтік құрылымдары («тиісті үлгісі»).

Барлық аталған формалар, біреуі екіншісіне ауысады - деп есептейді ресейлік психолог. Мысалы, тұлға қоғамдық идеалдарды «тиісті үлгілер» ретінде меңгере отырып, оларды белсенділікке итермелейді. Өз кезегінде, мәндік тұрғыдан іске асырылған құндылықтар қоғамдық идеалдарды қалыптастырудың негізіне айналады. Демек, әрбір тұлғаның даму процесі әлеуметтік қоғамдастықтардың құндылықтарын игерумен және олардың тұлғаның құндылығына өзгеруімен сипатталады [59].

Осылайша, Д.А. Леонтьев тұлға құрылымында іріленген әлеуметтік реттеудің ішкі тасымалдаушылары ретінде әрекет ететін құндылықтар әлеуметтік топтардың құндылықтарынан және әртүрлі ауқымдағы қоғамдардан генетикалық тұрғыдан туындайтын болып табылады. Әлеуметтік құндылықтарды селекциялау, беру және ассимиляциялау оның әлеуметтік бірегейлігімен және ол үшін референттік шағын байланыс топтарының құндылықтарымен байланыстырылады, олар үлкен әлеуметтік топтардың құндылықтарын, оның ішінде жалпыадамзаттық құндылықтардың мағыналарын игеруге катализатор, сондай-ақ кедергі бола алады [60].

Соңғы жылдары құндылықтарды зерттеудің ең қызықты тұжырымдамасын Д.В. Каширский «Жеке құндылықтар психологиясы» докторлық диссертациясында ұсынды [61].

Жалпы психология деңгейінде біртұтас теориялық тұжырымдамамен бірікпеген көптеген қызықты эмпирикалық деректері бар зерттеудің бытыраңқы аралдары ғана бар екенін айта отырып, Д.В. Каширский психологиялық феноменологияның кең ауқымы үшін (оның ішінде әлеуметтік-психологиялық) біріктіруші орталық және түсіндірме модель бола алатын жалпы психологиялық тұжырымдама жасауға тырысты, сондай-ақ жеке

құндылықтарды зерттеуге өзіндік психологиялық көзқарас үшін әдіснамалық негіз болып табылды [61, б.8].

Өз тұжырымдамасын жасау кезінде Д.В. Каширский құндылықтар адамзат санасында адамның өз көзқарасын білдіруге, белгілі бір ұстанымға ие болуына, баға беруге көмектесетін сенімдерді қалыптастыруға және сақтауға негіз болады деген ережеге сүйенді. Мұндай жағдайда құндылықтар сананың бір бөлігіне айналады. Сонымен қатар құндылықтар қызмет пен мінез-құлық себептері ретінде түрлендірілген түрде әрекет етеді, өйткені адамның әлемдегі бағдарлануы және белгілі бір мақсаттарға қол жеткізуге ұмтылысы тұлғалық құрылымға енген құндылықтармен қатаң сәйкес келеді. Сондықтан да құндылықтар осы құндылықты бөлісетін адамның қызметі мен мінез-құлқының мақсаты анықталатын жағдайды, сонымен қатар ұмтылыс объектісін игілік ретінде көрсетеді, бұл адамға мақсатты қызмет құруға, тұлғалық, кәсіби, өмірлік өзін-өзі анықтауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді [62].

Тұлға бойындағы жеке құндылықтар жүйесінің дамуын зерттей отырып, Д.В. Каширский оларды қалыптастыру кезең-кезеңмен жүріп жатыр және өзара байланысты бағыттар бойынша жүріп жатыр деген қорытынды жасайды: құндылықтар иерархиясын қайта құру (құрылымды қайта құру) және субъект берген құндылықтардың мағыналық толықтығын өзгерту (мазмұнын өзгерту) [62, б. 9].

Бізді ең алдымен студенттік жас мазалайтындықтан, Д.В. Каширский жасөспірімдер жасындағы құндылықтар жүйесін қайта құру туралы тұжырымы белгілі бір қызығушылық тудырады. Жасөспірімдер жасында, ғалымның пайымдауынша, тұлғалық құндылықтардың мазмұны өзін-өзі анықтау сатылары мен ерекшеліктерімен, жастарға білім беру бейінімен (мүдделердің кәсіби бағытымен) тікелей байланысты.

Осылайша, Д.В. Каширский үлкен теориялық-әдіснамалық талдау және үлкен тәжірибелік-эксперименттік жұмысты жүргізе отырып, тұлғалық құндылықтар тұлғаның тұтас психологиялық құрылымын - сана-сезімді - қызметті жояды және өздерін тұлғаның тарихи, мәдени, онто-, микро- және патогенездегі даму процестерінде (әртүрлі жеке девиациялар кезінде) табады деген қорытындыға келді.

2015 жылы ресейлік психолог М.А. Хачатрян бірқатар еңбектерде, оның ішінде «Субъектінің құндылықтар жүйесін дамыту мәселесіне: конструктивтік перспектива» атты мақаласында жазылған зерттеуінде құндылықтар мәселесіне әлеуметтік өзара іс-қимыл жағдайларында құндылықтар саласын өмір бойы қалыптастыруды болжайтын әлеуметтік конструкционизм позициясынан теориялық талдау жүргізді Жүргізілген зерттеу нәтижесінде М.А. Хачатрян құндылық жүйесінің даму факторы ретінде өз құндылықтары мен мінез-құлықтарының байланысын сезінудің қажет екенін көрсетті.

«Құндылық тұжырымдамаларды трансформациялау» - дейді ресейлік ғалым, - әдетте құндылықтар деп аталатын нәрсе бізге адамның рефлексивті

кабілеті мен оның әлеуметтік контекстіне байланысты айтарлықтай күрделі құбылыс болып көрінеді [63].

Осы пайымдауларды қорыту және құндылық конструкторлар мен құндылық тұжырымдамалар арасындағы шекараны белгілеу үшін ол мынадай талдамалық кесте жасады.

Кесте 5 - Құндылықтар-тұжырымдамалар мен құндылықтар-конструкторлардың айырмашылығы

Құндылықтар-тұжырымдамалар	Құндылықтар-конструкторлар
Сындарлы қабылданбайтын сенім (когниция) түрінде болады	Түсінікті және сараланған, конструкторлар түрінде болады
Эмоциялық саламен байланысы жоқ	Эмоциялық саламен байланысты
Қызметті реттеу саласына қатыспайды	Мінез-құлықты реттейді (жанама - сенімдер жүйесі арқылы)
Өзге тұжырымдамалармен келісілмеуі мүмкін	Басқа құндылықтардың келісілген жүйесінде бар
Әлеуметтік таным процесіне қатысады - санаттандыру деңгейінде	Әлеуметтік таным процесіне қатысады - әлем суретін санаттау және құрастыру деңгейінде

Бұдан әрі ол сәйкессіздікті сезіну түрлі салдарларға алып келуі мүмкін, яғни адам өзінің құндылықтар жүйесін (тұжырымдамалар деңгейінде) құндылықтар бұрын іске асырылған әрекеттерге сәйкес келетіндей етіп қайта құра алады немесе осы әрекеттерге жаңа түсіндірме беруге тырысады. Басқа жол - өзінің болашақ мінез-құлқын өз құндылықтарына бағындыруда және біз бұл жерде тұжырымдамалар деңгейінен конструкторлар деңгейіне сапалы көшуді көріп отырмыз.

Жүргізілген талдауды негізге ала отырып, ол мынадай анықтаманы тұжырымдады: «құндылықтар - әлемнің суреттерін санаттандыру және құрастыру функциясын орындайтын және өмірдің саналы таңдалған бағыты шеңберінде адамның мінез-құлқын ұйымдастыратын құрылымдық білім беру. Өз дамуында құндылықтар тек қана когнитивтік сипаттағы түзілімдерден субъектінің өз мінез-құлқын (атап айтқанда, өз іс-әрекеттері мен құндылық тұжырымдамаларының алшақтығы) сезінуі мен ұғынуы есебінен конструкторларға (эмоциялық және реттеуші компонентті қамтитын) ауысады» [63, б.7].

Бір жағынан, ресейлік ғалымдар құндылықтарды мотивациялық құбылыстардың кең түріне жататын тұтас объективті феномен ретінде қарастырады. Адамдардың психикасында құндылық мінез-құлық немесе қызмет нұсқаларын таңдауға мүмкіндік беретін нақты біліммен біріктірілген жағымды немесе жағымсыз эмоцияның пайда болуымен бірге туындайды. Айтылғандар құндылықтардың психологиялық құрылымдар ретіндегі

интегративті сипатын көрсетеді, олардың құрамына когнитивтік, эмоционалдық және мінез-құлық компоненттері кіреді және осы компоненттердің ажырамас бірлігінде әрекет етеді. Психологиялық іс-әрекеттің және интересубъективті өмірдің негізгі элементі болып табылатын тұлға құрылымындағы құндылық фактор маңыздылығы кем емес.

Екінші жағынан, жүргізілген теориялық талдау көрсеткендей, ресейлік психологтардың бір бөлігі «құндылық» ұғымын адамның әлемге көзқарасын сипаттауда әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде пайдаланады. Құндылық адам мен оны қоршаған әлем арасында бөлінгендей, ол тек осы қатынастарда ғана бола алады. Адам мен қоғамның өзара іс-қимылына қатысатын кез келген тұлға, кез келген зат, құбылыс құндылықтың тасымалдаушысы бола алады.

Бұл ретте тұлғаның сыртқы объектіге құндылық көзқарасы оның басқа адамдарға, тұтастай алғанда қоғамға, қоғам әзірлеген идеалдарға, түсініктерге, нормаларға бағдарлануымен байланысты.

1.3 Қазақстандық психология аясындағы құндылық бағдар мәселесі

Орталық Азия халықтарының құндылықтарын зерттеу тарихында Әбу Насыр Әл-Фараби құндылықтарын зерттеудің маңызы зор, ол қоғамның дамуы оның өзгеріссіз, негізгі құндылықтары арқылы жүзеге асырылады деген тұжырымды сипаттаған, ол ең алдымен дінді, мәдениетті, тілді, дәстүрді, өнерді қолдаған. Ол ғылымды, технологияларды, саясатты қоғамға арналған құрал ретінде ғана қарастырды, олардың көмегімен қоғамды құндылықтарға баулуға болады деп есептеді. Әбу Насыр Әл-Фарабидің пікірінше, қоғам өзінің рухани тамырынан бас тартпаған кезде ғана өркениеттің биіктігіне көтеріледі. Сондықтан адам да, өркениеттің шыңында өмір сүретін қоғамдар да мейірімділік, адамгершілік, шыншылдық, кішіпейілділік сияқты рухани құндылықтарды қажет етеді.

Әбу Насыр Әл-Фарабидің философиялық мұрасында ғалымның ғылыми қызметін адамгершілік бағалауды, оның қоғамдық өмірдегі орны мен мақсатын, оның адамдардың тағдыры мен болашағы үшін жауапкершілігін, алауыздықтарды, қантөгісті соғыстарды және басқа да әлеуметтік қайшылықтарды болдырмаудағы рөлін зерттеулері маңызды орын алады. Әбу Насыр Әл-Фараби егер адам адамгершілік қасиеті жоғары болмаса, онда ол ғылымда айтарлықтай жетістіктерге жете алмайды деп санаған.

Әбу Насыр Әл-Фарабидің айтуынша, ғылым адамдарының зияткерлік қасиеттері этикалық құндылықтардан ажыратылмайды. Демек, данышпан адам - ең алдымен, жоғары адал, мейірімді, ұшқын болуы қажет. Ол атап өткендей, «Егер екеуі де - жақсы адамгершілік қасиеті және ақыл-ой күші орын алса, онда біз өзімізде және біздің әрекеттерімізде артықшылық пен жетілдік аламыз» [64].

Қазіргі заман туралы айтатын болсақ, құндылық проблематикасы бүгінгі таңда көптеген заманауи қазақстандық философтардың назарында. Атап айтқанда, «Жаһандану жағдайында рухани-адамгершілік құндылықтарды

жаңғырту» жобасы аясында профессор Г.К. Әбдіғалиева, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағанбетова және т.б. атынан авторлық ұжым осы мәселені зерттеумен айналысты.

«Қазақстандық мәдениеттің құндылық бағдарлары» атты монографиясында олар қазақ мәдениетінің қалыптасуындағы рухани-адамгершілік құндылықтардың ролін және олардың қазіргі қазақстандық мәдениеттегі құндылық басымдықтарды таңдауға әсерін зерттейді [65].

Қазақ мәдениетінің призмасы арқылы құндылықтық мәселесін зерттей отырып, Г.К. Әбдіғалиева, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағанбетова және т.б. атынан авторлық ұжым «адамның қандай құндылықтарға ұмтылатынын түсіну адамның прогресіне ықпал етеді және екінші жағынан, қандай құндылықтардың үстемдік етуі оның пайда болуы мен жойылуына, кейбір дәстүрлі құндылықтарды қайта бағалау қажеттілігін сезінуге қауіп төндіруі мүмкін екенін түсіну» және бұның бәрі халық пен оның мәдениетінің тағдырында рөл атқара алмайтынын атап көрсетеді [65, б. 3].

Қазақ мәдениетінің құндылықтары туралы айта отырып, қазақстандық ғалымдар қазақтардың ұжымшылдық, мейірімділік, шыншылдық, үлкендерді құрметтеу, діни төзімділік, толеранттылық және т.б. құндылықтарын атап көрсетеді.

Авторлар бүгінде жаһандану мен даралану дәуірінде батыстық өмір салты үшін халықтың іргелі құндылықтарының құнсыздануына алып келетін қазақтардың адамгершілік мәдениетін былайша сақтауға болатынын айтады. Бұл, ең алдымен, ұлттық мәдениеттің құндылықтарын, оның бастауларын, әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін, халықтың құндылықтарын анықтайтын дүниетанымын адамгершілікті қалыптастыру арқылы сақтау. «Ұлттық құндылықтардың жаңғыруы, - дейді қазақстандық ғалымдар, «рухани адамгершілікті жаңарту арқылы ғана әрбір жеке адамның адамгершілік қасиеттерінің негіздерін қалыптастыру мүмкін болады» [65, б.51].

Қазақстандық әлеуметтанушылар арасында құндылықтық мәселелері де айтарлықтай танымал. Бүгінде бұл жерде қазіргі жастардың еңбек және жұмыспен қамту туралы құндылық түсініктерін зерттеу тұрғысында жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруды зерттеген профессор Г.С. Абдирайымова мен Н.У. Шеденова жүргізген қолданбалы зерттеулерді ерекше атап өтуге болады. Олар жүргізген зерттеу көрсеткендей, «қазіргі жастарда болып жатқан өзгерістердің өзіндік көзқарасы бар және олардың санасы мен құндылық бағдарларында қоғамда болып жатқан өзгерістердің маңызды процестері көрініс табады» [66].

Г.С. Абдирайымова, Н.У. Шеденова жастар санасында дәстүрлі мінез-құлық нормалары мен ережелерінің басымдығы бар екенін, оларға отбасы, достық, махаббат, денсаулық сияқты маңызды құндылықтар жат емес екенін атап өтті. Сонымен қатар, авторлардың айтуынша, нарықтық экономикасы дамыған қоғамдарға тән жаңа құндылықтар, мысалы, прагматизм, ұтымдылық, жоғары жетімділікке ұмтылу, өз күштеріне және жеке табыстарына бағдарлану және т.б. үлкен маңызға ие болады [66, б.11].

Демек, қоғамда болып жатқан құрылымдық жаңалықтар өмір сүру жағдайын сапалы өзгертеді, бұл ретте әртүрлі ұрпақтардың тәжірибесі өзінің өтпелі кезеңге тән құндылықтар, стандарттар, үлгі-өнеге топтамасын қалыптастырады. Мұның дәлелі әлеуметтік зерттеуге қатысушылардың көпшілігі қазіргі қазақстандық жастардың өз еліндегі аға ұрпақтардың тәжірибесін елемей, шетелдік өмір салтына бейімделетініне әртүрлі дәрежеде келісетінін көрсетті.

Бұл қорытынды Г.С. Абдирайымованың жетекшілігімен жүргізілген бірқатар кейінгі зерттеулердің аясымен толықтырылды: «қазақстандық жастардың құндылық кеңістігі мынадай критерийлерді сипаттайды: ашықтық, күрделілік, көп деңгейлілік, интеграциялану және ішкі саралану. Жастардың құндылық бағдарлары қазақстандық қоғамның әлеуметтік жүйе ретіндегі өзгеріштігінде сындарлы рөл атқарады. Жастар өздеріне тән мәдениеті бар құндылыққа бағдарланған топ ретінде қазақстандық мәдениеттің қалыптасқаннан өзгеше идеалдары мен құндылықтарының жаңа жүйесін құруға ықпал ететін инновациялық әлеуетті белгілі дәрежеде тасымалдаушы болып табылады» [67].

Құндылықтық проблематиканың қазақстандық зерттеулері арасында Ф.Эберт атындағы қордың Қазақстандағы және Өзбекстандағы өкілдігінің аясында зерттеу тобы жүргізген «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік өлшемдегі құндылықтары» атты ауқымды зерттеу ерекше қызығушылық тудырды.

Бұл зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы биліктің транзитінен туындаған, қоғамның құндылықтық түрленуіне әкелген, атап айтқанда, құндылықтар иерархиясы мен уәждемелік нұсқамадағы бірегей тарихи ахуалмен айқындалады.

Егер Р. Инглхартқа сәйкес - Қазақстан шығыс құндылық моделіне ұмтылса, онда қазақстандық ғалымдардың бұл зерттеуі «қазіргі уақытта дрейф еуропалық модельге қарай жылдам жылжып келе жатқанын» көрсетті [5, б.97], ол ұжымдық құндылықтардың индивидуалистік модельге ауысуына алып келді. Атап айтқанда, бұл процесс саяси құндылықтар саласында жүріп жатыр. Саяси мәдениет құрылымында дәстүрлі құндылықтардың ұстанымдары күшті - мемлекеттен кепілдік алу ниеті, теңдестіру, ұжымдық, патернализм. Сонымен қатар, олардың елеулі бөлігі жеке басының әл-ауқаты, жеке тұлғаның құқықтарын, бостандықтарын құрметтеу үшін жеке жауапкершілік қажеттілігін қолдайды».

Соның салдарынан қазіргі қазақстандық(тар) посткеңестік әлемдегі ең «кеңестік» адам(дар) болып шықты; сонымен қатар Орталық Азиядағы ең «батыс», еуропаландырылған адам; дамушы елдер кеңістігіндегі прогрестің ең ашық ілгерілеуінің бірі және ислам үстемдігі бар елдер аясында ең зайырлы адам [5, б. 98].

Аталған зерттеу аясында саяси ғылымдардың докторы, профессор Насимова Г.О. жүргізген зерттеу ерекше орын алады.

Құндылықтар қазіргі қоғамның даму үрдісін, оның көзқарасы мен мәселелерін бейнелейтін тұжырымға сүйене отырып, автор азаматтық және саяси құндылықтарды зерттеуге өз назарын аударды, оның негізінде жеке тұлғаның еркіндігі, қоғамдағы плюрализм және демократиялық құқықтық сана, қауіпсіздік, теңдік, әділдік және т.б. [5, б. 65].

Зерттеуге қатысқан респонденттердің Қазақстандағы демократияның дамуына қанағаттанушылығын бағалауды зерттей отырып, ол қазақстандықтардың жартысынан астамы (50,3%) елдегі демократияның дамуын оң бағалайды, оның ішінде 13% демократияның дамуына толығымен қанағаттанған деген қорытындыға келді. Респонденттердің 28,9% өздерінің қанағаттанушылығын да, қанағатсыздығын да білдірді, ал жиынтығында 8,8% елдегі демократияның дамуына қанағаттанбағандығын атап өтті.

Егер жасерекшелігі туралы айтатын болсақ, зерттеу көрсеткендей, еліміздегі демократия деңгейіне 18-29 жас аралығындағы қазақстандық жастар мен 61 жастан асқан қариялар. Бұл ретте 51 және одан жоғары жастағы адамдардың 11,2% елдегі демократия деңгейіне терең қанағаттанбайтынын білдіреді - бұл көрсеткіш басқа жас санаттарына қарағанда айтарлықтай жоғары.

Этникалық аспектіге келетін болсақ, зерттеу қазақ этникалық тобының ішінде демократияның дамуына қанағаттанатындардың үлесі (53%) орыс этносымен (45,7%) немесе Қазақстанның басқа этностарымен (43,8%) салыстырғанда айтарлықтай жоғары екенін көрсетті. Қазақстанда демократияның дамуына көбінесе басқа этностардың өкілдері (11,1%) қанағаттанбайды, ал қазақтар мен орыстар арасында әзірге бұл көрсеткіш тиісінше 8,9% және 7,9% құрайды.

Қазақстандық ғалымның кеңестік кезеңде ұзақ уақыт «қалыс қалғаннан» кейін дінге деген қызығушылығының артуымен анықталатын «серіппенің әсері» туралы тұжырымы өте қызықты болып табылады. Автордың пікірінше, бұл қазақстандықтардың рухани-адамгершілік тірек ретінде діни құндылықтарды таңдауының дәлелі [5, б. 71].

Осылайша, жүргізген зерттеу қазіргі қазақстандықтардың жаппай санасында дәстүрлі және модернистік құндылықтар тоғысып жатқанын көрсетті. Сонымен қатар, автор саяси мәдениет құрылымында дәстүрлі құндылықтардың ұстанымдары - мемлекеттен кепілдік алу ниеті, теңдестіру, ұжымдық, патернализм күшті екенін атап өтті. Сонымен бір мезгілде едәуір бөлігі жеке басының әл-ауқаты, жеке тұлғаның құқықтарын, бостандықтарын құрметтеу үшін дербес жауапкершілік қажеттігін қолдайды [5, б. 76].

Егер «Қазақстандық қоғамның құндылықтары әлеуметтанулық өлшемде» деген осы ауқымды зерттеудің қорытындылары туралы жалпы айтатын болсақ, онда ол Қазақстанда қалыптасқан құндылық моделі ерекше болып табылатынын көрсетті, оның ерекшеліктеріне, ең алдымен, елдің географиялық орналасуы - батыс және шығыс әлеуметтік мәдениеттері арасында, экономикалық және этнодемографиялық даму, кеңестік өркениет және әсіресе осы жерде болған посткеңестік трансформациялар әсер етті.

Қазіргі студент - бұл, ең алдымен, ашылмаған, пайдаланылмаған потенциалы бар тұлға. Бұл әлеуетті дұрыс пайдалану үшін онымен жұмыс істеудің тиімді әдістерін табу керек. Бұл мәселе тиімді басқарумен тікелей байланысты. Мұның бәрі басқарудың жаңа тұжырымдамаларын игеруді және оларды қолдану тәжірибесін қажет етеді. Білім беру процесін басқару процесін жетілдіру қажет [68].

Психология ғылымы тұрғысында құндылықтық мәселесін зерттеуге келетін болсақ, студент жастардың құндылық бағдарын әлеуметтік психологияның бір мәселесі ретінде зерттеу Қазақстанда тек соңғы жылдары ғана ерекше маңызға ие болды[69].

Ол жұмыстардың ішінде маңызды орын алған С.И. Богдан зерттеулері, Д.А. Леонтьев басшылығымен орындалған, А.О. Шоманбаева және Д.Т. Ихсанованың зерттеулері В.В. Козловтың басшылығымен өткізілген, сонымен қатар, О.Х. Аймағанбетова мен канадалық профессор С. Сафдардың басшылығымен өткізілген Л. Қасымның зерттеу жұмыстары болды.

Бұл жұмыстардың ішінде Н.С. Шадрин жүргізген зерттеулер ерекше маңызға ие, олар алдымен докторлық диссертацияда, содан кейін «Тұлғалық құндылықтар психологиясы» атты монографиясында көрініс тапқан, онда ол тұлғалық құндылықтарға талдау жүргізді, олардың мінез-құлық мотивтерінің жоғары нысаны ретіндегі ерекшеліктерін ашты, психологиядағы құндылықтар мәселесінің және жеке адам өмірінің мағынасының өзара байланысын, сондай-ақ оқу-тәрбие процесі үшін құндылықтардың маңызын зерттеді. Мінез-құлықтың құндылығын реттеудің әдіснамалық және теориялық мәселелеріне зерттеу жүргізе отырып, ол тұлғалық құндылықтардың әлеуметтік-мәдени үлгісін ұсынды.

Қазақстандық психологтың өзі атап өткендей, ол ұсынған жеке құндылықтар мен құндылыққа бағдарланған мінез-құлық моделі әлеуметтік-мәдени модель (ӘММ) деп аталуы мүмкін. Оның пікірінше, ол мәдени-тарихи психологияға және қызметтік әдіске енгізілуі тиіс кейбір әдіснамалық түзетулерді, сондай-ақ адам тұлғасының қазіргі заманғы тұжырымдамаларының кейбір аспектілерін қамтиды.

Мәдениет саласына құрылымдық мүшеліктің қажеттілігі және оның жан-жақты жүйелік-құрылымдық талдауы туралы мәселеге жүгіне отырып, Н.С.Шадрин психологтар мәдениетті оның өмір сүруінің материалдық нысанында ғана емес, сонымен қатар оның тұлғаға іс жүзінде берілуінің тиісті процестерін де зерттеу және ескеру тиіс деген қорытындыға келеді, оның рөлі, әрине, тұлғалық құндылықтарды зерттеу кезінде өте маңызды болады. Мәдениеттің осы екі негізгі деңгейінің арасында ол конвенциялық мәдениеттің ерекше «мезодеңгейін» бөліп көрсетеді [70].

С.И. Богдан зерттеулері Д.А. Леонтьевтің басшылығымен 2008 жылы құндылық мәселесі қалыптасуының психологиялық факторларын (Қазақстанның студент жастары мысалында) зерттеді [71].

Автор жеке құндылық бағдарларының қалыптасуының психологиялық факторларын зерттей отырып, менің ойымша, әлеуметтендіру жағдайларында

тұлғалық-дамушы кеңістік факторлары жоқ студенттердің жеке басын одан әрі біріктіру бұрынғы құндылықтардан бас тарту және жаңа орта құндылықтарының жүйесі қабылданатын мінез-құлық көріністерінің ассимиляциялануын байқайды деген қорытындыға келдім [72].

Осы жылы А.О. Шоманбаев зерттеулері профессор В.В. Козловтың басшылығымен полиэтникалық орта жағдайында тұлғаның құндылық бағдарлары мен этникалық жансақ нанымдарының өзара байланысын зерттеді. Олардың өзара байланысының болуына баса назар аударып отырып, ол мәдениет саласындағы құндылық бағдарлар тұлғаның ұлттық сипаты мен этникалық бейнесінің өзіндік ерекшелігін анықтайды деген қорытынды жасайды. Сондықтан ол құндылық бағдарларды және этникалық нанымдарды этноәлеуметтік сенімдер диспозициясының әртүрлі деңгейлері ретінде қарастырған жөн, оларға қатысты негізгі ұғым мағыналық білім беру болып табылады. Бұл ретте, құндылық бағдарлар - тұлғаның этноәлеуметтендірілу процесінің нәтижесі, ал этникалық алдын алу - жай-күй, процессуалдық көрініс, құндылық бағдарлардың эмотивтік компоненті болып табылады.

Осының негізінде А.О. Шоманбаева мәдениеттердің базалық құндылықтары мен құндылық бағдарларын зерттеу (этномәдени қашықтығы айқын Қазақстандағы екі ең ірі этностардың мысалында) - ұлттық шиеленісті алдын алу және болдырмау тетіктерін жасауға тікелей жол деген қорытындыға келді [73].

Экспериментті талдау барысы көрсеткендей этникалық құндылықтар жүйесі мен тұлғаның этникалық бейімділігі қалыптастырған құндылық бағдарларының ұлттық және мәдени сипатқа ие және қазақ пен орыс ұлтының ұқсастық пен айырмашылықтары сипатталады. Бұл моно- және полиэтникалық оқытудың топтарындағы респонденттерінің өзіндік сәйкестендіру үлгілерінің семантикалық кеңістігін талдау барысында расталды. Біз біртұтас мәдениет аясында түрлі құндылық бағдарлары біртұтас мәдениет шеңберінде өмір сүре алатынын білдік [74].

А.С. Ахметова мен Н.Р. Салихова жүргізген құндылық бағдарларды зерттеу қазақтарда отбасылық құндылықтар - отбасылық дәстүрлерді сақтау, бақытты отбасылық өмірге табыну маңыздылығы жағынан белсенді қызметтік өмірден немесе қызықты жұмыстардан жоғары бағаланатынын көрсетті. Авторлар бұл құндылықтарда халықтың этникалық ерекшелігі айқын болады, оның отбасы, үлкендердің құрметі мен ізеті олардың мәдениетінде әрқашан ерекше орын алады деп есептейді [75].

Н.А. Ткачева жүргізген зерттеу қазақстандық студенттер өмірден қанағаттану сезімін алу үшін, ең алдымен, өз отбасына, серіктесіне, достарына және жұмыс берушісіне адал «жақсы адам» болу керек, сондай-ақ жауапкершілікті өз мойнына алуды үйрену керек деп есептеген. Бұл ретте олардың бағдарларындағы ең аз маңыздылық мансаптық өсуге және жоғары білімге бөлінді, бірақ олар диплом алуға және жоғары табыс алуға үлкен ниет білдіргенімен, осы екі факторды өзара байланысты деп есептеді [76].

Ч.А. Шакееваның «Жаңа қоғамдық-экономикалық жағдайда жастардың құндылық бағдары: Қырғыз Республикасы материалында» атты докторлық диссертациясы қоғамның толық қайта құрылуының жағдайына байланысты жастардың қоғамдық-психологиялық өзін-өзі анықтау процестерін және жаңа ортадағы жастардың психикалық денсаулығын сипаттайтын, сонының негізінде жаңа өмірлік мақсаттар мен жеке позициялардың қалыптасуын зерттеуге арналған. Диссертациялық жұмыста психологиялық әдістер мен психодиагностикалық тесттер арқылы алынған нақты эмпирикалық және эксперименттік материал негізінде алғаш рет қырғыз жастарының құндылықтық бағдарларының дамуы мен өзгеруі анықталды [77].

Л. Қасым PhD профессоры Саба Сафдар (Канада) және профессор О.Х.Аймағанбетованың жетекшілігімен «Қазақстандық жастардың құндылық бағдарларының психологиялық аспектілері» атты диссертациялық зерттеу шеңберінде құндылықтар сауалнамасының авторлық модификациясы Ш.Шварц пен Қазақстан сыналұшылары үшін М. Бонд пен К. Леунг «Әлеуметтік аксиома» сауалнамасының, сондай-ақ қазіргі заманғы инновациялық компьютерлік технологияларды қолдана отырып зерттеу жүргізді. Жүргізілген зерттеу қазақ және орыс этностарының этникалық ерекшелігін анықтайтын маңызды және жетекші құндылықтар жүйесі туралы студент жастардың топтық түсініктерінде ерекшеліктердің болуын көрсетті [78].

Осылайша, зерттеулерге жүргізілген талдау қазақстандық психология ғылымы контекстіндегі құндылық проблематикасы тек соңғы жылдары ғана әртүрлі этникалық, конфессиялық, әлеуметтік, жас қоғамдастықтарының өкілдерін біріктіруге қабілетті ұлттық идеяны қалыптастыру жағдайында ерекше маңызға ие болғанын көрсетті. Алайда қазіргі шындық Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық, саяси жүйелерді реформалаудың бүкіл кезеңінде республикада тұратын барлық әлеуметтік, жас, гендерлік топтардың өкілдерін біріктіруге қабілетті құндылықтардың оң жүйесі әлі күнге дейін қалыптаспағанын көрсетеді.

Бірінші бөлім бойынша қорытынды

Бүгінде «құндылық» ұғымының әртүрлі анықтамасы бар. Бірқатар зерттеуші-философтардың пайымдауынша, өмір салтының өзі адам өз өміріне пайдаланатын заттарға байланысты. Құндылықтар заттарға еркін тіркелмей, адамның таңдауы болып танылады. Олар заттармен қалай да байланысты, бірақ олардың нақты қасиеттері болып табылмайды және бұл заттардың шындығында бар-жоғына тәуелді емес. Бұл тұрғыда олардың өздері де шынайы емес, тек идеалды, сонымен қатар сананың құбылыстарына жатпайды. Философия сондай-ақ осы ұғымды кез келген бағалау қатынастарын сипаттау үшін пайдаланады.

Әлеуметтанушылар құндылықтарды әлеуметтік жүйенің кейбір компоненттері деп санайды, ал психологтар құндылықтарды тұлғаның сана құрылымының элементтері ретінде түсіндіруге тән: мүдделер, сенімдер және т.б. деп бағалайды. Түрлі ғылымдардағы «құндылық» мәнін түсіну әдістерін

одан әрі талдау біздің зерттеудің негізгі өлшемі болып табылатын «құндылық бағдарлар» ұғымына көшуге мүмкіндік береді. Әлеуметтанушылық аспект құндылық бағдарларды тарихи дамудың нақты кезеңінде адамның психикасы мен санасында, қоғам құндылықтарының әлеуметтік тобында ерекше субъективті, дараланған және дәлелді көрініс ретінде көрінеді.

Құндылықтық бағдарлар тұлға бөлісетін, өмір мақсаты және осы мақсаттарға қол жеткізудің негізгі құралдары ретінде әрекет ететін және осыған байланысты индивидтің әлеуметтік мінез-құлқының маңызды реттеушілік функциясын иеленетін әлеуметтік құндылықтар ретінде түсініледі. Құндылық бағдарлар - мүгедектерді әлеуметтендіру, яғни қоғамдық-саяси, адамгершілік, эстетикалық идеалдарды игеру және осы әлеуметтік қоғамдастықтардың мүшелері ретінде оларға қойылатын рұқсат етілмейтін нормативтік талаптарды игеру өнімі.

«Құндылық» және «құндылыққа бағдар» ұғымдарының мағыналық мазмұнына жүргізілген талдау осы категориялардың анықтамасын ғылыми тұрғыдан енгізуге мүмкіндік берді. Біз құндылықтар деп мазмұны өз ортасындағы құбылыстардың жеке басының саралануымен негізделген жалпыланған идеалды тұжырымдаманы түсінеміз. Осы жағдайда біздің «тұжырымдама» ұғымын пайдалануымыз оның «тұжырымды, ақыл-ой бейнесін, жалпы ойды, ұғымды» білдіретін мағыналық мәнінен туындайды [79]. Құндылық бағдарларды, өз кезегінде, біз жеке адам санасында ұсынылған, өз ортасының құбылыстарын сараланған пайымдауды қамтитын, қызмет-мінез-құлық көріністерінің стимул аспектісін негіздейтін идеалды тұжырымдамаларды қалай дараландырғанымызды белгіледік.

XX ғасырдың екінші жартысындағы теориялық тұжырымдамалар және ең алдымен, отандық дәстүр құндылықтардың психологиялық табиғатын іс жүзінде «тұлғаның құндылық бағдарлары» және «тұлғалық құндылықтар» ұғымдарын енгізу арқылы бейнелейді, олар мәні жағынан құндылықтарды дәлелді не мағыналық салаларға жатқызумен ғана ерекшеленеді. Бұл бізге «тұлғаның құндылық бағдарларын» және «құндылықтарды» ұқсас ұғымдар ретінде қарастыруға құқық береді. Сондықтан тұлға құрылымының маңызды функционалдық компоненті ретінде қарастырылатын құндылық білім беру сол арқылы жалпы психологияны талдаудың мәніне айналады. Тұлға құрылымының маңызды функционалдық компоненті ретінде қарастырылатын құндылықтық білім беру сол арқылы жалпы психологияны талдаудың мәніне айналады.

Құндылықтардың болуы - адам үшін оның түрлі жақтары мен аспектілерінің маңыздылығынан туындайтын адамның әлемге көзқарасының көрінісі. Құндылық бағдарлар жүйесінің көп деңгейлі құрылымы бар. Оның шыңы - тұлғаның идеализациясы мен өмірлік мақсаттарына байланысты құндылықтар.

«Құндылықтар» және «құндылықтар бағдарлары» ұғымдары жиі синонимдер ретінде қарастырылады.

Осының салдарынан авторлардың көпшілігі тұлғалық құндылықтар мен құндылық бағдарлар арасында айырмашылық жасамайды. Мысалы, В.И. Слободчиков пен Е.И. Исаев құндылық бағдарларды қоғамдық (мәдени, топтық және т.б.) құндылықтарды репрезентациялаудың жеке нысаны деп есептей отырып, оларды жеке құндылықтардан ажыратпайды.

Г.М. Андреева құндылық бағдарларды «жалпы әлеуметтік жағдайлармен, қоғам түрімен, оның экономикалық, саяси және идеологиялық принциптері жүйесімен детерминделген тіршілік ету мақсаттарына және осы мақсаттарды қанағаттандыру құралдарына көзқарас» деп айқындай отырып, осыған жақын түсінікті ұстанады [80].

С.В. Мерзлякова құндылық бағдарлар мәселесіне қатысты тәсілдерге талдау жүргізе отырып, екі негізгі үрдісті көрсетеді. Кейбір ғалымдар құндылықтардың психологиялық сипаттамаларына, яғни жеке адамның құндылықтарына беретін тұлғалық маңыздылығына назар аударады. Басқалары жеке адамнан тыс, адамның мінез-құлқын детерминациялайтын құндылықтардың әлеуметтік маңыздылығын атап көрсетеді [81].

Е.В. Пахомова екі келесі «құндылықтар» және «құндылықтар бағдарлары» ұғымдарының арақатынасын талдай отырып, «құндылықтар» және «құндылықтар бағдарлары» бірін-бірі алмастыратын көзқарас ұстанады. Ол мынадай тұжырымдарға келеді:

1. Дәстүрлі түрде «құндылықтар» және «құндылықтар бағдарлары» деген екі термин қолданылады. Құндылықтар мәдениетте бар және қоғамның әлеуметтік өмірін құрайтын болып табылады. Кейбір құндылықтарды адам қабылдап, оны өз жеке құндылықтарына айналдырады. Құндылық бағдарлар өз кезегінде қандай да бір құндылықтарға субъективті көзқарасты білдіреді, яғни тұлғаның қандай да бір мақсаттарға бағытталуын көрсетеді.

2. Құндылық бағдарлар интегралдық білім болып табылады және адамның бейбітшілік пен өзіне деген қатынасын айқындайды. Құндылықтар таңдау жасау барысында негіз болады [82].

Осылайша, әлеуметтік психологияның негізін қалаушылардың бірі профессор Г.М. Андрееваның көзқарасы бізге неғұрлым жақын болып табылады, оған сәйкес - құндылықтар мен құндылық бағдарлар арасында түбегейлі айырмашылық жоқ. Бұл идея теориялық бөлімді жазу кезінде және эмпирикалық зерттеу жүргізу кезінде біз үшін негіз болып табылды.

2 ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕУМЕТТІК - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

2.1 Тұлғаның психологиялық құрылымындағы құндылықтар және олардың негізгі функциялары

Соңғы жылдары әлеуметтік-психологиялық аспектіде құндылықтарды зерттеудің өзектіленуіне байланысты қазіргі заманғы психологияда құндылықтарды зерттеу мәселесі тұлғалық мәселе тұрғысынан ерекше маңызға ие болды.

Шын мәнінде психологияда тұлға мәселесі әлі күнге дейін шешілмеген және оның барлық маңызды детерминациялары анықталмаған, дегенмен, оның құрылымында құндылықтардың маңызды рөл атқаратыны түсінікті.

Ресейлік психолог В.А. Иванниковтың «бүгінде тұлғаны зерттеуге деген қызығушылық психологияда бірінші орынға шықты» деген жіңішке ескертуі бойынша. Алайда, осыған қарамастан, автор қазіргі заманғы психологияда әлі күнге дейін «тұлға» ұғымының белгісіздігімен парадоксалды ахуал сақталып отырғанын айтады [83].

Психологиялық ғылымды түсіну үшін өте маңызды ұғыммен қалыптасқан осындай жағдай, оның пікірінше, көптеген зерттеушілердің оның негізін қалаушы детерминанттарды әртүрлі түсінуімен байланысты, және осыған сәйкес оның әртүрлі (кейде үйлеспейтін) түсіндірмелерін береді.

Мысалы, С.Л. Рубинштейн психология ғылымын одан әрі дамыту үшін тұлға ұғымын зерттеудің маңыздылығын атап өтіп, оның барлық қолданыстағы әлеуметтік-психологиялық анықтамаларын зерттеп, біріктірді. Ол психиканы зерттеуге психологияда қабылданған жеке (субъектілік, дербес) көзқарасқа сәйкес «барлық психикалық процестер... жеке адамда өтеді және олардың әрқайсысы өзінің нақты ағымында оған тәуелді» деп санады [84].

Егер мәдени-тарихи психология және іс-әрекет теориясы корифейлары берген тұлғаның негізгі анықтамаларына жүгінсек (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев және т.б.), бұл жерде оның ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілеттеріне мидың өзі немесе ойлау, қабылдау, есте сақтауы жауап бермейтініне баса назар аударатынын көруге болады, ең алдымен, нақты адамның өзі жауап береді - белгілі бір себептердің әсерінен әрекет ететін, белгілі бір құндылықтарды жасайтын және басшылыққа алатын субъект ретінде. Бұл ретте ол өзгелерден өзінің мінезімен, қабілетімен, өзінің себептерімен, бағыттылығымен және т.б. ерекшеленеді. Демек, тұлға - бұл адамның өзі іс-әрекет субъектісі ретінде, оны басқалардан ерекшелейтін өзінің ерекше құндылықтары бар болып табылады.

Тұлға детерминациясын анықтаудағы негізін қалаушы сәттердің осындай түсінігіне сүйене отырып, біз диссертациялық зерттеу мәселесіне тікелей қатысы бар дефиницияларға баса назар аудардық. Біздің ойымызша, ең алдымен, тұлғаның қоғамға өзіне тән адамдармен байланыста болуы маңызды болып келеді, онда осы қоғамның басқа өкілдерімен өзара әрекет жасай отырып, оның мінез-құлқын реттейтін белгілі бір құндылықтар құрылады.

Сондықтан тұлғаның табиғи және әлеуметтік детерминациясы мәселесін талдау кезінде, оның құндылықтармен өзара байланысы және тұлғаның дамуындағы олардың рөлі біз үшін ең алдымен тұлға ретінде қарастырған А.Н. Леонтьевтің тұлғаны түсінуі өте маңызды болып табылады. Ол «тұлға қоғамда, өз табиғаты бойынша қоғамдық қатынастар жиынтығында, тұлға тартатын ерекше қасиетке ие» екенін атап өтті. «Тұлға жүйелі және сондықтан «ерекше сезімтал» қасиет болып келеді, дегенмен бұл қасиеттің тасымалдаушысы барлық туа біткен және жүре қалыптасқан қасиеттері бар сезімтал дене тұлғасы болып табылады. Олар, бұл қасиеттер, - А.Н. Леонтьевтің пікірінше, тұлғаның қалыптасуы мен қызмет шарттарын (алғышарттарын) ғана құрайды - тұлғаның үлесіне түскен өмірдің сыртқы жағдайлары мен тәртіптері сияқты» [85].

Психологиялық сөздікте тұлға пәндік қызметте және қарым-қатынаста алатын, оны қоғамдық қатынастарға қосылу жағынан сипаттайтын жүйелік сапа ретінде айқындалады [86].

Л.И. Анциферова бойынша, «тұлға әлемдегі ең жоғары ұйымдастырылған жүйе - қоғамның компоненті болып табылады, оның заңдылықтары адамның бүкіл табиғатының, оның мінез-құлқының, психикасының құрылымының өзіндік ерекшелігін негіздейді» [87]. Бұл ретте ол тұлғаның өмір сүруінің негізгі тәсілі тұлғалық-психологиялық жаңалықтардың пайда болуынан, тұлғалық жүйенің жаңа жұмыс істеу деңгейіне өтуінен және өмірлік, әлеуметтік-детерминделген міндеттерді шешудің жаңа психологиялық стратегияларын қалыптастырудан көрінетін даму болып табылатынын нақты көрсетеді.

Р.С. Немов тұлғаны - әлеуметтік негізделген, қоғамдық байланыстар мен қарым-қатынастарда көрініс табатын, адамның өзі және айналасындағылар үшін елеулі мәні бар адамгершілік қылықтарын анықтайтын осындай психологиялық сипаттамалар жүйесінде алынған адам ретінде қарастырады [88].

Б.А. Сосновский сондай-ақ «тұлғаны қоғамда дамып, басқа адамдармен қарым-қатынас жасайтын адам ретінде қарастырады...; бұл - қоғамның мүшесі ретінде, қоғамға сіңу ретінде қалыптасу, даму және әлеуметтену нәтижесі», - деп атап өтті. [89].

Құндылық мәселесі және тұлға құрылымындағы құндылықтардың орнын түсіну тұрғысынан неғұрлым қызықты және маңызды көзқарас болып табылады, бұл жерде М.В. Ломоносов атындағы ММУ профессоры А.Г. Асмолов ұсынған, тұлғаны қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде және қызмет субъектісі ретінде қарастыра отырып, оны көп сапалы гетерогендік жүйелік білім ретінде анықтайды. Атап айтқанда, ол «Психикалық процестерді біріктіретін кейбір бастау ретінде тұлғаның, жеке адамның «Мен» дәстүрлі түсінігінің орнына, не мінсіз метафизикалық инстанция ретінде әрекет етуші, қызмет пен қарым-қатынаста жүзеге асырылатын қоғамдық байланыстар жүйесінде оның қозғалысы процесінде адам ретінде туудың аяқталмайтын сенімі туралы түсініктер келеді» [90].

Өзінің «Жеке адам психологиясы: Жалпы психологиялық талдау принциптері» монографиясында А.Г. Асмолов Марк Аврелийдің

тұжырымдамаларына сүйене отырып: «Әрбір адамның бағасы, оның қаншалықты бағаға әрекет жасайтынына тең», - деп тұлға құрылымындағы құндылықтардың рөліне баса назар аударады. Атап айтқанда, ол адам өмір сүретін құндылықтар, ұмтылатын мақсаттар шын мәнінде жеке адам психологиясы феномендерінің кеңістігіне кіретінін атап өтті, алайда олар да тұлғаны тірілтетін күш болып келмейді.

Ол ежелгі грек философы Сократ қашып, Афинадан кету мүмкіндігін пайдаланбай, неге қарауылда қалып, улы тамақ ішуді жөн көрді деген сұрақ қояды. Содан ол сұраққа өзі жауап береді, - Сократ тұтқында қалды, өйткені олай болмаған жағдайда оның алдындағы өмірінің бәрі құнсызданып, мағынасын жоғалтар еді. Егер Сократ қашып кетсе, онда бұл әрекеттің артында өзгеше, бірақ оның өмір сүруіне мән беретін құндылық болмас па еді? Құндылық жеке адамның әрекет таңдауын анықтайды, бірақ құндылықты таңдауды не анықтайды? Мақсаттар мен құндылықтарды талдау, олардың адам өміріне әсері осы сұрақты да жауапсыз қалдырады [91].

Осылайша, «тұлға» ұғымының қазіргі анықтамаларының әртүрлілігіне қарамастан, бүгінгі күні біз психологияда тұлға мәселесі ондай өзекті емес екенін көріп отырмыз, алайда қазіргі кезеңде оның осы әлеуметтің басқа өкілдерімен өзара байланыс жасай отырып, ол басшылыққа алатын құндылықтармен өзара байланысын зерттеу үлкен маңызға ие болады.

Демек, бұл жерде ең алдымен тұлға құрылымындағы құндылықтардың орны туралы сөз болады, яғни бұл ретте әлеуметтік табиғаты бар тұлғалық құндылықтар туралы.

Қазіргі заманғы психологияда мұндай тұлғалық құндылықтардың үш түрі беріледі:

- рухани құндылықтар;
- материалданған құндылықтар;
- интериоризацияланған құндылықтар («қайталама»).

Тұлға құрылымындағы құндылықтардың рөлін зерттеу және растау тұрғысынан ең үлкен қызығушылық интериоризацияланған («қайталама») құндылықтар болып табылады. Д.В. Каширский атап өткендей - қайталама құндылықтар пайда болады, социумда «болады» және субъект оларды «тауып», «иемденеді», «бөледі», «оларға қатысты анықталады», олар «қайталама», «бейнеленген», тұлғалық құбылыстарға айналады және осы жағдайда ғана психологиялық зерттеу пәні ретінде қарастырылуы тиіс.

Ерекше қызығушылық, - автордың пікірінше, - психолог үшін және құндылықтарды психологиялық зерттеу міндеті дәл осы құндылықтарды субъективті түрде өлшеу болып табылады [61, б. 40].

Оның үстіне, белгілі ресейлік психолог «адамның жеке басы тек әлеуметтік қатынастар жағдайында ғана сезімтал жүйелі қасиеттерге ие. Сондықтан, - дейді ғалым, - тұлға табиғатын оның терісінің астында жасырылған жеке адамның биологиялық жаратылысына сүйене отырып түсінуге тырысу, «немесе адам санасының шеңберіне тұйықталған субъективті

көріністерден олар басылған қағаздың өзінен ақша белгілері құнының табиғатын іздеу сияқты үмітсіз және пайдасыз болып табылады» [91, б.83].

Тұлға басшылыққа алатын белгілі бір әлеуметтік қатынастардың туындауына ықпал ететін тұлға құрылымындағы құндылықтардың рөлін осындай түсіну контекстінде, тұлғалық құндылықтар сондай-ақ әлеуметтің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын тұлға мен мәдениеттің өзара әрекетінің нәтижесі болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Демек, қандай да бір социум мәдениетінің құндылықтарын интериоризациялау процесі - бұл, ең алдымен, механикалық түрде бола алмайтын белсенді психологиялық процесс. Бұл процесс тұлғаның қажеттіліктері мен артықшылықтары негізінде туа отырып, «әлеуметтік» ғана емес, яғни осы әлеуметке және осы мәдениетке тән құндылықтарды көрсетеді, бірақ әрбір тұлға құндылықтары, яғни «жеке», социумның әрбір мүшесін субъективті қабылдау тұлғалық құндылықтардың көрінісі болып табылады.

Сондықтан, егер құндылықтар тек қана тұлғаға «сыртқы», «әлеуметтік» проекциялар ретінде болса, онда мұндай жағдайда қандай да бір әлеуметте өмір сүретін барлық тұлғалар бірдей құндылықтар мен артықшылықтар танытар еді. Бұл аса маңызды!

Басқалардан өзінің жеке құндылықтарымен ерекшеленетін тұлғаны осылай түсіну А.Г. Асмоловтың «әлеуметтік рөлдерді алып жүруші ретінде ғана емес, тарихи-эволюциялық процестің қатысушысы ретінде тұлғаны қарастырған тұжырымдарымен үндес, оның барысында олардың табиғатты, қоғамды және өзін қайта құруды жүзеге асыратын өмір жолын таңдау мүмкіндігі бар» [92].

Бұл идеялардың барлығы бізді нығайтады, қазіргі заманғы психологиядағы тұлға, ең алдымен, тек әлеуметтік емес, сонымен қатар жеке құндылықтары бар даралық ретінде қарастырылып, зерттелуі тиіс.

Осылайша, жеке құндылықтар белгілі бір «ішкі иелену актісін» жасаудың нәтижесі бола отырып, жаңадан құрылған тұлға болып табылады және оның құрылымында маңызды рөл атқарады.

Осының салдарынан мәдениетте бар рухани және материалдық құндылықтар ерекше көріністер мен мағыналармен ерекшеленуі мүмкін, олардың өзгешеліктері оларды иеленетін тұлғаның өзінің «еркіндік дәрежесімен» айқындалады.

Дегенмен, жеке ерекшеліктер мен алуан түрлілікке қарамастан, психологиялық құндылықтар тұтастай алғанда белгілі бір нақты тұлғаға тиесілі, оның тіршілік әрекетінде нақты функциялар атқарады, іске асырудың объективті формалары бар, олар объективтендірілген және зерттелуі мүмкін.

В.А. Петровский өзінің «Теориялық психология негіздері» атты еңбегінде тұлғаны субъективтілік қасиетін беретін адам болмысының ерекше идеалды нысаны ретінде қарастыра отырып, ол Өмірде, Мәдениетте, Басқа адамда, сондай-ақ Өзінде «өзгеше болмыс» немесе өзінің көрініс табу қасиеттерін алуға қабілетті деген қорытындыға келеді [93].

Тұлғаның мұндай түсінігі оған тұлғаның репрезентациясының үш қырын бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Біріншіден, тұлғаны оның жеке өмірінің

кеңістігіне батырылған қасиет ретінде қарастыруға болады. Осының салдарынан, тұлғаны алдымен оның тұлғалық даралығы және басқалардан айырмашылығы тұрғысынан талдауға болады.

А.В. Петровскийдің пікірінше, бұл өлшемге тұлғаны түсінудің түрлі әлеуметтік-мәдени нұсқалары, оның мінез-құлқы мен санасының әлеуметтік детерминдік ерекшеліктері кіреді.

Осыған сүйене отырып, тұлғаны «дара байланыстар кеңістігі» оны өлшеу саласына айналған кезде белсенділік субъектісі ретінде қарастыруға болады.

Интериндив кеңістігінің шекарасынан тыс орналасқан үшінші өлшемге келетін болсақ, бұл жағдайда, - деп атап көрсетеді автор, - тұлға субъектінің өз шегінен шығып қана қоймай, бірлескен қызмет барысында басқалармен өзара әрекет жасайды.

Бұл жағдайда, - деп есептейді В.А. Петровский, - тұлғаны индивидтің болмыс кеңістігіне, бірақ бұл жолы - «басқаның» метакеңістігіне енгізу жүзеге асырылады, және тұлға өзін басқа адамдардағы тұлғаның мінсіз көрінісі ретінде, оның ондағы «бөтен болмысы» ретінде (және өзінде «басқа» ретінде) көрсетеді [94].

Осылайша, В.А. Петровский ұсынған тұлғаны зерттеудің бөлектелген аспектілері оның құрылымындағы тұлғаның негізгі ерекшеліктері ретінде құндылықтарды репрезентациялаудың үш түрін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Тұлғаның құндылықтарын репрезентациялаудың бірінші нысаны адамның өмірлік тәжірибесімен, ол қатынасатын топтардағы (мәдени, этникалық, кәсіби, тендерлік және т.б.) байланыстар жүйесімен айқындалатын адам дамуының жеке деңгейінде көрінеді.

Құндылықтарды репрезентациялаудың екінші нысаны субъектінің әлемі мен мәдениеттің әлемі «арасында» пайда болатын кеңістік болып табылады. Репрезентацияның осы нысаны тұлғаның бір-бірінсіз субъектілердің өзара іс-қимылынсыз құндылықтарды құруға қабілетсіздігімен анықталады. Демек, құндылықтар индивидтің өзара іс-қимылы барысында, индивидтің органикалық денесінен тыс кеңістікте, яғни «тұлғаның ішкі кеңістігінде» пайда болуы мүмкін [95].

Ең соңында, тұлғалық құндылықтарды репрезентациялаудың үшінші нысаны басқа субъектідегі тұлға құндылықтарының «бөтен болуы» жағдайы болып табылады. Бұл жерде «трансляция» туралы сөз болып отыр, яғни тұлғалық құндылықтарды адамнан адамға, белгілі бір нормалар, ережелер, мінез-құлық ерекшеліктері түрінде көрінетін ұрпақтан ұрпаққа беру, осы әлеуметте жалпы қабылданған нормативтер туралы. Айтылғандарға қоса жеке құндылықтар материалданған түрде, мысалы, мәдениет артефактілері түрінде де болуы мүмкін.

Тұлғаны мұндай түсіну ресейлік психологқа тарихи-эволюциялық үдерістегі құндылықтар мен олардың бағдарларының диспозициялық және динамикалық түсінігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты В.А. Петровский «адамдағы жеке басының артықшылықтары мен

ерекшеліктерін түсіну» эволюцияны тарихқа айналдыру «ретінде қарастырылуы мүмкін» деген маңызды қорытындыға келеді [93, б. 231].

А.Н. Леонтьев қызмет теориясының жарқын өкілдерінің бірі ретінде «адамның тұлғасы оның қызметінде пайда болады, ол оның әлеммен байланысын жүзеге асырады. Алғашқы белсенді және саналы әрекеттер, - деп атап өтті ол, - адам «менде не болу керек» деген мәселені үнемі шешіп отырғандай болып, байқалған нәрсені өзінен бас тартатын ішкі жұмыста қалыптасатын тұлғаның бастауы болып табылады [85, б.382].

С.Л. Рубинштейнге келетін болсақ, ол әрекет онда байқалатын қарым-қатынастың саналы сипатынан көрінеді деген ойға көнеді.

Демек, С.Л. Рубинштейн әрекетті қызмет ретінде емес, осы терминнің этикалық-бағалау мағынасындағы мінез-құлық ретінде қарастырады. Яғни, ол, - деді А.Г. Асмолов бұл ойды жалғастыра отырып, - «қоғамдық бағалау мен оның әлеуметтік салдарларының жеке басының өзін-өзі бағалауы». Оның үстіне, А.Г. Асмолов «әрекет - әлеуметтік контексттегі, әлеуметтік координаттар жүйесіндегі қозғалыс» деп санайды [91, б.179].

Іс-әрекетті адамның жеке басының детерминациясы бойынша анықтау. Мұндай анықтама адамда, ең алдымен, өзінің жауапкершілікпен таңдалатын әрекеттерін жүзеге асыратын субъектіні көруге мүмкіндік береді, - деп толықтырады заманауи зерттеуші Д.А. Леонтьев.

Бұдан әрі ол сонымен қатар әрекет ұғымын таңдау ұғымымен салыстыруға болатынын атап өтеді, егер адамның себептері оны белгілі бір қызметке итермелейтіндей күшті болмаса. Бұл жағдайда адам жасайтын субъектілік таңдау (әрекет) оның мінез-құлқымен реттеледі, соған сәйкес ол «қойылған мақсатты қамтиды», содан кейін оның артында тұрған себеп өзі үшін маңызды құндылықтар жүйесіне кіреді. Бұл, Д.А. Леонтьевтің пікірінше, - әрине, ерекше «ішкі жұмысты» талап етеді, бұл бастапқы себептерді қайта қарастыруға және оның қосымша ынталандыру күшінің пайда болуына әкеледі [96].

Жасалатын қызметтің құрамдас бөлігі ретіндегі іс-әрекетті осындай түсіну контекстінде адамның жеке ерекшеліктеріне қатысты ерік әрекетімен анықталып, таңдау жағдайына «қызмет көрсете отырып», қызмет немесе әрекет үшін психологиялық негіз бола отырып, белгілі бір жеке құндылықтарда көрінеді және іске асырылады.

Демек, С.Л. Рубинштейн «құндылықтар бастапқы орында емес... олар әлем мен адамның арақатынасынан туындайды, әлемде, соның ішінде тарих процесінде адамның жасайтыны адам үшін маңызды екенін білдіреді. Құндылық - адам үшін әлемдегі бір нәрсенің аса маңыздылығы. Құндылықтарға ең алдымен идеал - мазмұны адам үшін маңызды нәрсені білдіретін идея жатады» [84, б.94].

Бұл «жеке іс-әрекет», - деп атап көрсетеді Ж.В. Горькая, - құндылықтарды қорғау және іске асыру бойынша баланы оған жауапты етіп қою мүмкін емес, сондай-ақ бала кезінде бола тұрып жеке адам туралы толық мағынада айту да мүмкін емес [97].

Выготский айтқан құндылықтар қалыптасатын тұлғаның, оның қызметпен және әлеуметпен байланысының түсінігін назардан тыс қалдыруға болмайды.

В.А. Петровский осы мәселеге өзінің көзқарасын білдіре отырып, «Л.С. Выготскийдің көзқарасы адамды осы тұлға мен басқа да тұлғалардың өзара белсенділігін ұйымдастырудың ерекше нысаны ретінде түсінуге тиянақты келеді», онда индивидтің шынайы болмысы ондағы басқа индивидтердің идеалды болмысымен органикалық түрде байланысты және сонымен қатар, тұлға идеалды түрде ұсынылған

Оның пікірінше, Л.С. Выготский еңбектеріндегі «тұлға жүйе ретінде өзін екі рет анықтайды: бірінші рет - әлеуметтік бағытталған белсенділік актілерінде, іс-әрекеттер мен қызметтерде, екінші рет - басқа тұлғаның қарсы белсенділігіне негізделген «қайталама шығармашылық синтез» әрекеттерін аяқтайтын актілерде».

В.А. Петровскийді толықтыра отырып, жас психолог Ж.В. Горькая өзінің «Құндылықтар психологиясы» атты кітабында Выготский тұлғаны келесі түрде түсінді, «әдетте тұлға деп аталатын нәрсе адамның сана-сезімінен басқа нәрсе емес... адамның мінез-құлқы өзіне тән мінез-құлыққа айналады, адам өзін-өзі белгілі бірлік ретінде сезінеді. Сонымен қатар, ол «тұлға өзінде бар нәрсеге және басқаларға бере алатын нәрселерге айналады», - деп атап өтті. Оның үстіне, оның пікірінше, ол - бұл соңғы нәтиже және барлық өтпелі жастың орталық нүктесі». Сондықтан жеке адам туралы толық мағынада «жоғары психологиялық синтез» деп айтуға жасөспірім жастан бастап ғана болады.

Тұлға құрылымындағы құндылықтардың жетекші рөлін анықтау кезінде тұлғаның «еркіндік» және «жауапкершілік» сияқты ұғымдарды түсінуі өте маңызды, яғни тұлға өз құндылықтарын таңдауда еркін болып табылады және сонымен қатар оларды таңдауға жауапты болады.

Бұл ресейлік психолог В.А. Иванниковке «өз қызметін, іс-әрекеттерін таңдай алатын және басқа адамдардың мүдделері мен күйзелістерін ескере отырып, оларды жүзеге асыру тәсілдерін өзіндік құндылықтар ретінде таңдай алатын адамды, сондай-ақ басқа адамдардың мүдделерін әдейі елемейді таңдағаны үшін жауапкершілікті өз мойнына алу» [83, б. 126].

Осылайша, қазіргі заманғы психология тұлға құрылымындағы құндылықтардың жетекші рөлін атап көрсетеді және оларды субъективті шындық бейнелерін құрылымдау процесіне қатысатын белгілі бір координаттар жүйесі түрінде әрекет ететін, адам интериоризациялаған және қабылдаған тиісті өлшемдер ретінде түсінеді, сондай-ақ «ішкі» психикалық және «сыртқы» өмір оқиғаларына бағалау компоненттерін беру арқылы жүзеге асырылады.

Осыған байланысты, тұлғалық құндылықтар белгілі бір координаттар жүйесін білдіреді, оның көмегімен адам бар әлемді және субъективті шындық бейнелерін құрылымдай алады. Бұл оған оларды адам қабылдаған таңбалауыштар рөлін атқаратын белгілі бір өлшемдер, өзіндік бағалау компоненттері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Олар оған әлемді оң және теріс бастауға бөлуге мүмкіндік береді, жақсылықты жамандықтан, дұрысты

бұрыстан бөлуге көмектеседі. Дәл осы таңдау еркіндігі адам үшін белгілі бір тұлғалық құндылықтарды дамытудың маңызды негізіне айналады.

Бұл тақырыпты дамыта отырып, Д.В. Каширский өзінің диссертациялық зерттеуінде құндылықтардың тұлғаға тәуелділігін даралық ретінде көрсетуге тырысты. [61, б.49].

Осы тұрғыда құндылықтардың мәселесін зерттей отырып, ол, біріншіден, адамдар өздерінің жеке басымдықтарына қарай өздерінің құндылық бағдарларымен ерекшеленеді деген қорытындыға келді.

Екіншіден, адамның құндылықтары оның жеке басының жалпы дамуымен анықталады. Осылайша, - деп атап көрсетеді автор, - жеке құндылықтардың адамның өмірлік циклінің сатысына қарай сапалы ерекшелігі бар. Оның пікірінше, «тұлғалық құндылықтар алдыңғы өмірлік циклдардағы құндылықтар жүйесінің даму ерекшеліктерінен гөрі онтогенездің қандай да бір сатысындағы тұлғалық даму ерекшеліктерімен байланысты» [61, б.50]

Үшіншіден, Д.В. Каширскийдің айтуынша, субъектінің құндылықтары өз бетінше дами алмайды. Тек жетілген қалыптасқан тұлғада ғана олар саналы түрде реттелетін жүйеге айналуы мүмкін. Адам алдындағы міндеттерді ойдағыдай шешсе, онда жеке құндылықтар адамның тұтастығын анықтайтын өмірлік таңдауына айналады.

Осылайша, қазақстандық психология үшін де бағдар болып табылатын тұлғаның барлық детерминацияларын, ресейлік психология контекстіндегі деректерді қорыта отырып, барлық құндылықтар тұлға құрылымында маңызды орын алады және тұлғамен тұтастық ретінде өзара байланысты деген қорытындыны тұжырымдауға болады.

Тұлға өмірінің психикалық мазмұнын жасай отырып, олар оның бағыттылығын, дүниетанымын, сипатын, қабілеттерін және жеке адамның барлық басқа да әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін анықтайды. Сондықтан тұлғаның психологиялық талдауы құндылық артықшылықтарын, белгілі бір әлеуметтік топтың өмірлік әлемінің құндылық бағдарларын жан-жақты әлеуметтік-психологиялық зерттеусіз, сондай-ақ тұлғаның құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының өзара байланысының ерекшеліктерін зерттеусіз толық болмас еді.

Құндылықтарды тұлғалық феномендердің көрінісі ретінде зерттеу кезіндегі тағы да маңызды тұстар олардың әлеуметтік негізделген және адамда белгілі бір әлеумет пен мәдениеттің өкілі ретінде қалыптасуы болып табылады, ол осы әлеуметтің осындай мүшелерімен қарым-қатынас жасауға және өзара әрекеттесуге белсенді қатысады. Бірақ, осы құндылықтар, егер оларды тұлға ретінде түсіну тұрғысынан қарайтын болсақ, жеке болып табылады, өйткені онда тұлғаның өмірлік тәжірибесі жинақталады, оның жеке ерекшеліктері, қажеттіліктері, себептері және т.б. берілген.

Құндылықтардың мұндай екіжүзділігі оларды тұлға деңгейінде де, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, қоғамдық деңгейде де зерттеуге мүмкіндік береді.

Мұндай түсінік тұрғысынан Д.В. Каширский өте қызықты көзқарас білдіріп, тарихигенез, макрогенез және жалпы құндылықтардың микрогенезі негізінде жеке құндылықтарға жүйелі талдау жүргізуді ұсынды [61, б.50].

Егер құндылықтарды жүйелі талдаудың негізіне құндылықтардың тарихигенезін алсақ, бұл, бірінші кезекте, құндылықтардың, құндылықтық бағдарлардың өзгеруі, әдетте, қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік трансформациялар мен дағдарыстар, қоғамдық құрылыстың және тәртіптің өзгеруі орын алатын тарихи даму кезеңдерінде болатынын ескеру қажет. Бүгінгі таңда, мысалы, қазіргі Қазақстанда қандай жағдай болып жатыр.

Жоғары ұжымдық мәдениеттің негізгі идеологиялық, саяси нормаларының, негізгі сипаттамаларының өзгеруіне әкеп соқтырған қоғамдық-саяси құрылыстың ауысуы жағдайында қазақстандықтардың, әсіресе жастардың құндылық-адамгершілік саласында да үлкен өзгерістер болады. Отбасылық құндылықтар, ұжымдық - сенім, адалдық басымдығы бар «кеңестік» адамның құндылық моделінің орнына бүгінде материалдық әлауқатты, даралықты, мәртебені, табысты және т.б. анықтайтын құндылықтар келеді.

Демек, құндылықтар абсолютті, аса маңызды әлеуметтік-психологиялық феномен емес деп айтуға болады. Олардың өздері трансформацияға ұшырайды. Әрбір адамның қоғамдық санасы мен өмірлік әлемінде және оның қоғаммен өзара байланысы мен сол байланысында құрылған, олар біртіндеп қоғамның маңызды ресурсына айналып, оның өзгеруіне алып келеді және жас қазақстандықтардың құндылық басымдықтарының алуан түрлілігін реттейді.

Осылайша, жүргізілген тарихигенез психологиялық құндылықтар жүйесі идеалды, материалдық, экзистенциалдық, конфессиялық, бәсекелестік және т.б. құндылықтарды қамтитын әлеуметтің, қоғамның, мәдениеттің мүшесі ретінде әрбір адамның құндылықтар әлемінің белгілі бір көрінісін құра отырып, адамзат жинақтаған барлық тарихи тәжірибені біріктіретінін көрсетеді.

Д.В. Каширский тұрғысынан қарастырылатын құндылықтардың макрогенезіне келетін болсақ, оның арқасында «әлеуметтік» және «жеке» арасында нақты градация жүргізіледі, бұл туындайтын айырмашылықтардың күшеюіне ықпал етеді. Құндылықтардың макрогенезі қоғамдағы өзгерістерден туындаған құндылық-нормативтік белгісіздік жағдайларында айқын байқалады, бұл, мысалы, Қазақстан бастан кешіп отырған қазіргі кезеңге тән. Дегенмен, макрогенез деңгейінде, яғни әлеуметтік-психологиялық заңдылықтар деңгейінде талдау жүргізу құндылықты реттеудің жалпы тетіктерін бөліп көрсетуге және зерделеуге мүмкіндік береді.

Ең соңғысы, құндылықтардың микрогенезі, аксиологиялық жүйенің ерекшеліктерін талдауды қамтитын шағын деңгейде де жүргізілуі мүмкін, яғни жеке құндылықтарды қалыптастырудың жалпы психологиялық заңдылықтары деңгейінде.

Тұлғалық құндылықтардың дәл осы деңгейінде, - дейді Ж.В. Горькая, - адамның бүкіл қоршаған әлемге көзқарасы көрініс табатын тұлғаның

бағытының, оның қажеттіліктерінің, себептерінің, мағыналарының мазмұндық жағы қалыптасады [97, б.42].

Бұл деңгейде құндылықтар сананы айқындайтын әлеуметтік-психологиялық феноменге айналып қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір функцияларды орындай бастайды, олардың ішінде неғұрлым үлкен мәнді себептік-ынталандыру функциясына жатады.

Кезінде С.Л. Рубинштейн осы функцияны бөліп көрсете отырып, «... ол өз алдына қандай да бір тапсырмаларды саналы түрде қоюға, одан да елеулі қабілеттілікті қамтиды, немесе өз қызметінің бағыттарын айқындауға міндетті екендігін ашық түрде айтты. Бұл ішкі жұмысты талап етеді, өз бетінше ойлау қабілетін және мықты дүниетанымды әзірлеумен байланыстыруды көздейді» [84, б.391].

Б.А. Сосновский, С.Л. Рубинштейнның осы тұжырымдарын жалғастыра отырып, бұл функцияның негізін біздің қажеттіліктеріміз және себептеріміз құрайды деді. Қажеттілік, - деп атап көрсетеді ол, - психологияда, ең алдымен, «субъективті жағдай кезінде, адамға тиесілі емес нәрсеге объективті мұқтаждыққа жауап береді» [89, б.90].

Д.А. Леонтьев тұлғаның қажеттіліктері мен құндылықтары арасындағы айырмашылықтарды нақты саралай отырып, адам өз қажеттіліктерінде жалғызбасты, бірақ құндылықтарда, керісінше, ол әрқашан жалғыз емес деген қорытындыға келді. Оның пайымдауынша, қажеттіліктер тірі, серпінді, ситуативті, өзгермелі білім болып табылады, ал құндылықтар - тұрақты, «мәңгілік», абсолюттік, сыртқы жағдайларға тәуелді емес. Қажеттілік иерархиясын қарастыра отырып, ол олар үнемі өзгеріп отырады деген қорытындыға келді, ал құндылықтар болса өзгеріссіз қалады. Бұл ретте, егер құндылықтар сатысының өзгеруі тұлғаның дамуындағы дағдарыспен қатар жүрсе, қажеттіліктер, қазіргі ресейлік психологтың пікірінше, мұқтаждық, ықылас, шиеленіс, тартыну әлемімен байланысы ретінде бастан кешіріледі.

Себептерге келер болсақ, психологияда бағыт беретін белгілі бір қызметке нақты түрткі болған нәрсені түсіну жалпы себеп ретінде қабылданған. А.Н. Леонтьевтің анықтамасы бойынша себептер санадан «бөлінбеген», тіпті олар тұлға ретінде танылмаса да, саналы бейнеге субъективті бояуды, яғни оның тұлғалық мағынасын бере отырып, оның санасына енеді. Осыған байланысты себеп екі функцияны - түрткі ету функциясын және мағынаны қалыптастыру функциясын бөліп көрсету әдетке айналған.

Демек, мұндай түсінік контекстінде себептерді субъектіге қажет нәрсе ретінде қарастыруға болады, ал мағынасы - бұл ең алдымен, осы адамға бұл қажеттілік неге керек екендігі туралы сұраққа жауап.

Адамның қажеттілігі, сондай-ақ оларға іс-әрекеттер мен қызметтердің себептерін және жалпы оның барлық мінез-құлқын таңдау, ол басшылыққа алатын құндылықтар жүйесімен анықталады. Өзінің құндылықтарына сүйене отырып, тұлға өзінің мінез-құлқы мен қызметін реттей отырып, өзінің мақсатына қол жеткізе алатын жолдарды, құралдарды өзі таңдай алады.

Демек, құндылықтардың келесі қызметі ретінде реттеуші функцияны бөліп көрсетуге болады. Б.Ф. Ломов адам мінез-құлқын реттеудегі құндылықтардың рөлін атап өтіп, «құндылық бағдар тұлғаның субъективті әлемінің өзіндік сүйегінің рөлін атқарады. Оларды дамыту барысында белгілі бір әдеттер, мінез-құлық стереотиптері, басқа адамдармен өзара іс-қимыл жасау тәсілдері арқылы тұтастай жеке адамның мінез-құлық стилін қалыптастырады» [98].

Оның үстіне, ресейлік әлеуметтанушылар А.Г. Здравомыслов пен В.А. Ядов құндылықтардың құрылымын зерттеуге кірісіп, құндылық бағдарлардың негізгі функциясы «белгілі бір әлеуметтік жағдайларда саналы әрекет ретінде мінез-құлықты реттеу» болып табылады деген қорытындыға келді [42, б.46].

Бұл қорытынды В.А. Ядовқа әлеуметтік қызметтің психикалық реттелуін және тұлғаның әлеуметтік ортадағы мінез-құлқын өзі құрған құндылықтардың диспозициялық жүйесіндегі маңызды функция ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Оның пікірінше, адамның мінез-құлқы оның диспозициялық жүйесімен реттеледі, бірақ жеке нақты жағдайға келетін болсақ, ол толық нақты диспозициялық біліммен анықталады. Дәл осы құндылықтар, - дейді ол, - оның мінез-құлқын бағыттап, реттеп қана қоймай, жалпы жеке адамның тыныс-тіршілігін анықтайды.

Егер жеке құндылықтарды зерттеу кезінде Д.В. Каширский зерттейтін терминдермен операция жасайтын болсақ, онда құндылықтардың микрогенезі деңгейінде адамның рухани әлемін интеграциялау функциясының рөлі ерекше.

Б.С. Братусь осы функцияның маңызын нақтылай отырып, «... Әлемге, адамдарға және өзіне деген негізгі қарым-қатынастардың жиынтығы өзінің бірлігінде және өзінің басты мәнінде адамға тән адамгершілік ұстанымды құрайды.

Мұндай ұстаным әсіресе саналы болғанда, яғни тұлғалық құндылықтар пайда болғанда берік болады... Бұл құндылықтарды ұстану жеке адамның біртұтастығы мен өзіндік теңдігін уақыттың елеулі бөліктерінде нығайтып, тұлғаның басты сипаттамаларын, оның өзегін, моральды ұзақ уақыт анықтайды» [98, б.133]. Демек, құндылықтар тұлғаның жалпы дүниетанымын, оның идеалдарын, көзқарастарын, сезімдерін анықтай отырып, оның ішкі әлеміне тұтастық пен жүйелілік береді деген қорытынды жасауға болады.

Микрогенез деңгейіндегі тұлғалық құндылықтардың тағы бір маңызды функциясы ретінде адам өз өмірін, оның мағынасын, өзінің рөлі мен өмірдегі мақсатын түсінетін мағынаны құрайтын функцияны бөліп көрсетуге болады.

Т.М. Буянас келесіні айқындап көрсетеді, - тұлғалық құндылықтар «жеке құрылымдарда мағыналық білім берудің ерекше нысаны болып табылады». Оның пікірінше, мағыналық білім олардың жеке басын түсіну дәрежесіне қарамастан қызметін детерминациялайды. Олар оны түсінген жағдайда, онда ол тұлғалық құндылыққа айналады. Егер тұлға өзінің барлық күш-жігерін мағыналық салаға, өзінің «Мен»: яғни жеке адам өз мағынасына қалай болса

солай «қарауы» керек, ол үшін адам тек сезініп қана қоймай, сондай-ақ оны түсінуі де керек.

Түсіну процесі құндылықтардың әртүрлі мағыналық мазмұнына қатысты жеке басының артықшылықтарын белгілеу, кейіннен олардың «жақындығын» өзіндік «Мен» деп атау болып табылады.

Демек, тұлғалық құндылықтардың қалыптасу процесі тану процестерінің динамикасымен және өзінің мағыналық саласына қатысты танымдық күш-жігерімен айқындалады, атап айтқанда өзінің «Мен» басымдықтарын және жақындығын белгілеу.

«Бұл қалыптасу, - деп атап көрсетеді ресейлік психолог, - кем дегенде екі құрамдас бөлікті қамтиды - жеке мағыналарды білу және тұлғалық құндылықтарды білу» [99].

Басқа қырдан алғанда, ММУ профессоры Б.С. Братусь тұлғалық құндылықтардың мағыналық қалыптастыру функциясын атап көрсете отырып, «Мағыналық білім берудің маңызды функциясы мынадай деп нақтылайды: адамның кез келген қызметі оның қандай да бір мақсаттарға қол жеткізудегі табыстылығы жағынан немесе оның адамгершілік бағалауы жағынан саралануы және реттелуі мүмкін. Соңғысы қолма-қол өзекті себептер мен қажеттіліктерді негізге ала отырып, ағымдағы қызметтің өзінде «ішінен» жүргізіле алмайды. Адамгершілік бағалаулар мен реттеулер оқиғаның тікелей барысымен жеке басып алынбаған өзге де, институативтік тірек, ерекше, салыстырмалы түрде дербес, психологиялық жоспарды білдіреді. Адам үшін мағыналық білім, әсіресе оларды сезіну формасында - тұлғалық құндылықтар осы тіреуге айналады, өйткені олар өздігінен нақты себептер мен мақсаттарды емес, олардың арасындағы қарым-қатынастың жазықтығын белгілейді...» [98, б.259].

Мақсатты болжау функциясын бөліп көрсете отырып, ресейлік психолог Е.И. Головаха оларды тұлғаның дамуына айқындады, «... құндылық бағдарлар, өмірлік мақсаттар мен жоспарлар, болашақтың саналы бейнесінің дәйекті қалыптасатын компоненттері ретінде өмірлік негізгі сұрақтарға жауап береді: табысқа жету үшін күш-жігерді өмірдің қандай салаларына шоғырландыру керек? өмірдің нақты қай кезеңінде оның барлығына қол жеткізілу тиіс? қойылған мақсаттар қандай құралдармен және қандай нақты мерзімде іске асырылуы мүмкін? Демек, жеке құндылықтар мақсаттар қоюға, өз мүмкіндіктерін, талап ету деңгейін, білімін, дағдыларын, өзіндік бағалауды түсінуге және т.б. көмектеседі.

Адам алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізген кезде, бұл жағдайда құндылық бағдарлар оны жаңа мақсаттарды шешуге ынталандырады. Е.И. Головаха атап өткендей, «бұл механизм адамның құндылық санасының тұрақты құрылымында әрекет етеді, оның құндылық бағдарлардың жеткілікті нақты иерархиясы қалыптасқан сәтте».

Құндылықтардың әлеуметтік-бағдарлау функциясы да тұлға құрылымында құндылықтардың жетекші рөлін анықтай отырып, маңызды функция болып табылады. Дәл осы функцияның арқасында тұлғаның әлеуметке, оның мәдениетіне, әлеуметтік өзара байланыстарына әлеуметтік-психологиялық

бейімделуі жүзеге асырылады, онда ол өз орнын табуға және осы әлеуметтік және мәдени кеңістік жүйесінде өз рөлін атқаруға тиіс. Б.С. Братусь осы функцияның маңызын атап көрсете отырып: «Біздің ойымызша, тұлға санасының негізгі құрамдас бірлігі болып табылатын жалпы мағыналық білім беру (оларды түсінген жағдайда - тұлғалық құндылықтар) тұлғаның өмірдің негізгі салаларына деген басты және салыстырмалы түрде тұрақты қарым-қатынасын айқындайды - бейбітшілікке, басқа адамдарға, өз-өзіне» [98, б.101].

Демек, осы функцияны іске асыра отырып, тұлғалық құндылықтар әлеуметтік және мәдени шындыққа, әлеуметтік-экономикалық, саяси, психологиялық өзгерістерге белгілі бір ішкі қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді. Осындай трансформацияларға байланысты, өзгеріп жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайларға ден қоюдың жоғары деңгейі, өзінің өмірлік бағдарларын уақтылы қайта құру қабілеті, өзінің дүниетанымын, сенімін, сезімін ұштастыра білу, дүниетанымын, сенімін, басқалардың сезімін ескере отырып - мұның бәрі тұлғаның тұрақты, түсінікті құндылық бағдарлар жүйесімен анықталады.

Осылайша, құндылықтар тұлға құрылымында маңызды орын ала отырып, себептік-ынталандырушы, реттеуші, рухани әлемді интеграциялайтын, мағынаны құрайтын, мақсатты көздейтін, әлеуметтік-бағдарлаушы функционалдық әсерлерді жүзеге асырады. Құндылықтар жүйесі жеке адамның іс-әрекеті мен қызметтерінің, құрылымы мен мінез-құлқының дәлелдерін түпкілікті таңдауды айқындайды.

Д.В. Каширский тұлғалық құндылықтар психологиясын зерттей отырып, тұлға құрылымындағы құндылықтар орнының маңыздылығы және осы ұғымдар мен олардың негізгі детерминанттарын бөлу қажеттілігі туралы қорытындыға келеді (өкінішке қарай, әлі күнге дейін осындай шатасу бар).

Тұлғалық құндылықтарды зерттеу бойынша үлкен теориялық-әдіснамалық және эксперименттік жұмыс жүргізгеннен кейін ол құндылықты неғұрлым «градуирленген» санат ретінде білдіреді, оның функциясы барлық «не үшін» және «қажет» деп салыстыру және саралау болып табылады.

Тұлға құрылымындағы құндылықтың рөлін, тұлға мен құндылықтардың байланысын айқындайтын осы детерминанттарды түсіну барысы А.Н. Леонтьевтің белгілі бір мәдениетте қалыптасқан құндылықтар ол үшін тұлғалық мағына алған кезде ғана тұлғаға маңызды болады деген тұжырымы маңызды болды. Құндылықтар тұлғаның құрылымына еркін рухани таңдау арқылы кіреді. Мұндай таңдау белсенді шығармашылық қызметті, қарым-қатынас жасауды, сондай-ақ өзіндік «Мен» іздеуді көздейді.

Осылайша, әлеуметтік-психологиялық феномендердің деректерін және олардың негізгі детерминанттарын зерделеуге сүйене отырып, Д.В. Каширский әрбір құндылық қажеттіліктердің «ұйытқысы», олардың жеке адам санасындағы пысықталған және жалған өкілдігі деген тұжырымды қорытындылайды. Оның түсінігінде құндылық - бұл ең алдымен, «градуирленген» білім, дәрежелік (метриялық емес) өлшем шкаласында «тіршілік ететін». Сондықтан жеке құндылықтарды зерттеу бағаланатын

нысандарға (өмір мен болмыс салаларына) қатысты өз басымдықтарының субъектілерін қоюды көздейді, бұл әбден ойға қонымды, - деп атап көрсетеді автор [61, б.53].

Тұлғалық құндылықтарды және оның негізгі функцияларын мұндай түсіну біз үшін өте маңызды болып табылады және құндылық бағдарларды теориялық-әдіснамалық және эмпирикалық зерттеудің дизайнын айқындау кезінде және әдістемелік құралдарды таңдау кезінде негіз қалаушы болып табылады.

Құндылықтар жүйесінің қалыптасу және даму процесін зерттеу әлеуметтік құндылық бағдарлардың диффузиялылығын ғана емес, сондай-ақ олардың онтогенетикалық даму динамикасын да ескеруге тиіс.

Демек, студенттік жаста болып жатқан дүниетанымды қайта құру, идеалдар мен құндылықтарды қайта бағалау тұлғалық дамудың жаңа деңгейіне көшудің негізгі сәті болып табылады. Г.М. Андрееваның айтуынша, осы кезеңде құндылықтар адам айналасындағы әлеуметтік нысандар мен жағдайларды түсінуге және бағалауға негіз болады, демек, әлеуметтік әлемнің тұтас бейнесін тану және құрастыру үшін ұйытқы болып табылады». Адам өзін қоршаған әлемді құндылықтар призмасы арқылы қабылдайды, яғни құндылықтар адамның әлеуметтік әлемді тану процесін детерминациялайды [100].

Бұл Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясының ережелеріне сәйкес жас даму дағдарысы өз кезегінде дамудың әлеуметтік ахуалын да өзгертетін жаңа сана-сезімді қалыптастырумен аяқталатын кезде тікелей студенттік жастағы құндылықтарды зерделеу мәселесін өзектендіреді.

Осылайша, барлық құндылықтар тұтастық ретінде тұлғамен өзара байланысты.

Өмірдің психикалық мазмұнын жасай отырып және тұлғаның құрылымында маңызды орын ала отырып, олар оның бағыттылығын, дүниетанымын, сипатын, қабілеттерін және басқа да сол сияқты әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын анықтайды, себептік-ынталандырушы, реттеуші, ықпалдастырушы рухани дүниені, мағыналық, мақсатты, әлеуметтік-бағдарлаушы функционалдық әсерлерді жүзеге асырады.

2.2 Студенттік жастағы құндылықтардың құрылымы мен мазмұны

Студенттік жылдар - бұл өзін-өзі анықтау уақыты, өзінің өмірлік ұстанымын таңдау уақыты, қажырлы еңбек жылдары, кәсіби ақиқаттарды ғана емес, жалпы мәдени құндылықтарды да тану жылдары.

«Студент жастар» ұғымы - жасы бойынша да, әлеуметтік сипаттамалары бойынша да біртекті топ, оның негізгі қызмет түрі оның өмір салтының барлық елеулі белгілерін айқындайтын оқу-жаттығу, болашақ кәсіби қызметке дайындық болып табылады.

17-23 жастағы студенттік жас - білімді қалыптастыру, ғылыми және кәсіби өсу, жан-жақты мәдениетті жетілдіру үшін неғұрлым жемісті кезең. Ол вербалды интеллект пен рефлексияның дамуымен, қозудың серпінділігімен,

бақылаушылық деңгейінің жоғарылауымен сипатталады. Тұлға қалыптасуының өтпелі, дағдарыстық кезеңдерінде жаңа құндылық бағдарлар, қажеттіліктер мен мүдделер туындайды, ал олардың негізінде алдыңғы кезеңге тән тұлғалық қасиеттер өзгереді.

Б.Г. Ананьевтің пайымдауынша егер «онтогенетикалық» принцип бойынша өсу, жетілу, бой жету, қартаю және кәрілік сияқты жас кезеңдері ерекшеленетін болса, онда «элеуметтендіру» қағидаты белгілі бір қоғамда тұлғаның қалыптасуы тұрғысынан жас ерекшелігін талап етеді. Мұндай жағдайда әдетте ерте, мектепке дейінгі, кіші мектеп және басқа жас деп аталады, бірақ тұлғаның студенттік жас ретінде қалыптасуының маңызды кезеңі есепке алынбайды [101].

Сондықтан Ю.А. Самарин мен Б.Г. Ананьев «студенттік жас» терминін «болашақ маманды, қоғам қайраткерін және азаматты тәрбиелеу, көптеген элеуметтік функцияларды игеру және шоғырландыру, кәсіби шеберлікті қалыптастыру» болып жатқан кезде жоғары оқу орнында немесе арнаулы орта оқу орнында оқыған кезде ғана жалғасатын тұлғаның дамуының ерекше кезеңі ретінде енгізді [102].

Жеке адамның онтогенезіндегі жасөспірімдер кезеңін қарастырмай студенттік жасты зерттеу мүмкін емес. «Жастық шақ» сөзі тәуелді балалықтан дербес және жауапты ересектікке көшу кезеңін білдіреді. Л.С. Выготский онтогенездің белгілі бір кезеңінде адамның дамуы балалар дамуының заңдылықтарына сәйкес келмейтінін, сапалы жаңа тетіктер жұмыс істей бастайтынын алғашқылардың бірі ретінде атап өтті.

«Жалпы мағына бойынша және негізгі заңдылықтар бойынша 18-25 жас аралығындағы балалар даму кезеңдеріндегі қорытынды буыннан гөрі жетілген жастардың тізбегіндегі бастапқы буынды құрайды. Адамның жетілу кезеңіндегі дамуы (18 жастан 25 жасқа дейін) балалардың даму заңдылықтарына бағынуы мүмкін деп елестету қиындық туғызады», - деп атап өтті. [103].

Авторлардың тұжырымдамасы мен теориялық ұстанымдарына, сондай-ақ қоғамдағы мәдени, элеуметтік-экономикалық өзгерістерге және олармен бірге туындайтын тұлғаның өсу ерекшеліктеріне байланысты жастық шегі «жүзеді».

Мәселен, Д.И. Фельдштейн жасөспірімдер жасын 16-18 жас аралығындағы адам өмірі мен дамуының кезеңі ретінде қарастырады [104].

В.С. Мухина жастық шақтың 16-17-ден бастап 21-25-ке дейінгі жас аралығындағы шекараны анықтайды [105].

Г. Гриммнің кезеңділігінде қаралатын жасөспірімдер мен қыздардың формальды шеңберлері бір-бірінен ерекшеленеді: 17-21 жас (еркек жасөспірімдер) және 16-20 жас (қыз жасөспірімдер).

Дж. Биррен пайымдауынша жастық шақ кезеңі 12-17 жасты қамтиды.

Д.Б. Бромлей ерте, балалық және жастық шақтағы циклдерді қарастырады. Бұл ретте жастық шақ циклі екі сатыға бөлінеді: 1) жыныстық жетілу (11 жастан 15 жасқа дейін); 2) кеш жастық шағы (15-21 жас). Психологиялық жұмыстардың басым көпшілігінде тұлғаның дамуын талдау жасөспірімдер және жастық шақ кезеңдерімен шектеледі.

Э. Эриксонның кезеңділігіндегі жастық шақ 12-13 жастан бастап 19-20 жас аралығында деп есептеледі [106].

Кейбір психологтар (Laurence Steinberg) ерте жасты 11 жастан 14 жасқа дейін, орта жасты 15 жастан 18 жасқа дейін және кеш жасты 18 жастан 23-25 жасқа дейін бөледі [107].

Левинсонға сәйкес ересектер жасына ерте көшу 17-22 жас аралығын қамтиды [108].

Қазіргі заманғы психологияда да жасөспірімдер жасын қарастырудың түрлі тәсілдері бар. Атап айтқанда, биологиялық тәсіл жыныстық жетілу және физикалық өсу процесін зерттейді (С. Холл, Э. Кречмер, А. Гезелл). Когнитивтік тәсіл (Ж. Пиаже, Л. Колберг) зерттеулердің екі басты аспектісін бөліп көрсетеді: 1) жасөспірімдер мен қыздардың ойлау қабілетін сапалы түрлендіру; 2) ақпаратты зияткерлік өңдеу саласында болатын сандық өзгерістер.

Жыныстық тәсіл - эмоциялық және тұлғалық салалардың дамуын зерттейді, оның ішінде сана-сезімнің қалыптасуы, өзін-өзі құрметтеу, өзінің жынысы мен даралығын қабылдау, жыныстық қатынас (Э. Эриксон, З. Фрейд, Э. Шпрангер, Ш. Бюлер).

Әлеуметтік тәсіл - әлеуметтік даму мәселелерін, бір-бірімен және айналасындағылармен өзара қарым-қатынастарды пысықтауды, моральдық негіздерді, мінезді, құндылықтарды, сенімдерді, нанымдарды және мінез-құлықты қалыптастыру мәселелерін қамтиды (Д.Б. Эльконин, Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн).

Б.Г. Ананьевтің айтуынша, жасөспірімдердің жасы қоғамдық даму үшін маңызды кезең болып табылады, оның ішінде азаматты тәрбиелеу, көптеген әлеуметтік функцияларды шоғырландыру және игеру, адамгершілік, эстетикалық, танымдық және басқа да құндылықтарға белсенді баулу, ересек өмірдің көптеген функцияларын меңгеру кезеңі болып табылады.

Жасөспірім кезінде, - деп атап көрсетеді Д.И. Фельдштейн, - адамның өмірлік маңызды еңбектің өзін-өзі анықтауы белгіленеді, психикалық, идеялық және азаматтық жетілу дәрежесі оны белгілі дәрежеде дербес еңбек өмірі мен қызметіне қабілетті етеді, өз өмірлік жоспарларын құра білу, оларды іске асыру құралдарын табу қабілеті қалыптасады [104, б.127].

Ер және қыз жасөспірімдерді дамытудың әлеуметтік жағдайында болып жатқан өзгерістердің нәтижесінде жоғары сынып оқушылары үшін теория ретінде пайда болған мәселелер енді практикалық жағдайға айналуға. Тұлға белсенділігінің барлық саласында, кәсіби салада, тұрмыста, адамдармен қарым-қатынаста өзгерістер болады. Үйлену, тұрмыс құру, машина жүргізу, жұмыс істеу, дауыс беру мүмкіндігі - жастық шағында алғаш рет мүмкіндік беретін нәрселердің барлығы белгілі бір дербестік деңгейін, ата-аналардың, мұғалімдердің тәлімгерлігі болмаған жағдайда өзін-өзі және жауапкершілікті ұстау қабілетін талап етеді.

Жастарды қоғамда, ұжымда, қоғамдық қатынастар жүйесінде атқара бастайтын жаңа рөлдерге тарту оларды шешімдерді қабылдауда тәуелсіздіктің

дамуын, дербестікті, тұлғалық құндылықтарды түсіндіруді талап ететін және ынталандыратын жағдайға қояды. Құндылық бағдарлар жүйесі немесе болашақ кәсіби жолдың жоспары сияқты таңдаудың белгілі бір қатарына қатысты міндеттемелерді қабылдау кезеңі сәйкестілік дағдарысы деп аталады.

Егер студенттік туралы нақты айтатын болсақ, бүгінде студенттік арнайы ұйымдастырылған, кеңістіктік және уақытша құрылымдалған тұрмыспен, еңбек, үй және бос уақыт жағдайларымен, әлеуметтік мінез-құлқымен және психологиямен, құндылықтық бағдарлар жүйесімен сипатталатын ерекше әлеуметтік топ ретінде анықталады.

Э. Эриксонның айтуынша, ЖОО-да болу адамның ересек рөлін қабылдауында «заңмен бекітілген кейінге қалдыру» болып табылады, оның құндылық жүйесін қалыптастыру контекстінде «психоәлеуметтік мораторий» деп белгіленеді. Алайда, көптеген авторлардың пікірінше, дәл осы уақытта болып жатқан кәсіби және тұлғалық өзін-өзі анықтау, оны тұлға ретінде қалыптастыру тұрғысынан адам үшін ең маңызды кезең болып саналады.

Бәлкім, дәл осы ЖОО ортасы тұлғалық өсу және құндылықтар жүйесінің жоғары, дербес деңгейін қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасауы мүмкін. Құндылықтардың мазмұны мәдени контекстке және өскелең ұрпақ өмір сүретін тарихи кезеңге байланысты.

Қоғам жас мамандарға барлық жаңа талаптарды қойып, ұлттық мәдениетті, ұлттық білімді жаңғыртуға және дамытуға шақырады, оның мақсаты өз елінің лайықты мәдениет өкілін қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі заманғы ЖОО студенттерінің құндылық бағдарларының идеалды моделінің негізгі мазмұны:

- жоғары өмірлік құндылықтар ретінде өмір мен денсаулықты сақтау;
- бақыт, махаббат, жақсы отбасы, балалардың болашағы, достық сияқты рухани-адамгершілік тіректердің бірінші дәрежелі болуы, бұл тұрақсыздық пен өмірлік орта жағдайында ерекше маңызды;
- білімділігі, жақсы жұмысы және жақсы материалдық жағдайы;
- бәсекеге қабілеттілік, өзіне деген сенімділікке, іскерлікке, дербестікке, табандылыққа, жауапкершілікке, өзін-өзі жетілдіруге (жаңа мүмкіндіктер пайда болған, бәсекелестік қатаңдатылған және кәсіпқойлыққа қойылатын талаптар жағдайында) құрылатын кәсіби өзін-өзі іске асыруға ұмтылу;
- креативтілік, өзінің қабілеттері мен даралығын дамыту, рухани тәуелсіздік пен өзін-өзі құрметтеуді сақтау (қазіргі уақытта стандартты емес шешімдер қабылдау, бірегей жобалар жасау, сыни ойлау, өз ұстанымын қорғау және т.б. қабілеттері қажет болғандықтан);
- белсенді әлеуметтік байланыстар және әлеуметтік құзыреттілік, яғни әлеуметтік өзара іс-қимылдың түрлі салаларында қолайлы қатынастар орнату, тұлғааралық байланыстарды кеңейту, өзінің әлеуметтік рөлін іске асыру (қазіргі уақытта командада жұмыс істей білу, мансаптық өсудің ықтимал перспективаларын көру қажет).

Демек, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және білім беру-тәрбие мәселелерін шешу болашақ мамандардың аксиологиялық дайындығын

жетілдіруді көздейді, оған ұлттың рухани денсаулығы, жас азаматтардың аксиологиялық ағарту деңгейі, олардың жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделу табыстылығы және еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік тәуелді болады. Осыны негізге ала отырып, тұлға құндылықтарының қалыптасуы мен динамика мәселесін психикалық дамудың жалпы заңдылықтары тұрғысында, оның әртүрлі сатыларындағы жас даму ерекшеліктеріне тікелей байланысты зерттеулерде қарастырылады деген қорытынды жасалды.

Студенттік жастар - экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуына қарамастан кез келген мемлекеттің болашағы. Олар оның алтын қоры. Сондықтан жастардың қандай құндылықтарға бағытталғаны, олар үшін қандай құндылық маңызды болып табылатыны биліктің де, жалпы қоғамның да алаңдаушылығын тудырады.

Егер қазіргі студент жастардың құндылықтарын алдыңғы ұрпақтар үшін құнды болып көрінгенімен салыстыратын болсақ, онда олар айтарлықтай өзгерді. Бүгінде кеңес жастары мен қазіргі заманның құндылықтары арасында едәуір айырмашылық бар.

Кеңес жастарында қандай құндылықтар бағаланды? Кеңестік дәуірде коммунистік тәрбиенің қуатты жүйесі жұмыс істеді және негізгі ұлттық идея - үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру болды. Осының салдарынан кеңес жастары өз еліне, партиясына адалдық ретінде идеологиялық құндылықтарды ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтарды да басшылыққа алды.

Осылайша, 1971-1982 жылдары жүргізілген әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтері бойынша, жастар негіз қалаушы құндылықтар ретінде қызықты жұмыс пен отбасылық бақытты бөліп көрсеткен. Содан кейін адамдарға пайда әкелетінін және олардың құрметін сезіну сияқты басымдықтарды ұстанды. Бесінші орында материалдық әл-ауқат үлкен айырмашылықпен жүрді. Содан кейін маңыздылық дәрежесі бойынша: сені қызықтыратын нәрселермен айналысу мүмкіндігі, ой-өрісті кеңейту және т.б. 1970-ші жылдардағы жас ұрпақ өкілдерінің шамамен жартысына қоғамдық-пайдалы қызметтің түрлі түрлерінде көрініс тапқан белсенді өмірлік ұстаным тән болды. Өз мүддесіне бағынатын тыныш, өлшемді өмір ең аз түрде бағаланды.

Қазіргі жастардың құндылықтары екі бағытқа негізделген.

Бірінші бағыт - адамгершілік құрылғылардың, ізгіліктің, адамзатты сүюдің басым болуымен сипатталатын рухани бағыт.

Екінші бағыт - даралыққа бағытталған бағыт. Ол соңғы онжылдықтарда ғана таралды. Қазіргі жастардың өміріндегі басты басымдықтар табысты мансап, отбасы, достық қарым-қатынас, пайдалы байланыстар құру, шығармашылықта немесе өзінің әуестігінде өзін іске асыру мүмкіндігі болып табылады.

Өкінішке орай, бүгінде жастардың көпшілігі өз тұлғасын дамыту мақсатында емес, өзінің әл-ауқатын арттыру үшін, әдемі өмір сүру үшін мансап құруда, еңбектің пайдасы қоғамдық мүдделермен анықталмайды, ал өз экономикалық игілігінің жетістіктерімен. Яғни, адамдар мүмкіндігінше көп

ақша табу үшін жұмыс істейді және қандай жолмен болса да маңызды емес. «Кедейліктен гөрі адал болған дұрыс» және «Таза ар-ождан игіліктен гөрі маңызды» сияқты өмірлік қағидалар өткенге кетті. Қазір «Сен - маған, мен - саған», «Табыс - кез келген жолмен» сияқты өзекті мәселелер орын алуда. Қазіргі жастардың өмірлік құндылықтары қатарына отбасы, материалдық әлауқат, достар мен денсаулық, қызықты жұмыс және діни сенім сияқты құндылықтар кіреді:

Отбасы. Көптеген адамдардың отбасы туралы жалпы түсінігі мыналар:

- Отбасы - өзара көмек, өзара түсіністікке, сондай-ақ рудың жалғасуына негізделген сүйікті адамдар одағы. «Отбасы» сөзі көпшіліктің үйіне, балаларына, бақытына, көңіліне, қуанышына, достығына байланысты. Отбасы әрбір адамның жеке басына ерекше адамгершілік және рухани іргетас қалайды. Ол әлеуметтендірудің негізгі институты болып табылады. Сондықтан отбасы құндылығы қазіргі жастар үшін бәрінен де қадірлі.

- Материалдық игілік. Әрбір адамның басты ұмтылысы оның жеке материалдық әлауқаты болып табылады. Еңбекақы төлеу құндылығы еркіндік пен қызықты жұмыстардан гөрі көбірек бағалана бастады. Дәстүрлі құндылықтар өз маңыздылығын жоғалтпаса да, жастардың табысты, бай, ықпалды болуға деген ынтасы бүгінде әлдеқайда күшті сезіледі.

- Достар және қарым-қатынас. Жастық шақ - бұл құрдастармен және топтық өмірмен неғұрлым қарқынды және эмоционалды қарым-қатынас жасау кезеңі. Бұл – біз бұрыннан да қатты бізді түсініп және қабылдауды қалайтын уақыт. Осы жаста біз достарымызды бағалай бастаймыз, олардың бізге деген көзқарасы, олардың көмекке келуге, бізді қолдауға дайындығы. Кейде достарымыз отбасыға қарағанда жақын және туысқан сияқты, олар бізді артық сөзсіз түсінетін секілді бір сезім бар болып көрінеді. Осыған байланысты достық қарым-қатынасты отбасымен салыстыруға болады, бірақ оларды бір деңгейге қою дұрыс болмайды деп ойлаймын.

- Денсаулық - табиғи, абсолютті, өмірлік құндылық. Бұл адамның негізгі құндылықтарының бірі. Денсаулықсыз адамның қоғамда теңдестірілген өмір сүруі мүмкін емес. Денсаулықтың маңыздылығына қарамастан, ол құндылықтардың жетекші тобына кірмейді.

- Қызықты жұмыс. Адам жан дүниесімен жұмыс істей отырып, өзін-өзі іске асырады, өзінің шығармашылық қабілеттерін ашады, мансап құрады. Қызықты жұмыс уақытты тек пайдамен ғана емес, сондай-ақ, қуанышпен де өткізуге мүмкіндік береді. Алайда, күн сайын жұмысқа қуанышпен баратындығымен мақтана алатын адамдар кемде кем. Көбісі белгілі бір мамандықты жай ғана ақша табу мақсатында немесе беделіне байланысты таңдайды. Бірақ уақыт өте келе адам өзін бақытсыз сезінеді, ол жоғалған уақытқа өкінеді және өз жұмысын жек көре бастайды.

- Діни сенім - дінге сенушілерде құндылық бағдарлар жүйесін қалыптастырады - жаратылыстан тыс әлемнің бар екендігіне деген сенімнен туындайтын идеялар мен нормаларды бойға сіңіреді.

Деструктивті секталар жастарға психологиялық зиян тудырады, әсіресе олардың нәзік санасына әсер етеді дәстүрлі этникалық және діни құндылықтар жүйесін бұзады. Осыған байланысты Қазақстанда жастардың діни артықшылықтары мәселелерін талдауға және зерттеуге бағытталған зерттеулердің маңыздылығы артып келеді.

Діни артықшылықтарды зерттеуге әлеуметтік-психологиялық көзқарасымызды әзірлеу кезінде біз ресей мен қазақстандық ғалымдар И.М. Богдановская, А.И. Клибанов, Е. Медведева, О.В. Сучкова, Ю.И. Сметанова, Э. Карин, сонымен қатар батыс ғалымдары Э. Эриксон, С. Московичи, С. Шварц и С. Хейсманс, Л. Гуизо, П. Сапиенца и Л. Зингалес және т.б. концепцияларына сүйендік.

Зерттеу мәселесінің дамуы үшін психикалық процестер мен құбылыстардың әлеуметтік-мәдени детерминизмінің жалпы ғылыми принциптері қазіргі психологияның жалпы парадигмасы ретінде маңызды болды. Олардың ішінде Л.С. Выготскийдың мәдени-тарихи теориясы және М.Коул айтуға болады. Осылайша, жалпы теориялық позиция ретінде діни артықшылықтарды түсіну мен түсіндіруде пәнаралық синтез таңдалды [108].

Осылайша, қазіргі жастардың құндылықтары басқа ұрпақ жастарының құндылықтарынан ерекшеленеді. Бүгінгі таңда, өкінішке қарай, рухани тұрғыдан бұл екінші орынға жылжытылды, адамдардың бір-біріне деген тұтынушылық көзқарасы дамып келеді. Жастардың байланысы, ақшасы, басқаларды басқаруға мүмкіндігі болуына ұмтылады, бірақ адамның өзі үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін де пайдалы қызметпен байланысты емес, белсенді өмір сүруге ұмтылады. Жастардың санасында әлемнің қалыптасқан нақты көрінісі, мінез-құлық нормалары мен қондырғылар жүйесі жоқ.

Қазақстандық еңбектерге келетін болсақ, соңғы жылдары мұнда қазіргі студент жастардың құндылықтарын зерттеуге арналған бірқатар зерттеулер жүргізілді.

К.А. Мухамбетова мен Д.Д. Құнантаева қазіргі жастардың кросс-мәдени аспектіде ресейлік және қазақ жастарының үлгісіндегі құндылықтарын зерттей отырып, екі ел респонденттерінің өмірлік құндылықтарының негізінде, этнопсихологиялық айырмашылықтарға қарамастан, денсаулық, махаббат, сенімді достар сияқты санаттар жатыр деп тұжырымдады. Материалдық әл-ауқаттың құндылығы да осы топқа жатқызылды. Алайда зерттеу осы топта айырмашылықтардың бар екендігін көрсетті. Мәселен, материалдық әл-ауқатты ресейлік жастар қызықты жұмыстармен тығыз байланыста қарастырды. Қазақ жастарына келсек, зерттеу көрсеткендей, ол үшін материалдық игілік, ең алдымен, бақытты отбасылық өмір, өмірлік даналық сияқты құндылықтармен байланысты [110].

Студенттердің құндылық бағдарлары мен коммуникативтік мәселелерін зерттеуді М.С. Яницкий модификациялаған, бейімделу құндылықтарына бағдарлануды анықтауға мүмкіндік беретін Иглхарттың құндылық бағдарлары әдістемесін пайдалана отырып, А.М. Ким басқарған Ж.К. Айдосова, Д.Б. Ахметова келесі зерттеу жұмыстарын жүргізді. Коммуникативтік мәселелердің

өлшемі ретінде эмоционалдық интеллекттің негізгі көрсеткіштері: өзінің және басқалардың эмоцияларын түсіну мәселесі, өзінің және басқалардың эмоцияларын басқару мәселелері деп бөлінді. Студенттерден студенттік өмірден 2 жағдай жазуды сұрады, олар қарым-қатынаста қиындық көріп, түсініспеушілік туындаған кезде. Осы әдістемені жүргізу нәтижелері әлеуметтендіру құндылықтарына бағдарланудың басым екенін көрсетті (60%), екінші орында бейімделу құндылықтары (33%) және соңғы орында дараландыру құндылықтары (7%) тұр. Көріп отырғанымыздай, даралау құндылықтарына бағдарланған студенттердің пайызы өте төмен, дегенмен, бұл А. Маслоудың кез келген қоғамның жалпы халқының 1%-ы өзін-өзі ақтайтын тұлғаларға жатқызылуы мүмкін деген түсінігіне сәйкес келеді. Алынған нәтижелер авторларға студенттерге моральдық пікірлер мен құндылықтарды дамытудың конвенциялық деңгейі тән деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді [111].

Сатыбалдина Н.К., Ургалиев Р.Ж. қазіргі жастардың өмірлік құндылықтарының гендерлік ерекшеліктеріне зерттеу жүргізе отырып, Г.Хофстеденің мәдени синдромдары аясында қазіргі жастардың өмірлік құндылықтарының гендерлік ерекшеліктерін сипаттады. «Маскулиндік – феминдік» параметрлеріне сүйене отырып, зерттеушілер феминдік гендерлік ұқсастығы бар жастар әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтауға, оларға құрмет көрсетуге және оларды қабылдауға бағытталғанын көрді. Гендерлік сәйкестіліктің маскулиндік типі бар жастарға келетін болсақ, оларда әлеуметтік стандарттарға сәйкес құзыреттілік таныту арқылы жеке табысқа жетуге ұмтылыс айтарлықтай күшті көрініс тапқан [112].

Психология ғылымдарының кандидаты, доцент Қалымбетова Э.К. жұмысы кәсіпке бейімделудің құндылықтық бағдарлар мәселелерінің жүйелік сипатымен негізделеді. Автор жұмысының ғылыми жаңалығы: тұлғаның кәсіби мәнді құндылықтық бағдарлары кәсіпке бейімделу жүйесінде, болашақ маманды даярлау мазмұнын жетілдіру мен шарттарын қамтамасыз ету арқылы әсер ететіндігін дәлелдеді. Кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылықтық бағдарлар қалыптасу жүйесінің үлгісін берді, оның критерийлері мен көрсеткіштерін нақтылады [113].

Ш. Таубаева, А.А. Булатбаева, Г.А. Қасен және т.б. авторлар студент жастардың мінез-құлқының адамгершілік және құндылық мотивациясын зерттеді. Нәтижесінде зерттеушілер қазіргі студенттердің құндылықтары мен құндылық бағдарларында келесі сипаттамаларды ажыратуға болады деген қорытындыға келеді: адамгершілік пен құндылық бағдар арасындағы сәйкессіздік; прагматикалық көзқарастардың басым болуы; ішкі моральдық және құндылықтық мотивация аясында зияткерлік құндылықтар мен қоғамдық мүдделерге білдірілген қызығушылықтың болмауы [114].

Д.Т. Ихсанова өзінің диссертациялық зерттеуін жоғары оқу орнында оқуға бейімделу барысында студенттердің құндылықтарын зерттеуге арнады. В.В. Козлов ұсынған интегративтік көзқарас контекстінде құндылық мәселесін қарастыра отырып, құндылық бағдарлар адамның әлемге, өзіне деген жалпы

көзқарасын айқындайтын, тұлғалық ұстанымдарға, мінез-құлыққа деген мәні мен бағытын беретін, тұлға белсенділігінің бағыты мен мазмұнын сипаттайтын күрделі әлеуметтік-психологиялық феномен болып табылады деген түсініктен шығады.

Д.Т. Ихсанованың пікірінше, жасөспірімдерде қалыптасқан құндылық бағдарлар тұлғаның қоршаған шынайылықпен қарым-қатынасының ерекшеліктері мен сипатын анықтайды және сол арқылы оның мінез-құлқын белгілі бір шамада детерминациялайды [115].

Жүргізілген эксперименттік жұмыстың нәтижелерін талдай отырып, ол студенттердің басым бөлігі үшін өзіндік өзекті тұлғаның құндылықтарын бөлісетін құндылықтардың өзектілігі тән, олар тұлғалық өсуге, үйлесімді дамуға және басқалармен салауатты қарым-қатынасқа ұмтылады деген қорытындыға келді.

Сонымен қатар, терминалды құндылықтар жүйесінде бірінші курстан төртінші курсқа дейін шығармашылық, денсаулық, даму, таным және бақытты отбасылық өмір сияқты құндылықтар нығая түсетіні көрсетілді. Инструменталды құндылықтарға келетін болсақ, зерттеу студенттерде жауапкершілік пен білімділіктің маңыздылығы курстан курсқа өткен сайын артқанын көрсетті [115, б.25].

Кейінірек жүргізілген Д.Т. Ихсанова мен А.Б. Аймағанбетовтің зерттеуінше, қазіргі қазақстандық жастар әлеуметтендіру процесінде алдыңғы ұрпақтың тәжірибесіне емес, жаңа әлеуметтік тәжірибеге сүйенуге мәжбүр. Авторлардың пікірінше, осының салдарынан қазіргі қазақ жастары ең алдымен «өмірде өзін табуға» ұмтылады. Сондықтан, олар өз құндылықтарын анықтай отырып, ең маңызды құндылық ретінде «өмірде өзін таба білу» деп атап өтті.

Құндылықтың өзектілігі - материалдық жағынан қамтамасыз етілген өмір, Д.Т. Ихсанова мен А.Б. Аймағанбетовтың пікірінше, студенттер экономикалық тұрғыдан ең аз қорғалған топ болып табылады. Олар бірінші-екінші курстардан бастап жұмыс іздеуге мәжбүр, себебі олардың көбі оқуларын өз бетінше төлейді, сондай-ақ ата-аналарына көмектеседі. Сонымен қатар, материалдық әл-ауқат студенттердің өзіндік маңыздылығы мен өзіне деген оң көзқарасын дамытуға негіз болады [116].

Зерттеу көрсеткендей, студенттер үшін маңызды құндылық махаббат болып табылады. Авторлар атап өткендей, өзін-өзі жаңа қырдан тану мен адамның жақындығына деген қажеттілік жастықтың күрделі мәселелері болып табылады. Жасөспірімдер мен қыздардың өзара қарым-қатынасы күтімнен бастап некеге тұруға және толыққанды отбасы құруға дейінгі көптеген моральдық мәселелерге тап болады [116, б.27]. Студенттердің құндылық бағдарларының гендерлік айырмашылықтары жеткілікті дәрежеде көрініс тапқан. Сонымен, қыздар әлеуметтік байланыстар мен сәтсіздіктердің себептерін іздеуге бейім болып табылады. Ал ұл балалар мақсаттар мен үстемдікке қол жеткізуде үлкен төзімділік танытуда.

Осылайша, авторлар студенттерде құндылықтық бағдарлар жүйесін дамытудың неғұрлым жоғары деңгейіне көшу арқылы (сезінуден қабылдауға

және одан кейін іске асыруға) әлеуметтік және тұлғалық маңызды құндылықтарды келісу күшейеді деген қорытынды жасады [117].

Шамионов Р.М. кросс-мәдени аспектіде топтық құндылықтарды зерттеп, екі этникалық топтың - орыс және қазақ топтарының сенімдерін зерттеді. Зерттеу нәтижелері зерттелген құндылықтардың жартысынан астамы (54%) зерттелетін топтарда айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетті. Мысалы, «өзара қарым-қатынас», «тәртіптілік», «бейбітсүйгіштік», «дәстүрге адалдық», «сақтық», «билікті құрметтеу», «дербестік», «болашаққа ұмтылу», «мойынсұнушылық» сияқты құндылықтар қазақтардың бағалауында көбірек көрініс табады. «Агрессивтілік», «тәуекелге бейімділік», «билікке сенбеушілік» құндылықтары орыстардың бағалауында көбірек көрініс тапқан. Екі сыналудың да жылылық пен мейірімділік тұрғысынан сипатталатын «ашықтық», «жүректілік», «бейбітсүйгіштік» сияқты құндылықтар екі зерттелетін топтың құндылықтары иерархиясында жоғары орын алады, бұл авторға оң өзара қарым-қатынастарды орнату үшін ұқсас құндылық негіздерінің болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [118].

Л. Қасым PhD профессоры Саба Сафдар (Канада) және профессор О.Х. Аймағанбетованың жетекшілігімен «Қазақстандық жастардың құндылық бағдарларының психологиялық аспектілері» атты диссертациялық зерттеу шеңберінде құндылықтар сауалнамасының авторлық модификациясы Ш.Шварц пен Қазақстан сыналудылары үшін М. Бонд пен К. Леунг «Әлеуметтік аксиома» сауалнамасының, сондай-ақ қазіргі заманғы инновациялық компьютерлік технологияларды қолдана отырып зерттеу жүргізді. Жүргізілген зерттеу қазақ және орыс этностарының этникалық ерекшелігін анықтайтын маңызды және жетекші құндылықтар жүйесі туралы студент жастардың топтық түсініктерінде ерекшеліктердің болуын көрсетті [119].

Осылайша, жастардың құндылық бағдарларын зерттеу - ең перспективалы және өзекті бағыттардың бірі. Талдауымыз келесі қорытындыларға әкеледі: қазақстандық ғалымдардың заманауи зерттеулерінің талдауы көрсеткендей, бүгінде әлемде, тікелей қазақстандық қоғамның өзінде болып жатқан өзгерістерге қарамастан, қазақстандық студенттер арасында құндылықтардың құрылымы мен мазмұны бойынша жоғары ұжымдық мәдениеттің құндылықтары басым [120].

Сондықтан бүгінгі таңда қазіргі Қазақстанның алдында көптеген әлеуметтік, экономикалық, саяси, экологиялық мәселелердің шешілмегеніне қарамастан, соңғы жылдары халықаралық терроризмге қарсы күрес, коронавирус (COVID-19) пандемия мәселелерінен біздің көпғасырлық мәдениетіміздің негізі болып табылатын рухани-адамгершілік бағдарларды сақтау мәселесі бірінші орынға шығады. Бұл республиканың барлық азаматтарына, әсіресе қазіргі қазақстандық жастарға қатысты.

Қазіргі қазақстандық жастар құндылықтарының мазмұны біздің жас, егеменді мемлекетіміздің экономикалық, саяси және мәдени деңгейінің перспективалық дамуына тікелей байланысты нақты құндылықтарын көрсетеді.

Нәтижесінде, қазіргі жастардың құндылықтарын зерттеуге ерекше назар аударылады, өйткені ол дамушы егеменді еліміздің болашағы.

2.3 Студенттердің құндылық бағдарларына әсер ететін негізгі факторлар

Құндылық бағдар екі жақты сипатқа ие: олар әлеуметтік және жеке. Құндылық бағдарлардың әлеуметтілігі қоғамдық қатынастардың белгілі бір құрылым арқылы тәрбиелеумен және оқытумен байланысты, өздерін қалыптастыру кезінде оларды түзетуге тырысатын қоғамның мүдделері мен міндеттерінің әсерін сезінеді. Құндылықтардың даралығы тұлғаның ерекшеліктеріне, бейімділігіне, таланттарына, оның өмірлік тәжірибесіне, қажеттіліктерінің ерекшелігіне, мүдделеріне, тілектері мен идеалдарына байланысты көрінеді.

Демек, тұлғаның құндылық бағдарларын қалыптастыруға сыртқы (әлеуметтік) және ішкі (психологиялық) факторлар әсер етеді. Қазіргі ғылымдағы «фактор» термині оның сипатын анықтайтын қандай да бір процестің себебі немесе қозғаушы күші ретінде жиі түсініледі.

У. Бронфенбреннердің пікірінше, адамның өмір сүру ортасы шоғырланған кеңейтілетін жүйелер болып табылады: микрожүйе (адамның ең жақын ортасы, мысалы, ана), мезожүйе (отбасы, мектеп, құрдастар, көршілер), экзожүйе (кеңейтілген отбасы, ата-ананың жұмыс орны, бұқаралық ақпарат құралдары), макрожүйе (жалпы қоғам, оның заңдары, дәстүрлері мен құндылықтары). Бұл ретте неғұрлым жоғары деңгейдегі жүйе төмендегі деңгейлерге әсер етеді және жүйелік ұйымның барлық басқа деңгейлеріне әсер ететін макрожүйе соғұрлым маңызды рөл атқарады. Осылайша, жеке құндылықтардың ерекшелігіне бөлінген деңгейлердің әрқайсысы өз бетінше әсер етеді [121]. Айтылғандардың дәлелі ретінде көптеген ғалымдардың еңбектері есепке алынады.

Г.М. Андреева құндылықтардың ерекшеліктеріне әсер ететін факторлар ретінде әлеуметтік институттарды - «әлеуметтік тәжірибенің трансляторларын» атайды, онда тұлға нормалар мен құндылықтар жүйесіне қосылады - бұл отбасы, мектеп, еңбек ұжымы [100, б. 284].

П. Массен, Дж. Конгер, Дж. Каган, А. Хьюстон отбасымен және мектебімен қатар құрдастар қоғамдастығы сияқты тұлғаның әлеуметтік қалыптасу факторларын, сондай-ақ теледидар арқылы алынатын ақпаратты атайды [122].

А. Маслоу, Г. Олпорт, А.В. Шариков және Э.А. Баранованың, Ю.А. Шерковиннің жұмыстарында да құндылықтар жүйесін қалыптастыруға ең алдымен бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) - теледидар, радио, сондай-ақ интернет желілерінің ықпалына байланысты мәселелер қаралады. Бұл ретте бұқаралық мәдениет деп аталатын құндылықтарды жеке адамның пассивті және сыни емес қабылдау мәселесіне ерекше назар аударылады.

Шынымен де, М.С. Яницкийдің пікірінше, «тұлғаның топтық құндылықтарды қабылдау дәрежесін анықтайтын аса маңызды интегративті фактор конформдылық деңгейі болып табылады» [123].

Біздің ойымызша, білім беру, әлеуметтік-мәдени орта, ұжым, кәсіби таңдау, ұлттық қатыстылық сияқты әлеуметтік факторлармен қатар, құндылықтық бағдар жүйесінің қалыптасуы мен дамуының негізгі факторлары жас, психологиялық жыныс және қызмет болып табылады.

Білім беру студенттердің жеке басының құндылық бағдарларын дамыту факторы ретінде

Әлеуметтендірудің басты құралдарының бірі, оның ұрпақтардың мәдени сабақтастығын іске асыратын маңызды бағыты білім беру болып табылады. Кеңестік психологияның корифейлары – Л.С. Выготский, В.М. Бехтерев, А.Ф.Лазурский және т.б. білімді оның әлеуметтену процесіндегі рөлінің призмасы арқылы қарастырды. Тұлғаның дамуы, оның сапалық өзгеруі, ең алдымен, оның санасында көбінесе білім мен іскерлік жүйесімен анықталатын ақпараттық-операциялық мәдениетті және құндылық бағдарлар жүйесі айқындайтын уәждемелік мәдениетті қалыптастыру нәтижесінде жүзеге асырылады.

Құндылық қатынастарда, білімде, іскерлікте, дағдыларда биологиялық мұрагерлік жолымен беріле алмайтын адамның әлеуметтік тәжірибесі жасалған. Білім беру әлеуметтік тәжірибені мақсатты түрде береді, өсіп келе жатқан адамның жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, ғылымға қол жеткізудің қазіргі жағдайында пайдалана отырып, ұрпақтардың мәдени байланысы мен сабақтастығын жүзеге асырады.

Осылайша, «білім беру - бұл түрлі өмірлік салалардағы адамның шынайы және жалған құндылықтары туралы нақты түсініктерді жасаудың іргелі негізі және бас көздерінің бірі» [124].

Бір жағынан, жоғары оқу орнының білім беру процесінде құндылық бағдарлар оқытушылар мен студенттер қызметінің объектісі ретінде әрекет етеді. Екінші жағынан, құндылықтардың иерархиясына, олардың бағыттылығына ақпаратты қабылдау және меңгеру процестері айтарлықтай дәрежеде байланысты. Мысалы, оқу-тәрбие қызметі процесінде хабарламалар, кеңестер, егер олар студенттің құндылық қатынастары мен бағдарларына сәйкес келмесе, сәтсіздікке ұшырайды, ол өзіне ұсынылған ақпараттың айтарлықтай бөлігін оқу орнынан да, бұқаралық ақпарат құралдарынан да елемей мүмкін. Жас адамның жеке басын дамыту, құндылықтарды қабылдау, қажетті білімдер мен іскерліктерді табысты меңгеру үшін оның тарапынан белсенді қатысу, оның ішкі пікірі, күйзелісі талап етіледі. Субъект тарапынан қызмет, белсенділік болмаған кезде кез-келген игі тілек, артықшылық тек арман, идеал болып қала береді.

Құндылық бағдарлар стационарлық нысанда табысты білім алу үшін өте маңызды, бірақ олардың өздігінен білім алу процесіндегі рөлі ерекше зор. Заманауи әлемде үздіксіз білім алу жеке адамның қалыпты өмір сүруінің міндетті шартына айналды. Қазіргі кезеңде, бұрынғыдай, бұрынғы білімдері, іскерліктері тез ескіреді, бұл оларды үнемі жаңартуды және жетілдіруді талап етеді. Бұдан басқа, нарықтық қатынастар білім беру процесін қоса алғанда, адам қызметінің барлық салаларына бәсекелестік, жарысу элементтерін

енгізеді. Бұл тұлғаның күш-жігерін жандандыру қажеттілігін ерекше өткір етеді, бұл оның құндылық бағдарларын белгілі бір қайта құруды, олардың жұмылдырушы, бастамашы рөлін арттыруды көздейді.

Әлеуметтік-мәдени орта - бұл студенттің күнделікті өмірінің, қарым-қатынасының барлық маңызды бөлшектерін, оның ішінде тұлға ретінде ғана емес, бүкіл ел, әлем үшін маңызды оқиғаларды біріктіретін өмір сүру саласы. Ол адамның «адам-орта» жүйесіндегі әртүрлі өзара іс-қимылының құрылымын көрсетеді. Жас адамның тұлғасының, оның құндылық бағдарларының дамуы көбінесе оның жоғары оқу орнының әлеуметтік-мәдени ортасымен өзара іс-қимылының қалай өтуіне байланысты. Бұл өзара іс-қимыл оның қандай да бір өмірлік құндылықтарды өз бетінше таңдауына әсер етеді.

ЖОО-ның әлеуметтік-мәдени ортасы құндылық бағдарларды қалыптастыру процесін айқындайтын негізгі фактор болып табылады. ЖОО-ның міндеті студенттердің өзін-өзі барынша толық іске асыруына ықпал ететін жағдайлар жасау болып табылады. Бұл үдерісте студентке анықтаушы рөл берілуі тиіс. Жоғары оқу орнының және оларды ұйымдастырудың белсенді қызметі, әлеуметтік-мәдени іс-шараларына қатысуы арқылы ғана студенттің жеке басының құндылық бағдарларын қалыптастыру процесі жүзеге асырылады.

Ұжымды тұлғаның құндылық әлемін анықтайтын тағы бір фактор ретінде ала отырып, оны әртүрлі деңгейде қарастырған жөн: бастапқы ұжым (топ); сараланған оқу ұжымы (курс); факультет әкімшілік-шаруашылық бірлік ретіндегі ЖОО (ЖОО деңгейіндегі оқу ұжымы тек оқу қызметтерін ғана қамтымайды - факультеттер, кафедралар, оқу бөлімі және т.б.), сонымен қатар оқу саласынан тыс жерлерде студенттерге қызмет көрсететін салыстырмалы түрде дербес оқу емес бөлімшелер - клуб, кітапхана, демалыс үйлері, жатақхана және т.б. Студент тұлғасының, оның құндылық әлемінің қандай да бір дәрежеде дамуы барлық аталған деңгейлерде ұжымның ықпалымен жүзеге асырылады. Жоғары оқу орнының ұжымда студенттің құндылық бағдарларын қалыптастыру тұрғысында міндеті - ұжымның топтасуына және оның әлеуметтік-мәдени бағыттылығын айқындауға және жетілдіруге бағытталған күш-жігерді жандандыру. Педагог тұлғасы студенттің құндылық бағдарларын қалыптастыруға тікелей ықпал ететіндіктен, жоғары оқу орнының алдында тұрған ең маңызды міндеттердің бірі студенттің құндылық бағдарларын қалыптастыру процесіне барынша оң әсер етуге қабілетті педагогикалық ұжымды қалыптастыру болып табылады. Студент жастардың құндылық әлемін қалыптастыру оқу және демалыс қызметін біріктіретін ЖОО-ның бірыңғай әлеуметтік-мәдени ортасында жүзеге асырылады. Осы салалардың біртұтастығы мен өзара толықтырылуы қағидатына сүйене отырып, ЖОО студентінің құндылық бағдарларын қалыптастыру мәселесіне жақындау керек.

Осылайша, білім беруге жастар құндылықтары жүйесін дамытуда маңызды және үнемі өсіп келе жатқан рөл тиесілі. Тұлғаның құндылық бағдарларында шоғырланған адами қасиеттер білімнің әсерінен қалыптасады және оның сипатына байланысты болады.

Студенттердің құндылық бағдарларын дамыту факторы ретінде кәсіби таңдау

Мамандық таңдауға көптеген факторлар әсер етеді, олардың ішінде әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, арнайы қабілеттері, жынысы, ата-аналар мамандығы, сондықтан бір адам мұғалім, екіншісі психолог, үшіншісі заңгер, төртіншісі әскери қызметте және т.б. өз таңдауын бұрады.

Алайда, жеке адам жасайтын кәсіби таңдау басқалардың бәріне бір ғана себептің артықшылығынан туындайды. Бірақ ол үшін негіз болуы тиіс және мұндай негіз құндылық болып табылады. Бірінші тарауда біз тұлғаның ынталандыру саласының оның құндылық бағдарларымен тығыз байланысын атап өттік.

Г. Крайг, Д. Бокум кәсіби қызметкерлер қатарын толықтырмас бұрын адамдар көптеген жаңа дағдыларға, құндылықтар мен қондырғыларға ресми және бейресми түрде ие болады деп есептейді. Ресми кәсіптік дайындық мектепте мақсатты түрде оқытуды, арнайы кәсіптік білім алуды, университетте, аспирантурада оқуды, сондай-ақ жұмыс орнында оқытуды қамтиды. Бейресми кәсіби дайындық - бұл нақты жұмыс үшін қажетті қондырғыларды, нормаларды, құндылықтарды, рөлдік күтулерді меңгеру процесі. «Біз ресми дайындық басталғанға дейін ата-аналарымыз, мұғалімдеріміз, қандай да бір мамандықтардың өкілдері, тіпті теле- және киноактерлер болып табылатын бейресми нормалар мен құндылықтарды меңгереміз...Бейресми әлеуметтену соншалықты терең әсер етеді, бұл біздің кәсіби мансапқа ресми дайындықты саналы таңдауымызға жиі себепші болады» [125].

Кәсіби қондырғылар жалпы өмірлік қондырғылар мен құндылықтардың негізгі аспектісі болып табылады (Е. Бордин, И. Дарли, Т. Хаген, И. Холланд). Мамандық таңдау кезінде талапкер өзіне ең жақын мінез-құлықты реттеу тәсілдеріне басымдық береді және өз таңдауын өзі үшін маңызды құндылықтардың құрылымымен салыстырады. И. Холланд кәсіби таңдау өзін, өзінің құндылықтарын, өмір салтын таңдауды көрсетеді деп есептейді.

В.П. Тугаринов жеке құндылықтардың әлеуметтік топтың немесе қоғамның құндылықтарына байланысты екенін атап өтті. Бұл бізге тұлғаның құндылық бағдарларының кәсіби қоғамдастық құндылықтарына тәуелділігі туралы ойда орнығуға және кәсіби таңдауды студенттердің құндылық санасының даму факторы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [126].

Психологиялық жыныс тұлғаның құндылық бағдарын қалыптастыру факторы ретінде.

Біз атап өткен студенттік жастағы міндеттердің бірі қарама-қарсы жыныспен жақын қарым-қатынас орнату болғандықтан, жыныстық сәйкестікті қалыптастыруға әсер ететін факторларды зерделеу және жасөспірімдер мен қыздар құндылықтарының иерархиясына психологиялық жыныстың әсерін анықтау қажет.

Психологиялық жыныс (гендер) - бұл кейбір белгілері гормондық негізделген, сондай-ақ қоғамда бар еркектік - әйелдік стереотиптеріне сәйкес келетін маскулиндік-феминдік көріністерін саналы және жеке түрде қабылдау.

Егер жыныс (биологиялық жыныс) термині деп әдетте ерлер мен әйелдер арасындағы биологиялық және физиологиялық айырмашылықтарды түсінетін болса, онда психологиялық жыныс осы қоғамның немесе мәдениеттің мәнмәтінінде ерлер үшін не әйелдер үшін жалпыға бірдей қабылданған болып саналатын мінез-құлыққа және қызмет паттерндеріне жатады [127].

Осылайша, жаңа туған нәрестенің биологиялық жынысы бар, бірақ психологиялық жынысы жоқ. Гендер - балаларда тиісті ортада оларды әлеуметтендіру процесінде қалыптасатын құрылым. Бала өсуіне қарай мінез-құлықтың қандай ерекше нысандары мен қызмет түрлерінің қолайлы екенін біле бастайды, ал қайсысы - оның жынысындағы адамдар үшін қолайсыз және тиісті тендерлік рөлдерді ол сәйкесінше қабылдайды немесе қабылдамайды.

Жыныстық ұқсастықтың қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді (ата-аналар, аға-інілер, сіңлілер, құрдастар). Жыныстық ұқсастық жеке адамның өзінің жыныстық тиістілігін және тиісті жыныстық рөлдерді сезіну және қабылдау дәрежесін білдіреді. Жыныстық рольдік позицияларды қалыптастырудың аяқталуы жасөспірімдер жас кезінде ғана болады.

Ұзақ уақыт бойы жыныс мәселесі отандық (кеңестік) психологтардың зерттеу саласынан тыс қалды. Бұл И.С. Конға кеңестік психологияны «жыныссыз» деп атауға негіз болды [128].

Ал шетелдік психологияда жартылай жыныстық әлеуметтену мәселесі ғалымдардың назарын көптен бері аударып келеді. Аталған мәселе бойынша негізгі шетелдік тұжырымдамаларды қысқаша келесі ретте баяндап өтеміз.

3. Фрейдтан бастап дәстүрлі психоаналитикалық тұжырымдама жыныстық сараланудағы негізгі рөлді биологиялық факторларға жатқызады және баланы ата-анасымен сәйкестендіру процесін оның негізгі тетігі деп санайды. Бұл тұжырымдама тұлғаның дамуының барлық процесін қамтиды, онда ол жынысқа байланысты мінез-құлық пен түсініктерді қалыптастыруға басты назар аударды, және де оны жыныстық саламен байланыстырды. Дәстүрлі психоанализ ерлердің және әйелдердің үлгілері өз қасиеттері бойынша мүлдем қарама-қарсы екенін және егер типтік еркектердің мінез-құлқына белсенділік, агрессивтілік, батылдық, жарысқа және жетістікке ұмтылу, шығармашылық қызметке қабілеттілік, парасаттылық тән болса, онда әйелдер үшін - пассивтік, шешілмеушілік, тәуелді мінез-құлық, конформдылық, логикалық ойлаудың болмауы жатады. 3. Фрейд ол кезде тұлғаның жыныстық сәйкестігі бұзылмаған кезде, жоғарыда жазылған үлгілерге сәйкес келгенде, ол үйлесімді, толыққанды дамиды деп ойлаған.

Транзактілік талдау өкілдері жартылай рөлдік бағдарламалау өмір бойы іске асырылатын адам мінез-құлқының қатаң стереотипін немесе «банальді сценарий» жасауға өз үлесін қосады деп есептейді. Еркектер де, әйелдер де әлеуметтену процесінде өз жеке басының бір бөлігін дамытуға және басқаларын басуға үйренеді. Ходжи Викофф ерлер мен әйелдердің рөліне келесі құрылымдық талдау жасауды ұсынады [129].

Жыныстың жаңа психологиясының өкілдері (Е. Маккоби, К. Джеклин, С.Бем және т.б.) психикалық жынысты және жыныстық рөлді қалыптастыруда

негізгі рөл қоғамның әлеуметтік-мәдени матрицаға сәйкес пайда болатын әлеуметтік күтулері атқарады деп есептейді.

Көріп отырғанымыздай, психологиялық жыныстық айырмашылықтарға және оларды қалыптастыратын факторларға қатысты әр түрлі көзқарастар бар. Біздің ойымызша, әр түрлі жыныс өкілдерінің айырмашылықтары психоаналитиктер санағандай көп емес. Бұдан басқа, жеке адамның жынысқа тән қасиеттері мен мүдделерін меңгеру адамдардың туа біткен инстинктеріне және өзінің жыныстық сәйкестігінде сақталуына психологиялық қажеттіліктеріне байланысты емес, ал баланың ерте кездегі жыныстық қатынасын меңгеруіне, қоғамға және жақын ортаның әлеуметтік күтулеріне байланысты болып келеді.

Ерлер мен әйелдерге тән мінез-құлық түрлерін сипаттайтын мәдени нормалар әр түрлі психологиялық әсер етеді, ол жеке адамның мінез-құлқына тікелей әсер етеді, қандай да бір құндылықтарды нығайтуды қамтамасыз етеді. Әлеуметтік мінез-құлықты реттеуде өмірдің мақсаты және оларға қол жеткізудің негізгі құралдары ретінде әрекет ететін құндылықтық бағдарлар маңызды рөл атқарады.

Алайда, қоғамдағы ерлер мен әйелдер үшін әлеуметтік күтулер мен әлеуметтік мінез-құлық нормасы жыныстық әлеуметтену процесінде маңызды рөл атқаратынына қарамастан, жеке адамның белсенділігінің өзі де, оның жеке себептері, мақсаттары мен әуестіктері де маңызды, өйткені тұлғаның әлеуметтік құндылықтарды қабылдауы белсенді процесс болып табылады. Жеке адам стандарттан жалтарып, рөлін өзгерте алады, оның үстіне кейбір зерттеушілердің айтуынша, белгілі бір жынысқа ғана тән қасиеттері бар адам шынайы өмірде сәтсіздікке ұшырауы әбден ықтимал.

Тұтыну, құру, тарату сияқты үш негізгі аспектіде қарастыруға болатын әлеуметтік-мәдени қызмет құндылықтық бағдарларды қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады.

Жоғары оқу орнындағы студенттердің құндылық бағдарларын қалыптастыруға бағытталған тұтынушылық әлеуметтік-мәдени қызметінің нысандары деп студенттердің мәдени және білім беру деңгейін арттыру мақсатында университет өткізетін барлық іс-шараларды есептеуге болады. Университет жетекші ғылым, мәдениет және өнер қайраткерлерімен дәрістер, ғылыми-практикалық конференциялар мен шығармашылық кездесулер, экскурсиялар, танымдық турлар ұйымдастырады, олардың барысында студенттер өздерінің білім алу әлеуетін арттырып қана қоймай, белгілі бір мәдени деңгейге де жетеді.

Студенттердің университеттегі әлеуметтік-мәдени қызметі креативті, шығармашылық нысандары әртүрлі мәдени-ағарту іс-шараларын ұйымдастыру және өткізу болып табылады. Олар қаланы, түрлі мұражайлар мен көрмелерді аралап, тақырыптық көрмелер, қызығушылық бойынша клубтар, конкурстар, ғылыми конференциялар және т.б. ұйымдастырады. Бұл қызмет түрі студенттің тұлғасын дамытуда, оның құндылық әлемін қалыптастыруда негіз қалаушы болып табылады. Шығармашылыққа қабілеттілік тұлғаның жан-жақты

дамуының қажетті шарты болып табылады. Студенттің креативті, шығармашылық қызметі процесінде оның қажеттіліктері мен мүдделері байқалады, олардың негізінде оның құндылық бағдарларын қалыптастыру жүргізіледі.

Коммуникациялық қызмет әлеуметтік-мәдени қызметтің басқа да нысандары барысында алынған тәжірибе мен білімді таратуға бағытталған. Студенттер мектеп, гимназия, колледж түлектерімен кездесулер өткізеді, балалар мен халықтың басқа топтарына арналған мерекелерді ұйымдастырады және өткізеді. Құндылық бағдарлардың қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі мәдени қызмет деп санау керек. Студент оқу қызметінен бос уақытты өзінің мүдделеріне, бағдарларына сәйкес ұйымдастырады. Бұдан басқа, бос уақыт студенттің құндылық жүйесінің қалыптасуының көрсеткіші болып табылады. Студенттің бос уақытын қалай өткізетіні оның құндылық бағдарлары мен өмірлік мүдделерін көрсетеді. Қазіргі жастар субмәдениетінің ерекшелігі, өкінішке қарай, жастардың едәуір бөлігінің мәдени-демалыс қызметі нысандарының біркелкілігі және стереотиптелуі болып табылады.

Соңғы жылдары студенттердің бос уақытын өткізу саласына әлеуметтік желілер белсенді түрде енгізілуде. Бейнеөнімдер мен ойындарды тұтыну көлемі артуда. Кез келген әлеуметтік-кәсіби топтың жастары ойын-сауық, спорттық, музыкалық бағдарламаларға, көркем фильмдерге басымдық береді. Айта кету керек, ғаламтор заманауи студенттердің көшбасшы коммуникациялық кеңістігіне айналуда. Қарым-қатынас жаңа, виртуалды деңгейге көтерілді. Сонымен қатар студенттік демалыс саласында өнерпаздар шығармашылығына қатысу, мұражайларға, театрларға бару және т.б. қызмет түрлеріне қызығушылықтың төмендеуі байқалады. Осылайша, қазіргі студенттердің құндылық бағдарын қалыптастырудың негізгі шарттары жоғары оқу орнының әлеуметтік-мәдени ортасы болып табылады.

ЖОО-ның әлеуметтік-мәдени ортасы құндылық бағдарларды қалыптастыру процесін айқындайтын негізгі фактор болып табылады. ЖОО-ның міндеті студенттердің өзін-өзі барынша толық іске асыруына ықпал ететін жағдайлар жасау болып табылады. Бұл үдерісте студентке анықтаушы рөл берілуі тиіс. Жоғары оқу орнының және оларды ұйымдастырудың белсенді қызметі, әлеуметтік-мәдени іс-шараларына қатысуы арқылы ғана студенттің жеке басының құндылық бағдарларын қалыптастыру процесі жүзеге асырылады.

Екінші бөлім бойынша қорытынды

Соңғы жылдары әлеуметтік-психологиялық аспектіде құндылықтарды зерттеудің өзектіленуіне байланысты қазіргі заманғы психологияда құндылықтарды зерделеу мәселесі тұлғалық проблема тұрғысынан ерекше маңызға ие болды.

Барлық құндылықтар тұтастық ретінде тұлғамен өзара байланысты. Өмірдің психикалық мазмұнын жасай отырып және тұлғаның құрылымында маңызды орын ала отырып, олар оның бағыттылығын, дүниетанымын, сипатын,

қабілеттерін және басқа да көптеген әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын анықтайды, себептік-ынталандырушы, реттеуші, ықпалдастырушы рухани дүниені, мағыналық, мақсатты, әлеуметтік-бағдарлаушы функционалдық әсерлерді жүзеге асырады.

Жеке құндылықтар белгілі бір координаттар жүйесін білдіреді, оның көмегімен адам бар әлемді және субъективті шындық бейнелерін құрылымдай алады. Бұл оған оларды адам қабылдаған таңбалауыштар рөлін атқаратын белгілі бір өлшемдер, өзіндік бағалау компоненттері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Олар оған әлемді оң және теріс бастауға бөлуге мүмкіндік береді, жақсылықты жамандықтан, дұрысты бұрыстан бөлуге көмектеседі. Дәл осы таңдау еркіндігі адам үшін белгілі бір тұлғалық құндылықтарды дамытудың маңызды негізіне айналады.

Тұлға өмірінің психикалық мазмұнын жасай отырып, олар оның бағыттылығын, дүниетанымын, сипатын, қабілеттерін және тұлғаның барлық басқа да әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін анықтайды. Сондықтан тұлғаның психологиялық талдауы құндылық артықшылықтарын, белгілі бір әлеуметтік топтың өмірлік әлемінің құндылық бағдарларын жан-жақты әлеуметтік-психологиялық зерттеусіз, сондай-ақ тұлғаның құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының өзара байланысының ерекшеліктерін зерттеусіз толық болмас еді.

Тұлғалық құндылықтардың қалыптасуы мен динамика мәселесін зерттеуде психикалық дамудың жалпы заңдылықтары тұрғысында, оның әртүрлі сатыларындағы жас даму ерекшеліктеріне тікелей байланысты қарастырылады.

Тұлғалық құндылықтарды қалыптастырудағы маңызды кезең тұлғаның ерекше даму кезеңі ретінде студенттік жас болып табылады. Студенттік жылдар - бұл тұлғаның қалыптасуы, өзін-өзі анықтауы, өзінің өмірлік ұстанымын таңдау уақыты, қажырлы еңбек жылдары, кәсіби ақиқаттарды тану және игеру жылдары ғана емес, ең алдымен құндылықтардың қалыптасу кезеңі.

Жасөспірімдер жасында қалыптасқан құндылықтар тұлғаның қоршаған шынайылықпен қарым-қатынасының ерекшеліктері мен сипатын анықтайды және сол арқылы оның мінез-құлқын белгілі бір шамада детерминациялайды.

Тұлғаның құндылықтарын қалыптастыруды дамушы ойлау құрылымдарының біртіндеп кеңейіп келе жатқан әлеуметтік тәжірибемен өзара іс-қимылының нәтижесі ретінде қарастыруға болады (Ж. Пиаже); адам өмірінің интерпсихикалық (әлеуметтік) жеке әдісіне көшу ретінде; әлеуметтендіру тетігі болып табылатын интериоризация нәтижесі ретінде (Л.С. Выготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов, Д.А. Леонтьев).

Студент жастардың құндылықтарына әсер ететін маңызды фактор студенттің күнделікті өмірі мен қарым-қатынасының барлық маңызды бөлшектерін біріктіретін, студенттің тіршілік әрекетінің негізгі саласы ретінде әлеуметтік-мәдени орта болып табылады.

Ұжым, ең алдымен, рефераттық топ, студенттік топ әлеуметтік-мәдени ортаның маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, құндылық бағдарларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Оқу барысында студенттер қоғамдық, жалпы ғылыми және арнайы пәндер бойынша білім алады және құндылық бағдарларды анықтау және дамыту процесі жүреді.

Соңғы жылдары студенттердің бос уақытын өткізу саласына әлеуметтік желілер белсенді түрде енгізілуде, онда студенттер ойын-сауық, спорттық, музыкалық көрсетілімдерге, көркем фильмдерге басымдық беріп, бүгінгі таңда қоғамға, ең алдымен, индивидуалистерге қажет құндылықтарды қалыптастыруда.

Зерттеу көрсеткендей, бүгінде әлемде, тікелей қазақстандық қоғамда болып жатқан өзгерістерге қарамастан, қазақстандық студенттердің құндылықтардың құрылымы мен мазмұнында жоғары ұжымдық мәдениеттің құндылықтары басым болады.

Осылайша, қазіргі қазақстандық жастар құндылықтарының мазмұны біздің жас, егеменді мемлекетіміздің экономикалық, саяси, мәдени деңгейінің перспективалық дамуымен тікелей байланысты өзекті құндылықтарын көрсетеді. Осының салдарынан осы кезеңде қазіргі жастардың құндылықтарын зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді, өйткені ол біздің дамып келе жатқан егеменді мемлекетіміздің болашағы болып табылады.

Сондықтан біз кәсіби маманды тәрбиелеу - оның мамандандырылған білім, технология жүйесімен қарулануы ғана емес, сонымен қатар өз мәдениетінің құндылықтарына, идеалдарына баулу екенін түсінуіміз керек. Құндылықтар жүйесін құру кезінде оқытушы маңызды рөл атқарады, ол шынайы гуманистік, конструктивтік құндылықтардың тасымалдаушысы, трансляторы және құндылықты өзіне-өзі анықтаған тұлғаның үлгісі ретінде болуға міндетті.

3 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Бұл тарауда зерттеу жұмысының бағдарламасы ұсынылған; зерттеудің мақсаты, нысаны, пәні, міндеттері мен болжамдары қалыптастырылады; деректерді жинау және талдау әдістері сипатталады; зерттеу әдістемесі; сыналушылардың сипаттамасы, сондай-ақ алынған деректерді түсіндіру келтірілген.

3.1 Зерттеу бағдарламасы

Зерттеу мәселесінің тұжырымдамасы. Қазіргі жағдайда ғылым мен теория үшін тұлғаның құндылық саласын зерттеу қоғамның әлеуметтік құрылымының тұрақты динамикасына байланысты ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Жаһандану процесінде тұлғаның құндылықтарын қалыптастыру түбегейлі өзгерді. Егер дәстүрлі дәуірде діни институттар ұсынған жоғары күш осындай дереккөз ретінде көрінсе, модерн кезеңінде - ұлттық мемлекет, онда қазіргі дәуірді көздердің плюрализмі және жеке құндылықтардың десакрализациясы мен қозғалыстылығының тенденциясын сипаттайды. Қоғамдағы осы өзгерістер мінез-құлықтың әлеуметтік және мәдени стандарттарының біртіндеп жойылуына әкеледі. Психологиялық тұрғыдан бұл тенденциялар болашақтың белгісіздігінің күшеюінен көрінеді. Бұрын адам құндылықтары жүйесінің қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарған көптеген детерминанттар (мәдени, тарихи, әлеуметтік) қазіргі уақытта болашақты анықтауда бұрынғыдай маңызды болудан қалып отыр [130].

Қазіргі заман туралы тұрақсыздық пен тұрақтылықтың қарама-қайшы тенденциялары үйлесетін және бір мезгілде бар белгісіздіктің, күрделіліктің және алуан түрліліктің өсу дәуірі ретінде жазылады. Белгісіздік пен вариативтілікті күшейтетін қоғамның мұндай транзитивтік жай-күйі адамнан бейімделу стратегиясын емес, әлемге бейімделуді талап ететін сын-қатерге айналады. Бұл күрделілік пен белгісіздікті ғана емес, оларды артықшылықтар ретінде пайдалану қажеттігін білдіреді.

Пандемия әлемді қамтыған, шекараны тек сыртқы, бірақ коммуникацияның ішкі мүмкіндіктерін елеулі шектеген, қоғамдағы белгісіздікті күшейтті және ұжымдық мәдениеттердің базалық құндылықтарына тосқауыл қойды, сол арқылы әрбір адамның алдына қоғамдық өзара әрекеттестікте болып жатқан өзгерістерге қалай бейімделу керектігін таңдады.

Кез келген мәдениетте құндылықтардың маңызы зор, өйткені ол адамның әлеуметпен, табиғатпен және өзімен өзара қарым-қатынасын анықтайды [131]. Мәдени орта шеңберіндегі құндылықтар менталдылықтың базалық құрылымы, жеке адамның әлеуметтік мінез-құлқын реттейтін дәстүрлердің негізгі элементі болып табылады [132].

Белгілі болғандай, тұлға үшін саналы таңдаудың, әлеммен қарым-қатынас құрудың іргелі негізі оның құндылық бағдарларының жүйесі болып табылады, олардың өзегі жеке құндылықтармен беріледі [133].

Жеке құндылықтар адамның қазіргі әлемдегі өзгермелі және толық күтпеген жағдайдағы тіршілігін реттеудің іргетасын құрайды, алайда қазіргі қазақстандық жастарда тұлғаның әлеуметтік-психологиялық құндылық корреляттары жеткілікті зерттелмеген.

Зерттеуге мынадай теориялар негіз болды: Ш. Шварцтың базалық жеке құндылықтар теориясы, жеке құндылықтардың нақтыланған теориясы.

Ш. Шварцтың негізгі идеясы құндылықтар мотивациялық континуумды құрайды деген тұжырымдамада. Бір-біріне қатысты құндылықтар неғұрлым қарама-қайшы келген сайын, олар соғұрлым жақын орналасқан, Ш. Шварц екі жұп оппозиция құндылықтарын құрайтын жоғары деңгейдегі құндылықтардың төрт блогын бөліп қарастырады. Бірінші жұп өзгерістерге Ашықтық құндылықтарын (жаңа тәжірибеге дайындық, ойлар мен әрекеттердің тәуелсіздігі) және Сақтау құндылықтарын (қолданыстағы тәртіп пен дәстүрлерді сақтау), екіншісі - Өзін-өзі растау құндылықтарын (мәртебеге, билікке және жеке табысқа ұмтылу) және өзінің «Мен» шегінен шығу құндылықтарын (әділеттілікке ұмтылу, басқалардың игілігіне қамқорлық жасау) құрайды.

Ш. Шварцтың құндылықтарын жіктеудің басқа да негіздері бар. Өсу, даму және қорқыныштан бостандығын көрсететін құндылықтарға Өзгерістерге ашықтық және «Мен» шегінен тыс шығу құндылықтары жатады. Қарама-қарсы полюсте Сақтаудың және Өзін-өзі бекітудің құндылықтары көрсетіледі, олар жеке адамның қорғау функцияларын білдіреді: қорқынышты болдырмау және өзін-өзі қорғау. Сондай-ақ құндылықтарды топтардың бейнелейтін мүдделеріне (Сақтау және «Мен» шегінен шығу) және тұлғаның мүдделеріне (Өзгерістерге ашықтық және Өзін-өзі таныту) бөлуге болады.

Қоғамдағы құндылықтардың ең жарқын өзгерістері жас ұрпаққа әсер етеді. Жаһандану дәуірінде жастар бірінші кезекте оның сын-қатерлерімен бетпе-бет келеді. Осыған байланысты жастардың құндылық және уақыт тенденциясын қарастыру, зерттеу мақсатында айтарлықтай потенциалды көрсетеді.

Дәстүрлі қоғамдардағы құндылықтар құрылымының өзгеруі этностық сәйкестілік тің өзгеруін тудырады [134]. Тоқырау жағдайында этностық сәйкестілік діни, отбасылық, кәсіби немесе азаматтық сияқты жарқын түрде көрінбейді, бірақ бұл ретте әрбір адам өзін нақты этникалық топпен теңестіреді. Этносқа қатыстылық сезімі осы халыққа тән мәдени құндылықтарды игеру нәтижесінде пайда болады. Этникалық топ қажетті ақпаратпен қамтамасыз ете отырып, адамның үнемі өзгеріп отыратын жағдайға бағдарлануына ықпал етеді, жалпы мәдени құндылықтарды талап етеді, топ өкілдерінің әлеуметтік жағдайына жауап береді [135].

Этностық сәйкестілік өзін мәдениеттің бір бөлігі ретінде сезінудің маңызды аспектісі болып табылады. Жеке адам үшін оның саналылығы оған

мүшеліктің маңыздылығымен, этникалық сезімдердің топпен бөлінуімен анықталады [136].

Д.А. Леонтьев идентификацияның екі түрін бөліп көрсетеді - әлеуметтік және тұлғалық. Тұлғаны идентификациялау тұлғаның бір мезгілде бірнеше әлеуметтік топтардың қатысушысы болуына байланысты туындайтын сансыз конфликтер және күрделі жағдайлармен қатар жүреді. Дербес тұлға өзінің «Менін» құру кезінде өзінің жеке құндылықтарына сүйене отырып, дағдарыстық жағдайларды шешуге ұмтылысымен сипатталады. Мұндай мінез-құлық тұлға жетілудің жоғары деңгейіне жеткен жағдайда ғана мүмкін болады, ал бұл әрбір ересек адам үшін мүмкін емес [137].

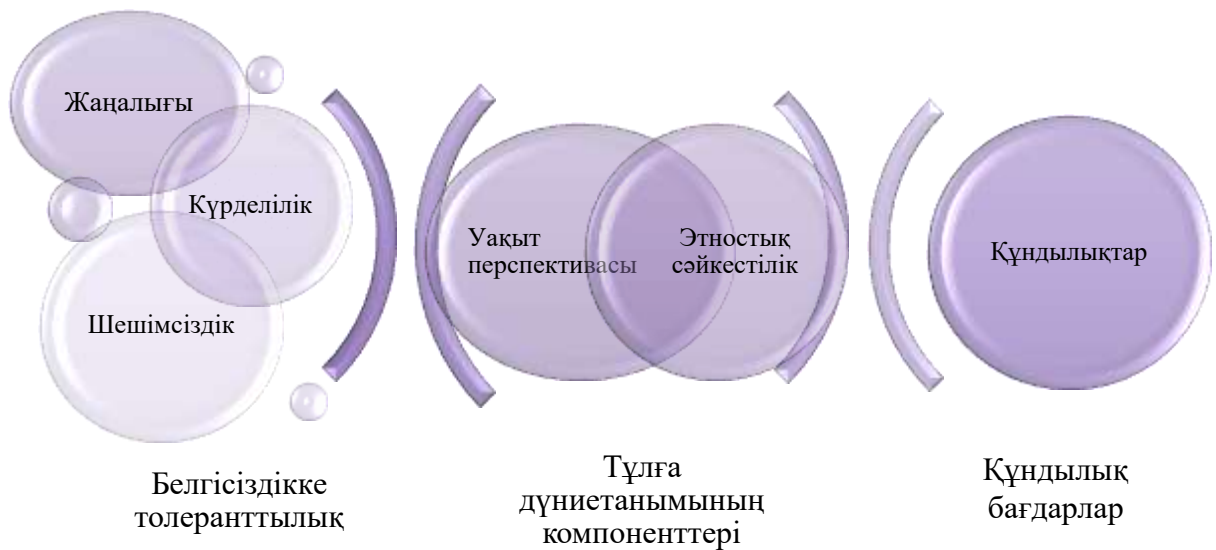
Әлеуметтік сәйкестіліктің когнитивтік және құндылық-мағыналық аспектілердің бірлігін білдіретін серпінді құрылымы бар екендігі теориялық және эмпирикалық тұрғыдан негізделген [138]. Сәйкестіліктің бұл екі түрі тұлғаның құндылық-мағыналық жүйесін ұйымдастыруда да көрініс табады, онда Ш. Шварц жұмыс істеудің екі деңгейін - нормативтік идеалдар деңгейі мен жеке басымдықтар деңгейін бөліп көрсетеді.

Тұлғаның серпінді әлемде табысты жұмыс істеуіне, оның жан-дүниесінің әл-ауқаты мен әлеуметтік қозғалыс қарқыны және ырғағының үндесуіне жауап беретін жеке білім берудің маңызды екіншісі күрделі интегративті білім беру ретінде тұлғаның уақыт перспективасы болып табылады, когнитивтік, аффективтік және мотивациялық компоненттердің бірлігіндегі өткеннің, қазіргі және болашақтың субъективті өзара шарттылығын білдіреді (Л.К. Франк, К. Левин, П. Фресс, Ж. Нюттен, Ф. Зимбардо, Дж. Бойд, К.А. Абульханова-Славская, Е.И. Головаха, А.А. Кроник, М.Р. Гинзбург, З.Р. Мелло, Ф.К. Уоррел).

Г.М. Андрееваның пікірінше, «тұлғаның өмір сүру уақытын сезінуі - өзінің бірдейлігін сезінуге маңызды қосымша. Адам қоршаған ортаға бейімделіп, онда табысты әрекет ету үшін ол қоғамның стандарттарын ғана емес, уақыт стандарттарын да меңгеруі тиіс» [139; 140].

Эксперименттік психологияда уақыт перспективасын өмірдің мәнін түсіну және өзін-өзі іске асыру үшін қажетті дүниетанымның қажетті бөлігі ретінде қарастырады, өйткені ол жоспарлау процестерінен және адам құндылықтарының бүкіл жүйесінен ажыратылмайды [141]. Мұндай контексте психологиялық конструкция сияқты уақыт тұлға құндылықтарының ерекшелігі мен динамикасын көрсететін маркер ретінде ерекше маңызға ие болады.

Осылайша біздің зерттеуіміздің проблемалық өрісі қазіргі қазақстандық жастардың белгісіздік жағдайындағы құндылық бағдарларының өзгеру динамикасымен және этностық сәйкестілік пен уақыт перспективасының ілесімі өзгерістерімен берілген (1-суретті қараңыз).

Сурет 1 - Жастардың құндылық бағдарларын зерттеу мәселесін белгілеу

Зерттеу нысаны: қазақстандық жастардың неғұрлым прогрессивті және озық бөлігі болып есептелетін қазіргі студент жастар.

Зерттеу пәні: жастардың құндылық бағдарларының өзара байланыс сипаты және тұлғалық әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктердің негізгі көрсеткіштеріне өзара әсер етуі.

Зерттеу жұмысының мақсаты: қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлеміндегі құндылық бағдарларының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу.

Жалпы болжам ретінде қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдарлары этностық сәйкестілік, уақыт перспективасы және әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық сияқты әлеуметтік-психологиялық сипаттамалармен өзара негізделеді.

Жалпы болжам жеке болжамдармен нақтыланды:

- әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілік өзіне сай нормативті идеалдар мен құндылықтардың жеке басымдықтары арқылы көрсететін болады;
- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік ерекшеліктері арасында өзара байланыс бар.
- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасы параметрлері арасында өзара байланыс бар;
- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасында өзара байланыс бар.

Болжамдарды тексеру және зерттеу мақсатын жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Әдіснамалық:

- ғылыми білімнің әлеуметтік-гуманитарлық бағыттарындағы құндылық

мәселелерін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін жүйелеу;

- құндылықтар мен құндылық бағдарлары бойынша зерттеулердің қазіргі жағдайын әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде зерттеу;

- тұлға құндылықтарын, этностық, діни сәйкестілік, уақыт перспективасы мен белгісіздікке толеранттылықты зерттеуге арналған құралдарды дайындау.

2. Эмпирикалық:

- тұлғаның құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының өзара байланысының ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау үшін эмпирикалық зерттеу бағдарламасын әзірлеу;

- өткен, қазіргі мен болашақ режимдерді субъективті қабылдау және бағалау ретінде құндылық бағдарлары мен уақыт перспективасы параметрлерінің өзара байланысын, өзара әсерін зерттеу;

- этностық сәйкестілік, діни сәйкестілік түрлері мен құндылық бағдарларының өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау;

- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау.

Зерттеу әдістері мен әдістемелері. Қойылған міндеттерді шешу және ұсынылған зерттеу болжамын тексеру үшін мынадай әдістер мен әдістемелер пайдаланылды:

- *теориялық:* құндылық мәселесі бойынша мәселелер спектрін көрсететін ғылыми әдебиеттерді жүйелеу және талдау;

- *эмпирикалық деректерді жинау әдістері:* тестілеу әдісі - Мәдени құндылық бағдарларды өлшеу әдістемесі (SVS - Schwartz Value Survey); «Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Lukman, Jahan, 2012); «Этностық сәйкестілік типтері» әдістемесі (Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова); Ф. Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты бейімделген сауалнамасы (Zimbardo Time Perspective Inventory: ZTPI); С. Баднердің «Белгісіздікке толеранттылық» әдістемесі; М. Кун мен Т. Макпартлендтің «Тұлғаның өзіндік бағдарлары тесті» (Т.В. Румянцева модификациясы).

- зерттеу нәтижелерін сапалы талдау және түсіндіру әдістері;

- статистикалық талдау әдістері мен рәсімдері - статистикалық пакет SPSS 23.0. деректерді сандық және сапалық түсіндіру үшін (дескриптивтік статистикаларды бағалау, t- Студент критерийі, корреляциялық талдау, бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA), каноникалық корреляция әдісі).

Алынған нәтижелердің және олардың негізінде жасалған қорытындылардың сенімділігі мен дұрыстығы бастапқы ережелердің әдіснамалық негізділігімен, оның мақсатына, міндеттері мен болжамдарына сәйкес келетін зерттеудің стандартталған әдістемелерінің кешенін пайдаланумен, эксперименттік іріктеудің жеткілікті көлемімен және оның репрезентативтілігімен, эксперименттік деректерді өңдеу кезінде математикалық статистика әдістерін дұрыс қолданумен, анықталған мәліметтерді мазмұнды талдауымен қамтамасыз етілді.

3.2 Сыналушылардың жалпы сипаттамасы

Жастар әрқашан барлық өзгерістерге анағұрлым айқын жауап береді, әрі құндылық бағдарлары тұрақсыздығымен ерекшеленеді және кездейсоқ факторлардың әсеріне ұшырайды.

Студенттік кезең жасөспірімдердің жастық кезең мен ерте жетілуін біріктіреді. Жасерекшелік психологиясы тұрғысынан адам өмірінің әрбір кезеңі дамудың әлеуметтік жағдайымен, оның жалпы даму векторын айқындайтын міндеттермен, сондай-ақ жетекші және жасерекшелік психологиясына байланысты жаңа білімдер бастаған қызмет түрлерінің жүйесімен сипатталады [142].

Жастық шақ бірнеше кезеңді (16-17 жас) - ерте жастық кезеңді, жастық шақтың өзі (17-20 жас) және кейінгі жастық кезеңді (20-21 жас) қамтиды. Бұл жас кезеңдерінің өзіндік ерекшеліктері бар, бірақ бұл ретте олар көптеген жалпы сипаттамаларға ие. Бұл кезең біртектілікті қалыптастыру және ересек өмірге өту процесін сипаттайды, этностық сәйкестілік тің субъективті сипаттамалар жүйесін (С.Д. Гуриева, В.Г. Крысько, В.С. Собкин, Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко және т.б.) белсенді қалыптастыруда. Өзінің ішкі әлемін ашу, дүниетанымды, идеалдарды, өмірлік қондырғыларды қалыптастыру. Сыртқы әлем «Мен» бейнесінің қарама-қайшылығы кезінде «өзім арқылы» қабылдана бастайды.

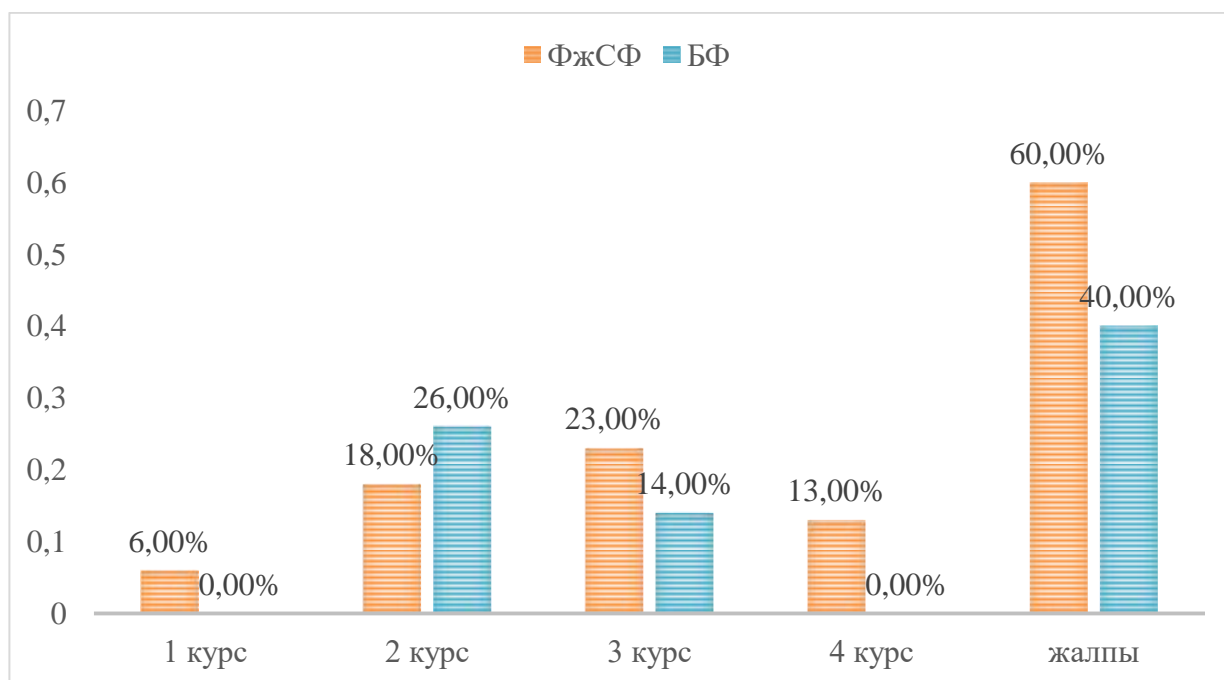
Жоғары оқу орнында оқу кезеңі тұлғаның құндылық-мағыналық саласын қалыптастыру үшін сензитивті болып табылады, оның маңызды міндеттері тұлғалық және кәсіби өзін-өзі анықтау болып табылады (Л.И. Божович, Б.Г. Ананьев, М.Р. Гинзбург, Д.И. Фельдштейн, И. Слободчиков, М.С. Яницкий, А.В. Серый). Дәл осы жоғары оқу орындарында оқу кезеңінде тұлғаның тұлғалық мағыналары мен құндылық бағдарлары жүйелерінде елеулі қозғалыстар орын алады, бұл олардың уақыт перспективасын дамытудағы рөлін нақтылау үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Бүгінде жоғары оқу орындарында оқитын жастарды жас және мазмұндық сипаттамалары бойынша «Z ұрпағына», «интернет-ұрпаққа», «цифрлық адамдарға» жатқызу әдетке сай, олар үшін әлеуметтік-мәдени дамудың маңызды көздерінің бірі Интернет желісінің ақпараттық-коммуникациялық ресурстары болып табылады [7, б. 65].

Зерттеушілер «Z ұрпағының» мынадай ерекшеліктерін атап өтеді: ойлаудың клиптілігі, сананың фрагменттелуі, қызметтің бір түрінен екіншісіне жылдам қосылу қабілеті, көп міндеттілік жағдайында әрекет ете білу, ұтқырлық, тұрақты тұрғылықты мекен-жайға және әлеуметтік ортаға байланыссыздық, тұлғааралық коммуникациялардың виртуалды сипаты, өйткені қарым-қатынас әлеуметтік желілерде өтеді. «Z ұрпағы» өкілдерінің құндылықтық бағдарлар жүйесін қалыптастыруға әлеуметтік-демографиялық және этномәдени детерминанттар әсер етеді деп есептеу әдетте қабылданады [8, б.109].

Осыған байланысты осы жас тобы құндылық бағдарлардың трансформациялануының әр түрлі аспектілерін зерттеу үшін неғұрлым қызықты болып табылады.

Зерттеу Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті базасында жүргізілді. Зерттеуге философия және саясаттану, биология және биотехнология факультеттерінің 1-4 курс аралығындағы 179 студенті (39% ер балалар және 61% қыздар) қатысты (2-суретті қараңыз).

Сурет 2 - Студенттерді курстар мен факультеттер бойынша бөлу

2-суреттен зерттеуге қатысатын студенттердің 60%-ы философия және саясаттану факультетінің студенттері (6% бірінші курс студенттері, 18% екінші курс студенттері, 23% үшінші курс студенттері және 13% бітіруші курс студенттері) және 40% биология және биотехнология факультетінің студенттері (26% екінші курс студенттері және 14% үшінші курс студенттері) болғаны көрінеді. Респонденттердің орташа жасы 19,1 жасқа тең (6-кестені қараңыз), ең төменгі жасы 16 жасқа (жалпы сыналушылардың 1%), ең жоғары жасы 22 жасқа (жалпы сыналушылардың 2%) тең.

Кесте 6 - Сыналушылардың жас ерекшеліктері

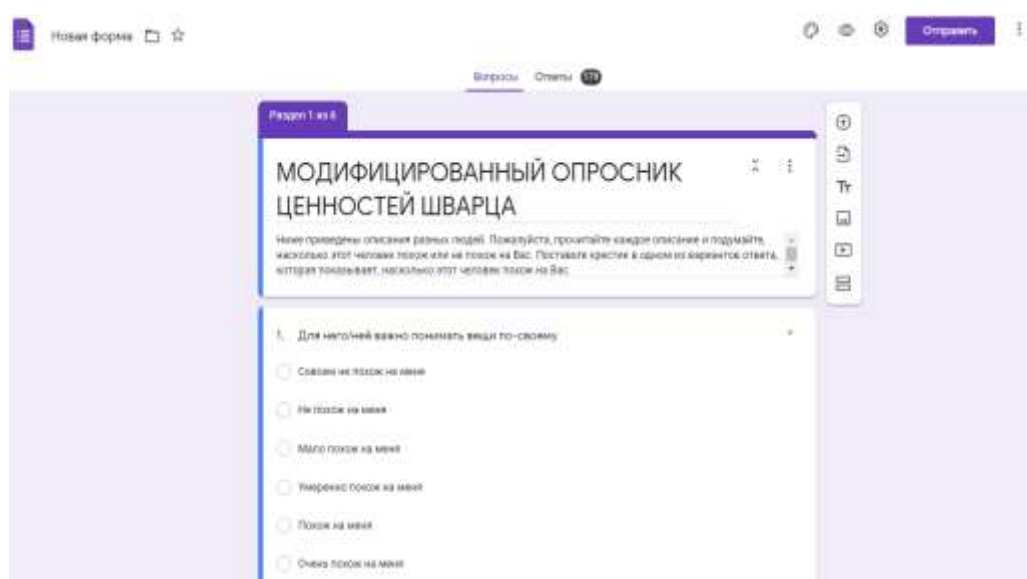
Сипаттамалық статистикалар				
-	N	Минималды	Максималды	Орташа
Жасы	179	16	22	19,11
Валидтік N (тізім бойынша)	179	-	-	-

Респонденттер зерттеуге субъективті критерийлер - қолжетімділік, типтік және тең өкілдік бойынша қатыстырылды.

3.3 Зерттеу кезеңдері мен әдістемелері

Қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарларын зерттеуге бағытталған зерттеу **үш кезеңде** жүргізілді.

Бірінші кезеңде деректер екі факультеттің студенттерін тестілеу арқылы жиналды. Тестілеу Google Формалар платформасының көмегімен өткізілді, өйткені барлық жоғары оқу орындары мен оқу орталықтары пандемия кезінде түрлі онлайн платформаларда қашықтықтан жұмыс істеді (3-суретті қараңыз). Google формалары - онлайн ресурс, сауалнама жасауға, тестілеуді өткізуге мүмкіндік беретін Google Drive кеңсе құралының бір бөлігі.

Сурет 3 - Google форма сауалнамасы бар аккаунт

Сервис кроссплатформалы - оны компьютерде, планшеттер мен смартфондарда пайдалануға болады. Деректер дұрыс синхронизацияланады. Бұл платформаны пайдалану зерттеуді жасырын және жылдам жүргізуге мүмкіндік берді, өйткені кез келген студент өз смартфонын пайдалана отырып, өзіне ыңғайлы уақытта зерттеуге оңай қатыса алады. Тестілеуге қатысу тіркелуді, аккаунттың белсенділігін талап етпейді, сауалнамаға сілтеме мен интернетке шығу мүмкіндігі жеткілікті.

Google Форманың көмегімен тестілеудің тағы бір маңызды артықшылығы - зерттеуге қатысушы барлық сұрақтарға жауап бермейінше, егер ол кездейсоқ бір немесе бірнеше сұрақтарды жіберіп алса, онда платформа оны жауап бермеген сұрақтарға қайтарады. Бұл зерттеу жүргізу кезінде өте қолайлы, себебі толық толтырылмаған зерттеу үшін жарамсыз әдістердің санын қысқартуға мүмкіндік береді.

Екінші кезеңде тестілеу көмегімен алынған деректер жиналып, зерттелді, жиынтық кестелер құрылды, деректерді өңдеу стратегиялары әзірленді.

Үшінші кезеңде жалпы тенденцияларды қадағалау және нәтижелердің сенімділігі мен валидтілігін арттыру үшін сыналушылардың барлық жиынтығының нәтижелері талданды. Бұдан басқа, жалпы және жеке заңдылықтарды анықтау үшін нәтижелерге корреляциялық талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді математикалық өңдеу SPSS 23.0. статистикалық пакетінің көмегімен жүргізілді.

Зерттеуде деректерді жинаудың 6 әдістемесі пайдаланылды:

- Мәдени құндылық бағдарларды өлшеудің әдістемесі (SVS - Schwartz Value Survey);
- «Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Luqman, Jahan, 2012);
- «Этностық сәйкестілік типтері» әдістемесі (Г.У. Солдатова, С.В.Рыжова);
- Ф. Зимбардонның уақыт перспективасына қатысты бейімделген сауалнамасы (Zimbardo Time Perspective Inventory: ZTPI);
- С. Баднердің «Белгісіздікке толеранттылық» әдістемесі;
- М. Кун мен Т. Макпартлендтің «Тұлғаның өзіндік бағдарлары тесті» (Т.В. Румянцева модификациясы).

Әдістемелер тестілеуге енгізу тәртібіне сәйкес төменде берілген.

1. *Мәдени құндылық бағдарларды өлшеу әдістемесі (SVS - Schwartz Value Survey)*

Шварц сауалнамасының негізінде барлық құндылықтар әлеуметтік және жеке болып бөлінетін теория жатыр. Сауалнаманы Шалом Шварц 1992 жылы әзірлеген. Сауалнаманы әзірлеу кезінде автор Рокич әдістемесін қолданып, оның тұжырымдамалық базасын кеңейтіп, жетілдірді.

Сауалнама әрбір сипатталған құндылықтар түрін білдіретіндей етіп іріктелген екі бөліктен тұратын тізім (57 құндылық) болып табылады. Бірінші бөлім әрекет етудің потенциалды қалаулы әдістерін сипаттайтын 30 тармақтан тұрады (мәнді түрде); екінші бөлік адъективті формада әрекет етудің ықтимал мүмкіндіктерін сипаттайтын 27 тармақтан тұрады [143].

Респондентке құндылықтарды маңыздылық дәрежесі бойынша олардың өміріндегі басшылық қағидаттар ретінде бағалау ұсынылады (шкала 1-ден 7-ге дейін сараланған). Әрбір құндылықтың мәнін неғұрлым нақты және анық ету үшін әрбір пункттің жанындағы жақшада оның неғұрлым толық сипаттамасы келтіріледі [144].

«Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Luqman, Jahan, 2012).

«Рухани тұлға» сауалнамасының (РТС) түпкі (алғашқы) нұсқасын Хусейн, Лукман және Джахан 2012 жылы әзірлеген (Husain, Luqman, Jahan, 2012). Ол 32 тармақты қамтыды және оның екі шкаласы болды: «Өзгелерге ізгі көзқарас» және «Жоғары адамгершілік».

Жаңа нұсқаны әзірлеу кезінде түпнұсқалық сауалнама қайта қаралды, факторлық талдаудың негізгі компоненттері пайдаланылды. Барлық 32 сұрақ түпнұсқалық шкаладан алынды. Төрт сұрақ алынып, тек 28 сұрақ 0,40-тан жоғары факторлық жүктеме негізінде іріктелді.

«Рухани тұлға» сауалнамасы - жаңа нұсқа (РТС-ЖН) Хусейн мен Анас 2017 жылы (Husain, Anas, 2017) әзірлеген, оны 2019 жылы Г.В. Ожиганнова бейімдеген. РТС-ЖН жеке адамның рухани көрінісінің деңгейін анықтауға арналған; ол ғылыми зерттеулерде де пайдаланылуы мүмкін. Сауалнамада Ликерттің бес баллдық шкаласы бойынша бағаланатын 28 тармағы бар. РТС-ЖН-мен жұмыс істеу кезінде алынған баллдар саны 28-ден 140-қа дейін өзгереді. Балл сомасы неғұрлым жоғары болса, тұлғаның рухани көрініс деңгейі де соғұрлым жоғары болады. Сенімділігі: Альфа Кронбаха - $\alpha = ,893$.

РТС-ЖН-ның жаңа нұсқасында 6 шкала анықталды: 1) Рухани ізгіліктер; 2) Өмірге позитивті көзқарас; 3) Рухани тәртіп; 4) Мейірімділік; 5) Рухани қызмет; 6) Жоғары адамгершілік [143].

«Этностық сәйкестілік типтері» әдістемесі (Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова);

Бұл әдістемелік өңдеу этникалық өзіндік сананы диагностикалауға және этносаралық қысым жағдайындағы оны трансформациялауға мүмкіндік береді. Сауалнамада этностық сәйкестілік тің келесі түрлеріне сәйкес келетін алты шкала бар:

1. Этнонигилизм – өз этникалық тобынан бас тартып, тұрақты әлеуметтік-психологиялық орындарды іздемеуді көрсететін гипосәйкестілік формаларының бірі болып табылады.

2. Этникалық индифференттілік – этностылықтың өзекті емес болуы, этникалық тиістіліктің белгісіздігінен көрінетін этностық сәйкестіліктің бұзылуы.

3. Норма (этностық оңды сәйкестік) - өз халқына деген позитивті қатынасы басқа халықтарға деген позитивті қатынасымен ұштасуы. Этностық оңды сәйкестік норма сипатына ие және басым көпшілікке тән. Этносаралық қатынастардағы деструктивтіліктің күшеюі гиперсәйкестілік типі бойынша этностық өзіндік сананың трансформациялануымен байланысты, ол сауалнамада үш шкалаға сәйкес келеді.

4. Этнэгоизм - сәйкестіліктің осы түрі «менің халқым» конструктысының призмасы арқылы қабылдаудың нәтижесі ретінде вербалды деңгейде көрінуі мүмкін, бірақ, мысалы, басқа этникалық топ өкілдерімен қарым-қатынаста қозу мен тітіркену немесе «басқаның» есебінен проблемаларды шешу құқығын өз халқының мойындауын болжайды.

5. Этноизоляциялизм - өз халқының артықшылығына сену, ұлттық мәдениетті «тазарту» қажеттілігін мойындау, этносаралық неке одақтарына негативті қатынас, ксенофобия.

6. Этнофанатизм – өз халқының жетістікке жету жолындағы күрестегі кез-келген құрбандарды ақтау, адам құқығынан халқының этностық құқығы приоритетінің жоғарылығын мойындау, әлеуметтік артықшылықтар мен ресурстарды қолдану құқығынан өзге халықтардың бас тартуы этностық «тазалауға» дейін баратын этностық қызығушылықтар жолындағы кез-келген әрекетке баруға дайындық.

Этноэгоизм, этноизоляциялизм және этнофанатизм этносаралық қатынастардағы дискриминациялық нысандарының пайда болуын білдіретін этностық сәйкестіліктің гиперболизация деңгейлерін көрсетеді. [145].

Ф. Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты бейімделген сауалнамасы (Zimbardo Time Perspective Inventory: ZTPI).

Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты сауалнамасы (ағылшынша Zimbardo Time Perspective Inventory, қысқаша айтқанда ZTPI) тұлғаның уақыт континуумына деген қатынас жүйесін диагностикалауға бағытталған әдістеме болып табылады.

Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты сауалнамасын Ф. Зимбардо 1997 жылы А. Гонзалеспен бірге әзірлеген. 12000 респондентті тексеру кезінде авторлар 7 уақыт факторын белгіледі, олардың саны одан әрі жан-жақты статистикалық талдау кезінде 5-ке дейін қысқартылды. Бұл бесфакторлық құрылым тұрақты және жаңғыртылатын құрылым болып табылады, бұл одан әрі зерттеулермен расталған.

Сауалнаманың түпнұсқалық нұсқасы 56 тармақтан тұрады, оның жауаптары Ликкерттің 5 балдық шкаласы бойынша бөлінеді. Сауалнамадан бес көрсеткішті шығаруға болады:

- *Негативті өткенді қабылдау факторы.* Өшпенділік тудыратын, ауырсыну мен көңілсіздікке толы өз өткенін қабылдамау дәрежесін білдіреді.

- *Позитивті өткенді қабылдау факторы.* Кез-келген тәжірибе дамуға ықпал ететін және бүгінгі жағдайға әкелетін тәжірибе болып табылатын өз өткенін қабылдау дәрежесін білдіреді.

- *Гедонистік осы шақты қабылдау факторы.* Бұл ретте қазіргі кезең өткеннен және болашақтан қол үзген түрінде көрінеді, жалғыз мақсат - ләззат алу.

- *Фаталистік осы шақты қабылдау факторы.* Бұл ретте ол жеке адамның еркінен тәуелсіз, бастапқыда алдын ала анықталған, ал тұлға - тағдырға бағынышты болып көрінеді.

- *Болашаққа бағдарлану дәрежесі.* Тұлғада болашаққа арналған мақсаттар мен жоспарлардың болуын білдіреді [146].

С. Баднердің «Белгісіздікке толеранттылық» әдістемесі.

Толеранттылық шкаласы - Баднердің белгісіздікке интолеранттылық (ағылшынша Budner's Scale of Tolerance - Intolerance of Ambiguity) - белгісіздікке толеранттылықты диагностикалауға бағытталған алғашқы дербес әдістеме. Оның негізінде кейіннен басқа шкалалар құрылды. Алғаш рет 1962 жылы С. Баднер жариялады, 2008 жылы Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгеровамен орыс тіліне бейімделген, валидтелен, 2014 жылы Т.В. Корнилова, М.А. Чумаковамен қайта өңделіп, валидтелген. Жұмыста Г.У. Солдатованың нұсқасы пайдаланылды.

Солдатованың нұсқасы 16 тармақтан тұрады, оларға жауаптар Ликкерттің 7 баллдық шкаласы бойынша қалыптастырылады. Сауалнамадан жаңашылдығы, күрделілігі және шешімсіздігі сияқты 3 шкаланың көрсеткіштері алынады. [147].

М. Кун мен Т. Макпартлендтің «Тұлғаның өзіндік бағдарлары тесті» (Т.В.Румянцева модификациясы).

Тест Манфред Кунның Мен-тұжырымдамасының негізінде жасалған. Әдістеменің теориялық негізі әлеуметтік рөлдер мен рөлдік мінез-құлық тұжырымдамалары болып табылады, олардың шеңберінде осы рөлдердің тасымалдаушысы ретінде адамның өзін-өзі қолдау әдісі де беріледі. Бұл факт сыналушылардың өзіндік сипаттамаларында өз көрінісін табады. Сонымен қатар, тұлғаның өзінің психологиялық сипаттамаларын да рефлексиялауға, тек әлеуметтік әлемде ғана емес, жалпы әлемде де өз орнын табуға бейім. Сондықтан әдістеме тек рөлдік аспектілерді ғана емес, адамның өз тұлғасы және оның өзегі - «Мен» туралы түсініктерінің барлық салаларын қамтиды.

Кун-Макпартленд тестін интерпретациялау аясында жыныстық, әлеуметтік, рухани, отбасылық, кәсіби, индивидуалды, физикалық және т.б. сияқты адам тұлғасының көптеген бірдейлігін анықтауға болады.

Т.В. Румянцеваның модификациясындағы әдістеменің басты айырмашылығы - жауаптар санын қатаң регламенттеудің болмауы (сыналушы оларды 20-дан астам немесе одан аз бере алады) [148].

Нәтижелерді статистикалық өңдеу әдістері

Нәтижелерді статистикалық өңдеу психологиялық феномендерді түсіндіру үшін қажетті кезең болып табылады. Таңдау, алдын-ала өңдеу, трансформациялау, әдісті қолдану, интерпретациялау сияқты маңызды ақпаратты алу үшін іс-әрекеттің белгілі бір реттілігі бар [149].

Нәтижелерді сандық өңдеу үшін мынадай әдістер алынды: сипаттамалық статистика (кестелік көрініс, графикалық сурет, орташа мән), t-Студент критерийі, каноникалық корреляциялар әдісі, Пирсон және One-way ANOVA өлшемдері бойынша корреляцияларды есептеуді қамтиды (4-суретті қараңыз).

Сурет 4 - Нәтижелерді статистикалық өңдеу кезендері

t-Стьюдент критерийі. Әдіс салыстырмалы тәуелді сыналушылар алынған екі бас жиынтықтың орташа мәндері бір-бірінен ерекшеленетіні туралы болжамды тексеруге мүмкіндік береді. Тәуелділікке жол беру көбінесе белгінің бір сыналушыда екі рет, мысалы, әсер еткенге дейін және одан кейін өлшенгенін білдіреді. Жалпы жағдайда бір сыналушының әрбір өкіліне екінші сыналушыдан өкіл сәйкестендіріледі (олар қосарланып біріктірілген), осылайша деректердің екі қатары бір-бірімен оң байланысады.

Тәуелді сыналушылар кезінде стандартты ауытқулар, әдетте, азаяды, ал орташа айырмашылық ұлғаяды. Бұл жағдайда жұптық өзгерістерді неғұрлым жіңішке ескеретін тәуелді сыналушылар үшін *t-Стьюдент критерийін* қолдану қажет [150].

Статистикалық тексеру үшін бастапқы жорамалдар:

- Бір сыналушының әрбір өкіліне (бір негізгі жиынтықтан) екінші сыналушының өкілі сәйкестендірілген (басқа негізгі жиынтықтан);

- Екі сыналушының деректері оң корреляцияланады (жұптарды құрайды);

- Зерттелетін белгіні бөлу қандай да бір сыналушыда қалыпты заңға сәйкес келеді.

- Бастапқы деректердің құрылымы: әрбір объект үшін зерттелетін белгілердің екі мәні бар (әрбір жұп үшін).

Каноникалық корреляция әдісі. Каноникалық корреляциялық талдау жалпы теория және кездейсоқ шамалардың екі тобы арасындағы (екі кездейсоқ вектор арасындағы) байланыстар құрылымының практикалық қолданылуы болып табылады.

Каноникалық корреляциялар әрқашан теріс емес, сонымен қатар олардың негізгі қасиеттері корреляцияның көптеген коэффициенттерінің қасиеттерімен сәйкес келеді. Каноникалық корреляциялар неғұрлым көп болса, X_1 белгілері мен X_2 көрсеткіштерінің қарастырылып отырған топтарының өзара байланысы соғұрлым күшті болатыны байқалады.

Каноникалық корреляция байланыстар құрылымының барлық күрделілігін ескереді. Кем дегенде бір көрсеткішке ерекше әсер ететін және басқа көрсеткіштер үшін маңызды болып табылатын белгі бөлінбейді [151].

Корреляциялық талдау. Корреляциялық талдаудың негізгі мақсаты - екі немесе одан да көп зерттелетін айнымалылар арасындағы корреляциялық байланысты анықтау. Корреляциялық байланыс - бұл зерттелетін екі сипаттаманың бірлесіп келісілген өзгеруі. Бұл өзгергіштіктің үш негізгі сипаттамасы бар: пішіні, бағыты және күші. Байланыс күші зерттелетін айнымалылардың бірлескен өзгергіштігі қаншалықты айқын көрінетінін тікелей көрсетеді.

Корреляция коэффициенті (« r » белгіленеді) арнайы формула бойынша есептеледі және -1-ден + 1-ге дейін өзгереді. + 1-ге жақын көрсеткіштер («тікелей байланыс») бір айнымалының мәні ұлғайған кезде басқа айнымалының мәні артатынын көрсетеді. -1-ге жақын көрсеткіштер («кері байланыс») кері байланыс туралы куәландырады, яғни бір айнымалының мәндері ұлғайған кезде екіншісінің мәндері азаяды.

Пирсон корреляциясының коэффициенті (*r*-Пирсон) бір сыналушыдағы метрикалық шкалаларда өлшенген екі айнымалының өзара байланысын зерттеу үшін қолданылады. Ол екі айнымалының қаншалықты пропорционалды өзгергіштігін анықтауға мүмкіндік береді.

Компьютерде есептеу кезінде статистикалық бағдарлама (SPSS, Statistica) есептелген корреляция коэффициенті «*r*» деңгейінің неғұрлым нақты мәнімен қоса жүреді.

Қабылдау немесе ауытқу туралы статистикалық шешім үшін әдетте $\alpha = 0,05$, ал бақылаудың үлкен көлемі үшін (100 және одан көп) $\alpha = 0,01$ белгіленеді. Егер байланыс табылмаса, бірақ байланыс шын мәнінде бар деп есептеуге негіз болса, байланыстың дәйексіздігінің ықтимал себептерін тексеру қажет [152].

Бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA). Математикалық тұрғыдан дисперсиялық талдаудың мәні зерттелетін объектінің жалпы дисперсиясын, құбылысты, процесті және т.б. нақты факторлардың әсеріне байланысты жекелеген компоненттерге бөлу және зерттелетін объектіге осы факторлардың әсерінің маңыздылығы туралы болжамдарды тексеру болып табылады.

F-Фишердің критерийі арқылы дисперсия компоненттерін бір-бірімен салыстыра отырып, дисперсиялық талдау реттелетін факторлардың әсеріне байланысты нәтижелі белгінің жалпы вариативтілігінің (дисперсиясының) қандай үлесі бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Дисперсиялық талдау үшін бастапқы материал ретінде үш және одан да көп сыналушыларды зерттеу деректері болады, олар кез келген, тең, сондай-ақ саны жағынан тең емес, байланысқан да, байланыссыз да болуы мүмкін.

Психологиялық зерттеулерде *себеп ретінде қарастырылатын өзгермелі факторлар* (тәуелсіз өзгермелілер, предикторлар), ал *салдар ретінде қарастырылатын екінші өзгермелілер*- сапалық нәтижелі белгілер (тәуелді айнымалылар, пікірлер) болып есептеледі. Тәуелсіз өзгермелілерді кейде реттелетін факторлар деп атайды, себебі экспериментте психологтың оларды түрлендіруге және нәтижені талдауға мүмкіндігі бар. Осылайша, дисперсиялық талдау бір немесе бірнеше бақыланатын факторлардың әсерінен белгінің өзгергіштігін зерттеуге бағытталған әдіс ретінде болуы мүмкін.

3.4 Зерттеу нәтижелерін өңдеу және талдау

3.4.1 Қазіргі студент жастардың құндылық бағдарларының ерекшеліктері

T-Студент критерийінің көмегімен құндылықтардың зерттелетін екі деңгейі - нормативтік идеалдар деңгейі және мәдени құндылық бағдарларын өлшеу әдістемесі бойынша жеке басымдықтар деңгейі (SVS - Schwartz Value Survey) салыстырылды. Алынған нәтижелер 7-кестеде және 5-суретте берілген.

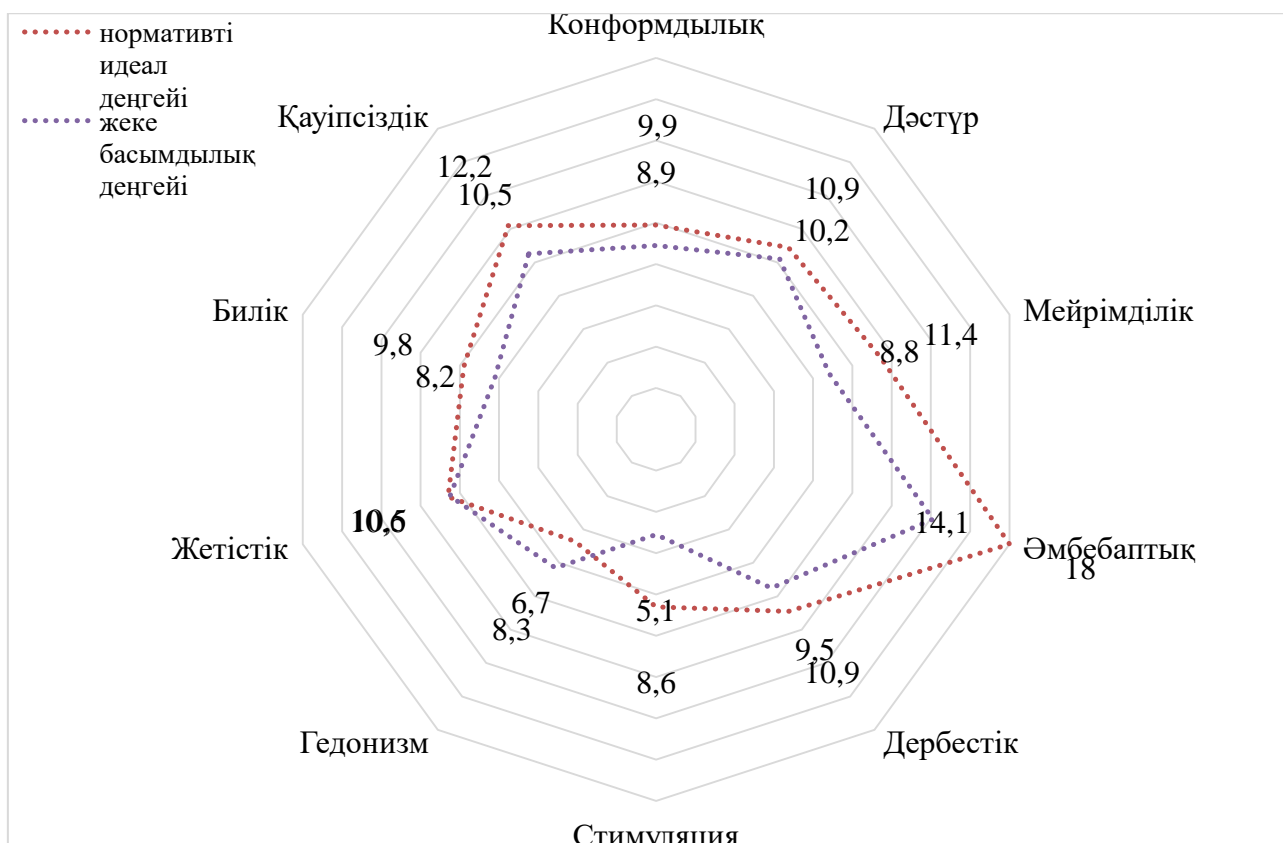
Кесте 7 - Мәдени құндылық бағдарларды (SVS — Schwartz Value Survey) өлшеу әдістемесі бойынша қазіргі жастардың нормативтік идеалдары мен жеке басымдықтары арасындағы елеулі айырмашылықтар

Құндылықтар	Нормативті идеалдар	Жеке басымдықтар	T-критерий	p
Конформдылық	9,9	8,9	3,862	0,000
Дәстүр	10,9	10,2	2,339	0,020
Мейірімділік	11,4	8,8	9,174	0,000
Әмбебаптық	18,0	14,1	11,541	0,000
Дербестік	10,9	9,5	4,208	0,000
Стимуляция	8,6	5,1	12,747	0,000
Гедонизм	6,7	8,3	-5,509	0,000
Жетістік	10,6	10,5	,094	0,925
Билік	9,8	8,2	5,772	0,000
Қауіпсіздік	12,2	10,5	5,131	0,000

7-кестеден және 5-суреттен қазіргі студент жастарда нормативтік идеалдар мен жеке басымдықтар арасындағы елеулі айырмашылықтар зерттелетін 10 құндылықтың 9-ы бойынша анықталғаны көрінеді:

- Конформдылық (p=0,000)
- Дәстүр (p=0,020)
- Мейірімділік (p=0,000)
- Әмбебаптық (p=0,000)
- Дербестік (p=0,000)
- Стимуляция (p=0,000)
- Билік (p=0,000)
- Қауіпсіздік (p=0,000)
- Гедонизм (p=0,000)

8 зерттелетін құндылықтар бойынша конформдылық, дәстүр, мейірімділік, әмбебаптық, дербестік, стимуляция, билік және қауіпсіздік нормативтік идеалдардың пайдасына айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Сурет 5 - Мәдени құндылық бағдарларды (SVS — Schwartz Value Survey) өлшеу әдістемесі бойынша қазіргі студент жастардың нормативті идеалдары мен жеке басымдықтары арасындағы айырмашылықтар

Құндылықтардың бұл деңгейі анағұрлым тұрақты және жастардың мінез-құлқының өмірлік қағидаттарын анықтай отырып, қалай істеу керектігі туралы түсініктерін көрсетеді.

Гедонизм құндылығы бойынша айырмашылықтар керісінше жеке басымдықтарға қарай көрініс тапқан. Бұл деңгей сыртқы ортаға, топтық қысымға неғұрлым тәуелді және адамның нақты іс-әрекеттеріне қатысты.

Бұл қазіргі студент жастарға сенім деңгейінде конформдылық, дәстүр, мейірімділік, әмбебаптық, дербестік, стимуляция, билік және қауіпсіздік сияқты құндылықтар маңыздырақ екендігін көрсетеді, ал әрекеттер деңгейінде гедонизм сияқты құндылық көбірек байқалады.

Жетістік құндылығы сенім деңгейінде де, әрекеттер деңгейінде де бірдей жоғары маңызға ие.

Сонымен қатар, 4-суретте ұсынылған профиль қазіргі қазақстандық студент жастарда әмбебаптық (18) пен мейірімділікті (11,4) қамтитын өзіндік трансценденттілік (Self-Transcendence) құндылықтары көбірек дамығанын көрсетеді.

Содан кейін каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі арасындағы өзара байланыс зерттелді. Бақылау көлеміне түзетілген сенімдер (идеалдар) мен әрекеттер (басымдықтар)

деңгейінің арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,987-ге тең ($R_{Ci} = + 0,987, p < 0,000$). Нәтижелер екі: сенім деңгейі мен басымдықтар деңгейі арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың (Canonical $R > 0,9$) болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл өз әрекеттерінде қазіргі студент жастардың өз сенімдерін (идеалдарын) басшылыққа алатынын көрсетеді.

8-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына құндылық бағдарлардың әртүрлі деңгейлер үлесінің қарқындылығы туралы деректер берілген.

Кесте 8 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына идеалдар деңгейлері мен құндылық бағдарлардың басымдықтары үлесінің қарқындылығы

	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Нормативті идеалдар	Конформдылық	-0,195
	Дәстүр	0,514
	Мейірімділік	0,427
	Әмбебаптық	0,883
	Дербестік	0,147
	Стимуляция	0,210
	Гедонизм	1,022
	Жетістік	0,284
	Билік	0,957
	Қауіпсіздік	-0,154
Жеке басымдықтар	Конформдылық	-0,037
	Дәстүр	0,182
	Мейірімділік	0,646
	Әмбебаптық	0,405
	Дербестік	-0,549
	Стимуляция	0,660
	Гедонизм	-0,189
	Жетістік	0,684
	Билік	-0,419
	Қауіпсіздік	-0,163

Нәтижелерге сәйкес (8-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары үлесі (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (идеалдар) енгізеді:

- «Гедонизм» ($R_{Ci} = 1,022$) - мотивациялық мақсат - ләззат немесе сезімдік рахаты (ләззат, өмірдің рахаты);

- «Билік» ($RC_i = 0,957$) - әлеуметтік мәртебеге немесе беделге қол жеткізу, адамдар мен құралдарды бақылау немесе үстемдік ету (бедел, байлық, әлеуметтік билік, өзінің қоғамдық имиджін сақтау, қоғамдық тану);

- «Әмбебаптық» ($RC_i = 0,883$) - түсіністік, төзімділік, барлық адамдар мен табиғаттың амандығын қорғау;

- «Дәстүрлер» ($RC_i = 0,514$) - мәдениетте бар әдет-ғұрыптар мен идеяларды құрметтеу, қабылдау (дәстүрлерді құрметтеу, татулық, имандылық, өзін-өзі қабылдау, ұстамды болу) және оларды ұстану;

басымдықтар (әрекеттер) деңгейінде барынша жоғары салым (кемуіне қарай) осындай құндылықтарға тең:

- «Жетістік» ($RC_i = 0,684$) - әлеуметтік стандарттарға сәйкес құзыреттілік таныту арқылы жеке табыс;

- «Стимуляция» ($RC_i = 0,660$) - жаңа және терең күйзелістерге ұмтылу;

- «Мейірімділік» ($RC_i = 0,646$) - индивид жеке байланыста болатын адамдардың амандығын сақтау (пайдалылық, адалдық, мейірімділік, адалдық, жауапкершілік, достық, жетілген махаббат).

- «Дербестік» ($RC_i = -0,549$) - шығармашылықта және зерттеу белсенділігінде ойлау және әрекет ету тәсілдерін таңдау дербестігі.

Ұсынылған нәтижелерден әлеуметтік сәйкестілік өзін гедонизм, билік, әмбебаптық және дәстүрлер сияқты құндылықтар (идеалдар) арқылы білдіреді, ал тұлғалық сәйкестілік жетістіктер, стимуляция, мейірімділік және дербестік сияқты құндылықтарда (басымдықтарда) өзін көрсетеді. Алынған нәтижелер бір жағынан қазіргі студент жастардың бойында құндылықтардың қалыптасуы мен түрленуін көрсетеді, екінші жағынан - конфликт, сыртқы әлеуметтік шындық қалай бағдарланатынын, қандай бағдар беретінін көрсетеді.

Нәтижелерді талдаудың келесі қадамы ретінде нормативтік құндылықтар деңгейі мен рухани тұлғаның қасиеттері арасындағы өзара байланыс зерттелді («*Рухани тұлға*» сауалнамасы (Husain, Luqman, Jahan, 2012)). Бақылау көлеміне түзетілген сенім деңгейі (идеалдар) мен рухани құндылықтар арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,544-ке тең ($RC_i = +0,544$, $p < 0,000$). Нәтижелер сенім деңгейі мен тұлғаның рухани қасиеттері арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын айқындауға мүмкіндік береді, бұл жастардың нормативтік идеалдары тұлғаның рухани қасиеттерімен өзара байланысты екенін және қазіргі қазақстандық жастардың әлеуметтік сәйкестігінің аспектісін білдіреді.

9-кестеде құндылық бағдарлар мен тұлғаның рухани қасиеттерінің нормативті идеалдары деңгейінің жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына қосқан үлесінің қарқындылығы туралы деректер берілген.

Кесте 9 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына рухани тұлғаның идеалдары мен қасиеттері деңгейлерінің үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Нормативті идеалдар	Конформдылық	-0,302
	Дәстүр	0,827
	Мейірімділік	0,521
	Әмбебаптық	0,823
	Дербестік	0,214
	Стимуляция	,345
	Гедонизм	-0,672
	Жетістік	0,555
	Билік	0,660
Тұлғаның рухани қасиеттері	Қауіпсіздік	-0,360
	Рухани ізгілік	1,127
	Өмірге позитивті көзқарас	-0,111
	Рухани тәртіп	0,155
	Мейірімділік	-0,656
	Рухани қызмет	-0,701
	Жоғары адамгершілік	-0,186

Нәтижелерге сәйкес (4-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары үлес (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (идеалдар) енгізеді:

- «Дәстүр» ($RC_i = 0,827$) - мәдениетте бар әдет-ғұрыптар мен идеяларды құрметтеу, қабылдау (дәстүрлерді құрметтеу, татулық, имандылық, өз қатысуын қабылдау, ұстамды болу) және оларды ұстану;

- «Әмбебаптық» ($RC_i = 0,823$) - түсіністік, төзімділік, барлық адамдар мен табиғаттың амандығын қорғау;

- «Гедонизм» ($RC_i = -0,672$) - ләззат немесе сезімдік рахаты (ләззат, өмірдің рахаты);

- «Билік» ($RC_i = 0,660$) - әлеуметтік мәртебеге немесе беделге қол жеткізу, адамдар мен құралдарды бақылау немесе үстемдік ету (бедел, байлық, әлеуметтік билік, өзінің қоғамдық имиджін сақтау, қоғамдық тану).

тұлғаның рухани қасиеттері деңгейінде («Рухани тұлға» сауалнамасы) барынша үлес қосады (кемуіне қарай):

- «Рухани ізгіліктер» ($RC_i = 1,127$) - уәделерді орындау, сенімділік, мейірімділік, тазалық, шынайылық, сыпайылық және жақсы әдеп;

- «Рухани қызмет» ($RC_i = -0,701$) - ізгі әрекеттер жасаудан, адалдық, адамгершілік, кең пейілділік, қайырымдылық танытудан көрінеді; басқа адамдардың игілігіне бағдарланған;

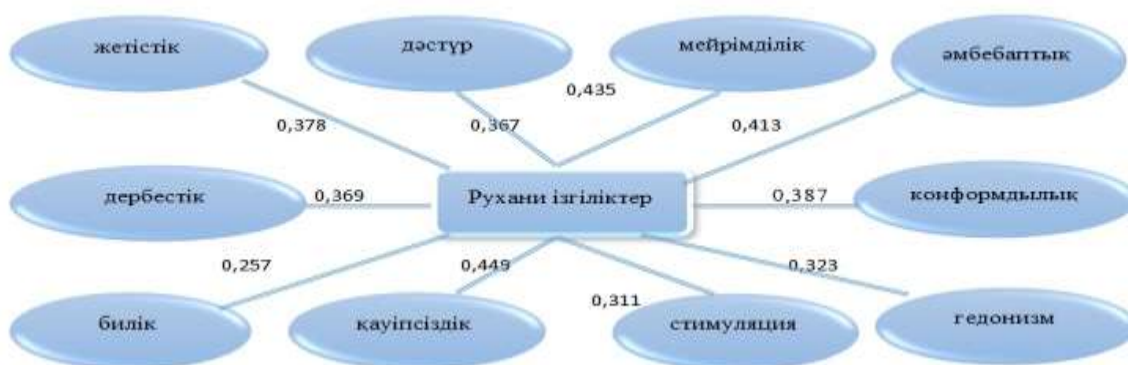
- «Мейірімділік» ($R_{Ci} = -0,656$) - ақыл мен сезімді трансценденттеуге деген жеке ұмтылыс, Мен аясынан шығу.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша нормативті идеалдардың (сенім) көптеген көрсеткіштері мен тұлғаның рухани қасиеттері арасында күші жағынан жоғары корреляциялық байланыстар байқалады ($p = 0,001$ және $p = 0,050$). Алынған нәтижелер 10-кестеде көрсетілген.

Кесте 10 - Рухани тұлғаның нормативті идеалдары мен қасиеттерінің өзара байланысы

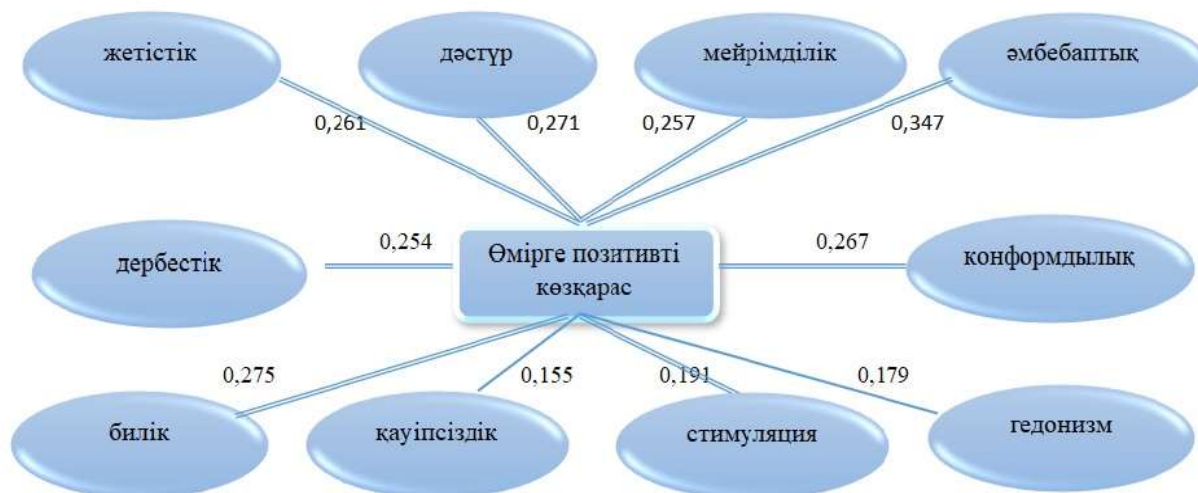
Нормативті идеалдар	Рухани ізгілік	Өмірге позитивті көзқарас	Рухани тәртіп	Мейірімділік	Рухани қызмет	Жоғары адамгершілік
Конформдылық	0,387**	0,267**		0,359**	0,409**	0,390**
Дәстүр	0,367**	0,271**	0,148*	0,368**	0,372**	0,185*
Мейірімділік	0,435**	0,257**	0,171*	0,379**	0,394**	0,347**
Әмбебаптық	0,413**	0,347**	0,159*	0,376**	0,331**	0,333**
Дербестік	0,369**	0,254**	0,176*	0,322**	0,338**	0,354**
Стимуляция	0,311**	0,191**	-	0,323**	0,266**	0,230**
Гедонизм	0,323**	0,179*	-	0,310**	-	-
Жетістік	0,378**	0,261**	-	0,294**	0,299**	0,272**
Билік	0,257**	0,275**	-	-	-	0,219**
Қауіпсіздік	0,449**	0,155*	-	0,400**	0,278**	0,309**

«Рухани ізгіліктер» барлық зерттелетін сенімдермен оң корреляциялық байланыстармен байланысты (6-суретті қараңыз): конформдылық ($r=0,387$), дәстүрлер ($r=0,367$), мейірімділік ($r=0,435$), әмбебаптық ($r=0,413$), дербестік ($r=0,369$), стимуляция ($r=0,311$), гедонизм ($r=0,323$), жетістік ($r=0,378$), билік ($r=0,257$) және қауіпсіздік ($r=0,449$).

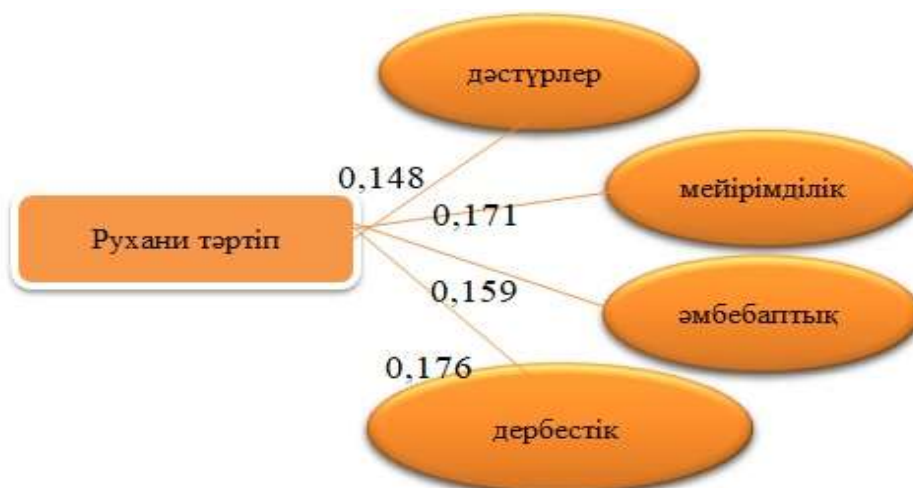
Сурет 6 - Рухани ізгіліктер мен нормативті сенімдердің өзара байланысы

«Өмірге позитивті көзқарас» барлық зерттелетін сенімдермен оң корреляциялық байланыстармен байланысты (7-суретті қараңыз): конформдылық ($r=0,267$), дәстүр ($r=0,271$), мейірімділік ($r=0,257$), әмбебаптық ($r=0,347$), дербестік ($r=0,254$), стимуляция ($r=0,191$), гедонизм ($r=0,179$), жетістік ($r=0,261$), билік ($r=0,275$) және қауіпсіздік ($r=0,155$).

Сурет 7 - Өмірге позитивті көзқарастың және нормативті сенімдердің корреляциялық өзара байланысы

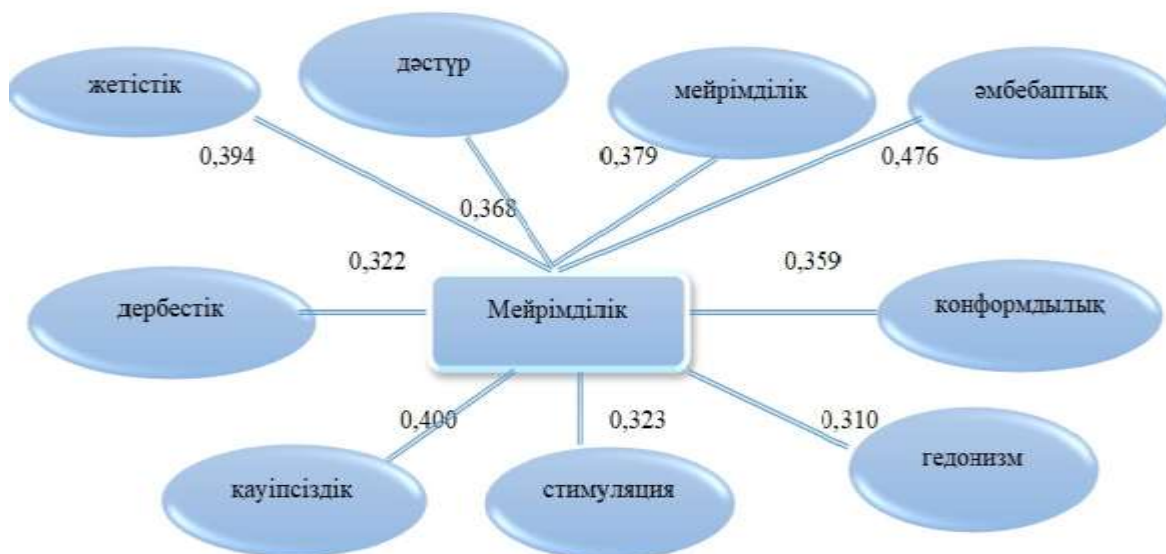
«Рухани тәртіп» зерттелетін нанымдармен 4 оң корреляциямен байланысты (8-суретті қараңыз) – дәстүр ($r=0,148$), мейірімділік ($r=0,171$), әмбебаптық ($r=0,159$), дербестік ($r=0,176$).

Сурет 8 - Рухани тәртіп пен нормативті сенімдердің өзара байланысы

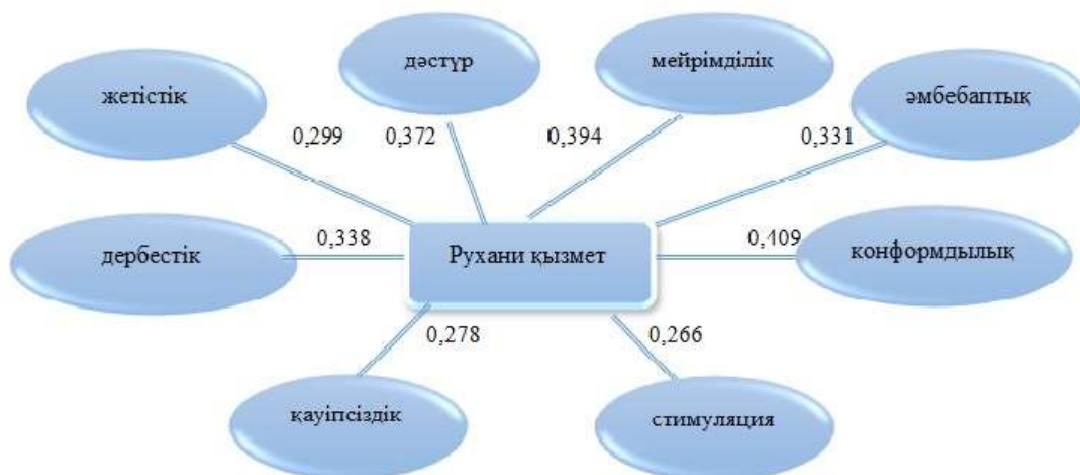
«Мейірімділік» зерттелетін сенімдермен 9 оң корреляциямен байланысты (9-суретті қараңыз): конформдылық ($r=0,359$), дәстүрлер ($r=0,368$), мейірімділік

($r=0,379$), әмбебаптық ($r=0,376$), дербестік ($r=0,322$), стимуляция ($r=0,323$), гедонизм ($r=0,310$), жетістіктер ($r=0,394$) және қауіпсіздік ($r=0,400$).

Сурет 9 - Мейірімділік пен нормативті сенімдердің өзара байланысы

«Рухани қызмет» зерттелетін нанымдармен 8 оң корреляциямен байланысты (10-суретті қараңыз) – конформдылық ($r=0,409$), дәстүр ($r=0,372$), мейірімділік ($r=0,394$), әмбебаптық ($r=0,331$), дербестік ($r=0,338$), стимуляция ($r=0,266$), жетістік ($r=0,299$) және қауіпсіздік ($r=0,278$).

Сурет 10 - Рухани қызмет пен нормативті сенімдердің өзара байланысы

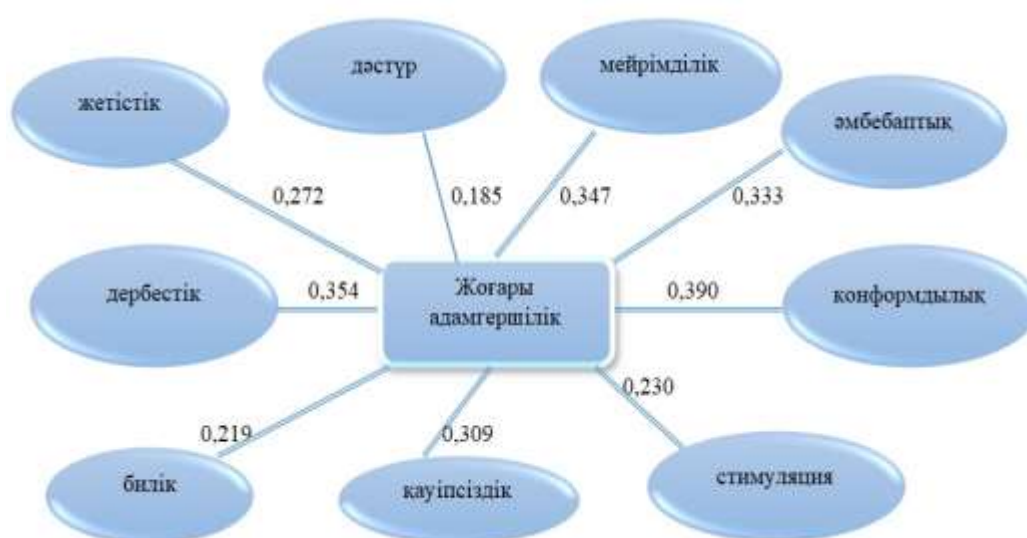
«Жоғары адамгершілік» зерттелетін нанымдармен 9 оң корреляциямен байланысты (11-суретті қараңыз) – конформдылық ($r=0,390$), дәстүр ($r=0,185$),

мейірімділік ($r=0,347$), әмбебаптық ($r=0,333$), дербестік ($r=0,354$), стимуляция ($r=0,230$), жетістік ($r=0,272$), билік ($r=0,219$) және қауіпсіздік ($r=0,309$).

Жүргізілген корреляциялық талдау мәдени нормативті құндылықтар мен тұлғаның рухани қасиеттері арасында айқын өзара байланыс бар екенін көрсетеді.

А. Хусейн тұлғаның рухани қасиеттеріне тұтастық, сенімділік, әділеттілік, адалдық, мейірімділік, кең пейілділік, қайырымдылықты жатқызады. Рухани тұлғаға жағымды эмоциялар, позитивті тілектер мен идеялар тән [153].

Осылайша, нормативті құндылық идеалдары тек қана білімді құндылықтар емес, олар тұлғаның рухани мазмұнына толы және тұлғаның бағытын анықтайды. Сондай-ақ, өзара байланыс нәтижелері жастардың адамгершілік санасы мен жеке адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуын көрсетеді.

Сурет 11 - Жоғары адамгершілік пен нормативті сенімдердің өзара байланысы

Нәтижелерді талдаудың келесі қадамы каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың басымдықтары деңгейі мен тұлғаның рухани қасиеттері арасындағы өзара байланысты зерттеді («Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Luqman, Jahan, 2012). Бақылау көлеміне түзетілген сенім (идеалдар) деңгейі мен тұлғаның рухани қасиеттері арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы $+0,574$ -ке тең ($RC_i = +0,574$, $p < 0,000$). Нәтижелер іс-әрекеттер деңгейі мен рухани құндылықтар деңгейі арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын айқындауға мүмкіндік береді, бұл рухани құндылықтар қазіргі жастардың сенімдерінің бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар олар іс-әрекеттерде көрініс табады және тұлғалық ұқсастықта өз бейнесін табады.

11-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына жеке басымдықтар мен тұлғаның рухани қасиеттері деңгейінің үлесінің қарқындылығы туралы нәтижелер берілген.

Нәтижелерге сәйкес (6-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары үлес (кемуіне қарай) мынадай сенімдерді (идеалдар) енгізеді:

- «Гедонизм» ($RC_i = 0,856$) - ләззат немесе сезімдік рахаты (ләззат, өмірдің рахаты);

- «Мейірімділік» ($RC_i = 0,770$) - индивид жеке байланыста болатын адамдардың амандығын сақтау (пайдалылық, адалдық, мейірімділік, қайырымдылық, жауапкершілік, достық, жетілген махаббат).

Кесте 11 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына басымдықтары мен тұлғаның рухани қасиеттері деңгейлерінің үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Жеке басымдықтар	Конформдылық	-0,185
	Дәстүр	0,051
	Мейірімділік	0,770
	Әмбебаптық	-0,042
	Дербестік	-0,626
	Стимуляция	-0,398
	Гедонизм	0,856
	Жетістік	-0,735
	Билік	-0,305
	Қауіпсіздік	0,451
Тұлғаның рухани қасиеттері	Рухани ізгілік	-0,774
	Өмірге позитивті көзқарас	1,190
	Рухани тәртіп	-0,104
	Мейірімділік	-0,745
	Рухани қызмет	0,086
	Жоғары адамгершілік	0,323

- «Жетістік» ($RC_i = -0,735$) - әлеуметтік стандарттарға сәйкес құзыреттілік таныту арқылы жеке табысқа жету;

- «Дербестік» ($RC_i = -0,626$) - шығармашылықта және зерттеу белсенділігінде ойлау және әрекет ету тәсілдерін таңдау дербестігі.

- Тұлғаның рухани қасиеттері деңгейінде («Рухани тұлға» сауалнамасы) барынша үлес қосады (кемуіне қарай)

- «Өмірге позитивті көзқарас» ($RC_i = 1,190$) - даналықпен байланысты, рухани күштің болуымен көрінеді; өмірге қанағаттануға, мейірімділікке, төзімділік танытуға ұмтылуға қатысы бар.

- «Рухани ізгіліктер» ($RC_i = -0,774$) - уәделерді орындау, сенімділік, мейірімділік, сыпайылық және тазалық, шынайылық, сыпайылық және жақсы әдеп;

- «Мейірімділік» ($RC_i = -0,745$) - ақыл мен сезімді трансценденттеуге деген жеке ұмтылыс, Мен аясынан шығу.

Жеке басымдықтардың (іс-әрекеттердің) және тұлғаның рухани қасиеттерінің көптеген көрсеткіштерінің ішіндегі және арасындағы каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша күші жағынан жоғары корреляциялық байланыстар ($p = 0,001$) байқалады. Алынған нәтижелер 12-кестеде көрсетілген.

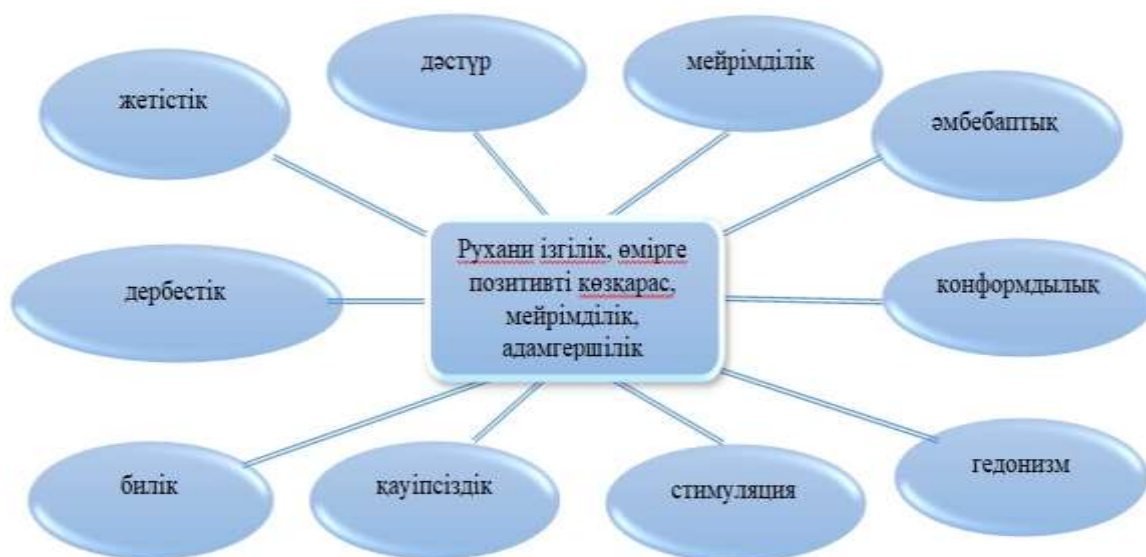
Кесте 12 - Жеке басымдықтар мен рухани құндылықтардың өзара байланысы

Жеке басымдықтар	Рухани ізгілік	Өмірге позитивті көзқарас	Рухани тәртіп	Мейірімділік	Рухани қызмет	Жоғары адамгершілік
Конформдылық	0,291**	0,247**		0,218**		0,310**
Дәстүр	0,298**	0,230**		0,318**	0,311**	0,258**
Мейірімділік	0,392**	0,318**	0,197**	0,372**	0,366**	0,247**
Әмбебаптық	0,326**	0,230**		0,276**	0,280**	0,286**
Дербестік	0,422**	0,183**	0,137*	0,346**	0,399**	0,396**
Стимуляция	0,299**	0,301**	0,125*	0,294**	0,230**	0,195**
Гедонизм	0,385**	0,300**		0,329**		0,259**
Жетістік	0,430**	0,320**	0,169*	0,409**		0,298**
Билік	0,338**	0,288**		0,366**		0,294**
Қауіпсіздік	0,460**	0,249**	0,157*	0,347**		0,463**

12-кестеден «Рухани ізгіліктер», «өмірге позитивті көзқарас», «мейірімділік» және «жоғары адамгершілік» барлық зерттелетін сенімдермен оң корреляциялық байланыстармен байланысты екендігі көрінеді (12-суретті қараңыз):

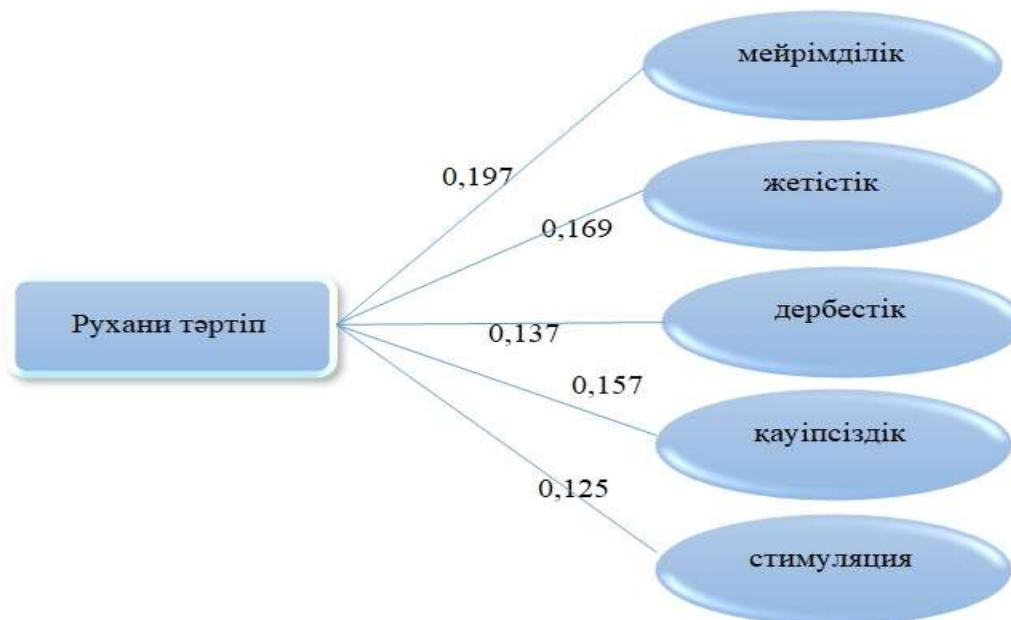
- конформдылық ($r=0,291$), ($r=0,247$), ($r=0,2187$), ($r=0,310$)
- дәстүр ($r=0,298$), ($r=0,230$), ($r=0,318$), ($r=0,258$)
- мейірімділік ($r=0,392$), ($r=0,318$), ($r=0,372$), ($r=0,247$)
- әмбебаптық ($r=0,326$), ($r=0,230$), ($r=0,276$), ($r=0,286$)
- дербестік ($r=0,422$), ($r=0,183$), ($r=0,346$), ($r=0,396$)
- стимуляция ($r=0,299$), ($r=0,301$), ($r=0,294$), ($r=0,195$)
- гедонизм ($r=0,385$), ($r=0,300$), ($r=0,329$), ($r=0,259$)
- жетістік ($r=0,430$), ($r=0,320$), ($r=0,409$), ($r=0,298$)
- билік ($r=0,338$), ($r=0,288$), ($r=0,366$), ($r=0,294$)

- қауіпсіздік ($r=0,460$), ($r=0,249$), ($r=0,347$), ($r=0,463$).

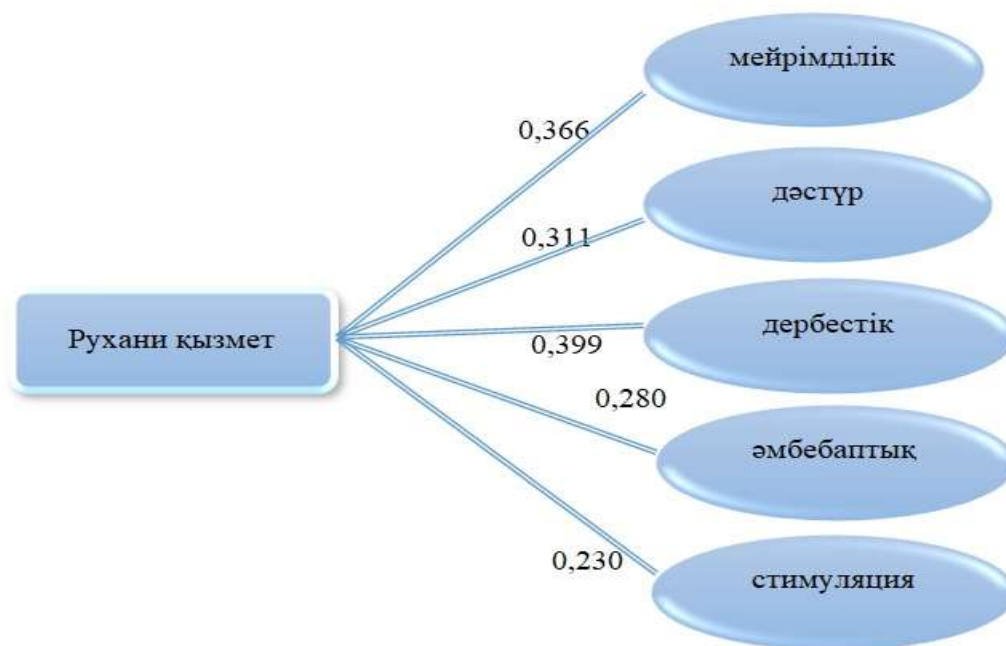
Сурет 12 - Рухани ізгілік, өмірге позитивті көзқарас, мейрімділік, адамгершілік және жеке басымдықтардың өзара байланысы

«Рухани тәртіп» зерттелетін сенімдер 5 оң корреляциямен байланысты (13-суретті қараңыз) – мейірімділік ($r=0,197$), дербестік ($r=0,137$), стимуляция ($r=0,125$), жетістік ($r=0,169$), қауіпсіздік ($r=0,157$).

Сурет 13 - Рухани тәртіп пен жеке басымдықтардың өзара байланысы

«Рухани қызмет» зерттелетін нанымдармен 5 оң корреляциямен байланысты (14-суретті қараңыз) - дәстүр ($r = 0,311$), мейірімділік ($r = 0,366$), әмбебаптық ($r = 0,280$), дербестік ($r = 0,399$), стимуляция ($r = 0,230$).

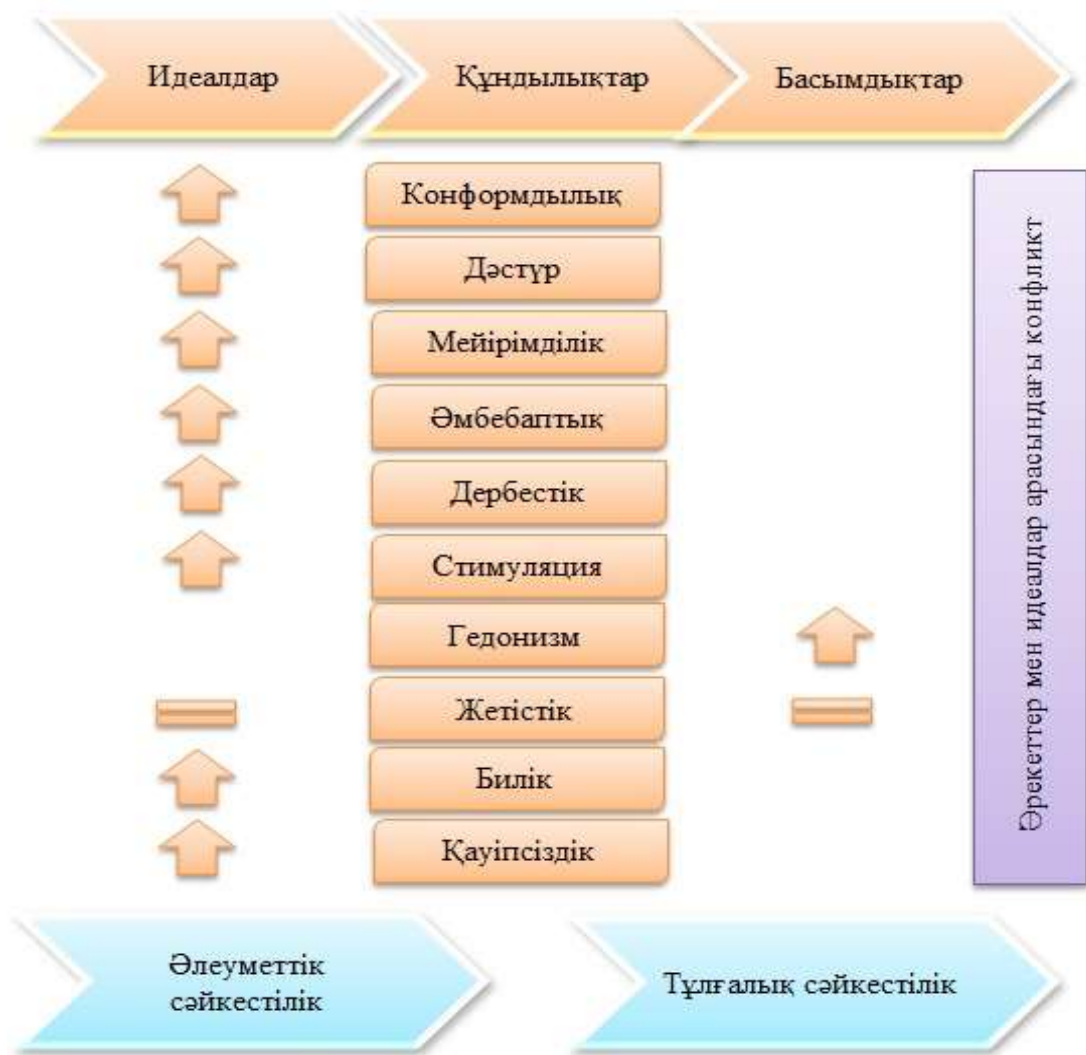

Сурет 14 - Рухани қызмет пен жеке басымдықтардың өзара байланысы

Осылайша, каноникалық корреляциялар әлеуметтік сәйкестілік өзін гедонизм, билік, әмбебаптық, дәстүрлер сияқты құндылықтар (идеалдар) арқылы және тұлғаның рухани ізгілік, рухани қызмет және мейірімділік қасиеттері арқылы білдіреді деп айтуға мүмкіндік береді.

Ал тұлғалық сәйкестілік өзін жетістіктер, стимуляция, мейірімділік, дербестік және өмірге позитивті көзқарас, рухани ізгілік пен мейірімділік сияқты құндылықтарда (басымдықтар) көрсетеді. Алынған нәтижелер бір жағынан қазіргі жастарда құндылықтардың қалыптасуы мен түрленуін көрсетеді, екінші жағынан – қарама-қайшылық, сыртқы әлеуметтік шындық қалай және қайда бағдарланатынын, қандай бағдар беретінін көрсетеді (15-суретті қараңыз).

Сондай-ақ, корреляциялық талдау нәтижелері қазіргі қазақстандық жастарда қалыптасқан құндылықтар адамгершілік сана, адамгершілік іс-әрекеттер және тұлғалық адамгершілік (рухани) қасиеттер саласында өздерін толық көрсететінін айтуға мүмкіндік береді.

Сурет 15 - Қазіргі қазақстандық студент жастар құндылықтарының теңгерімі

3.4.2 Қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік түрлері арасындағы өзара байланыс

Қазіргі қазақстандық студент жастардың ерекшеліктерін зерттеуді біз Кун - Макпартленд тесті бойынша нәтижелерді талдаудан бастадық.

Бірінші кезекте 7 көрсеткішті қамтитын қазіргі қазақстандық студент жастардың «әлеуметтік Мен» ерекшеліктерін қарастырайық:

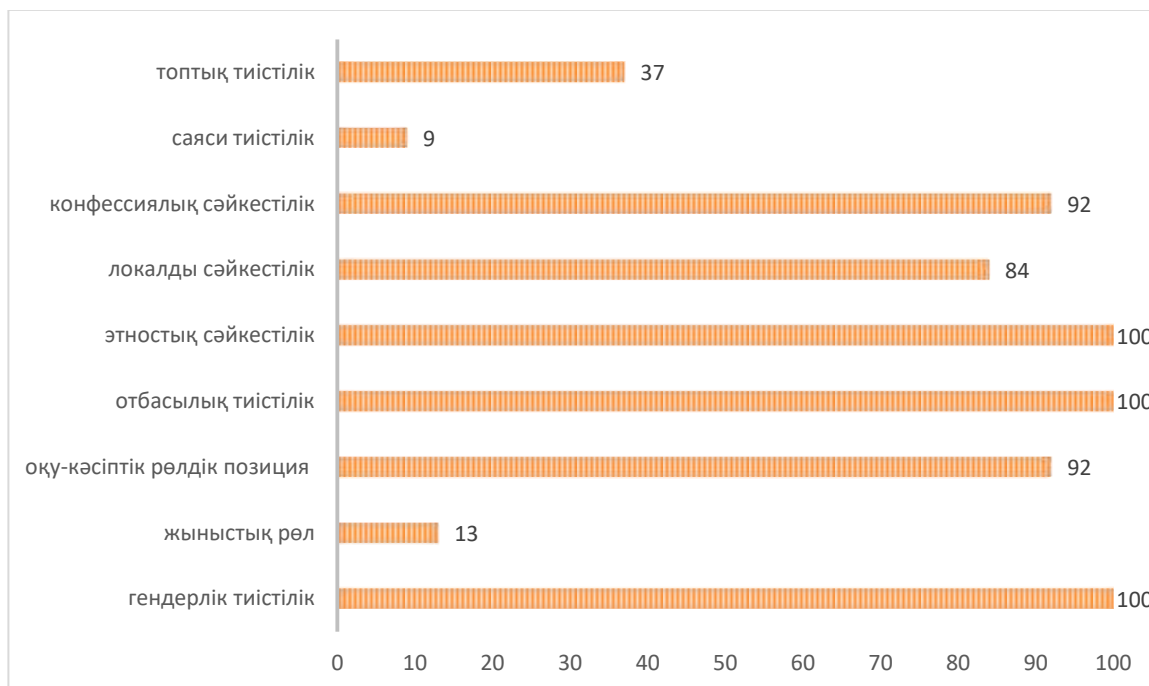
- жыныстың тікелей белгіленуі (ер; әйел);
- жыныстық рөл (көңілде, ашынас; Дон Жуан, Амазонка);
- оқу-кәсіптік рөлдік позиция (студент, дәрігер, маман);
- отбасылық рөлді белгілеу арқылы (қызы, ұлы, ағасы, әйелі және т.б.)

немесе туыстық қарым-қатынасты көрсету арқылы (өз туыстарымды жақсы көремін, менің туыстарым көп) көрінетін отбасылық қатыстылық;

- этникалық-аймақтық біртектілік этностық сәйкестілікті, азаматтықты (қазақ, орыс, татар; адай, найман және т.б.) және жергілікті (Алматылық, Қарағандыдан және т.б.) сәйкестілікті қамтиды;

- дүниетанымдық сәйкестілік: конфессиялық, саяси (мұсылман, христиан, дінге сенуші);
- топқа тиістілік: өзін қандай да бір адамдар тобының мүшесі ретінде қабылдау (коллекционер, қоғам мүшесі).

Алынған нәтижелер 16-суретте берілген. Онда қазіргі қазақстандық студент жастарға тән этностық сәйкестілік түрлері берілген.

Сурет 16 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «әлеуметтік Мен» ерекшеліктері (%)

16-суреттен қазіргі қазақстандық студент жастардың «Әлеуметтік мен» суреті көрсетілген:

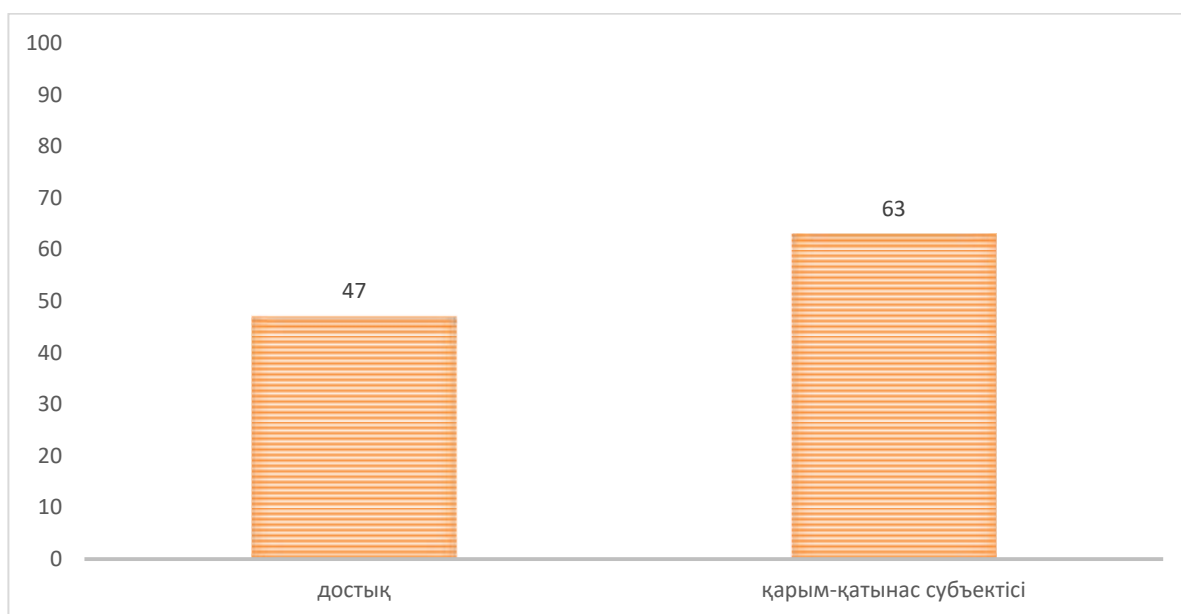
- Тестілеуге қатысушылардың 100%-ы ер, әйел деп жынысын көрсеткен.
- Респонденттердің 100%-ы отбасылық рөлді белгілеген (қызы, ұлы, ағасы, апайы) және туыстық қатынастарға нұсқау арқылы (менің үлкен отбасым, өз туыстарымды жақсы көремін, ата-анамды сағынамын, кішілерге қамқорлық жасаймын);
- Жастардың 100%-ы өздерінің этностық сәйкестілігін көрсетті (қазақ, түрік, корей, орыс), олардың 84% -ы жергілікті (алматылық, Қарағандыдан), жергілікті сәйкестілікті (найман, арғын, төре және т.б.) белгіледі;
- Жастардың 92%-ы тікелей (мұсылман, христиан, дінге сенуші) және жанама түрде (намаз оқимын, ораза ұстаймын, мешітке барамын) өздерінің конфессиялық сәйкестігін көрсетті;
- Жастардың 92%-ы өзінің оқу-кәсіби рөлдік позициясын белгіледі (студент, бірінші курс студенті, психолог, биолог, магистратураға түскім келеді, конференцияға қатысамын, дипломдық жұмыс жазамын);

- Топқа тиістілік (топ басшысы, топ мүшесі - 37%), саяси қатыстылығы (9%) және жыныстық рөлі (13%) аз дәрежеде қазіргі жастардың әлеуметтік рөлін айқындайды.

- 2 көрсеткішті қамтитын «коммуникативті Мен» ерекшеліктерін сипаттаймыз (17-суретті қараңыз):

- достық немесе достар шеңбері, өзін достар тобының мүшесі ретінде қабылдау (досым, менің достарым көп);

- қарым-қатынас жасау немесе қарым-қатынас субъектісі, адамдармен өзара іс-қимылдың ерекшеліктері мен бағасы (қонаққа барамын, адамдармен қарым-қатынас жасағанды жақсы көремін; адамдарды тыңдай аламын).

Сурет 17 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «коммуникативті Мен» ерекшеліктері (%)

17-суреттен көріп отырғанымыздай, жастардың 47% «коммуникативті Мен» аспектілерін «мен жақсы доспын», «менің достарым көп», «менің ең жақсы достарым бар», «менің аз достарым бар, бірақ олар ешқашан алдамайды»; 63%-ы адамдармен қарым-қатынас жасауды жақсы көремін, «достарыммен қарым-қатынас жасағанды ұнатамын», «жаңа адамдармен танысқанды жақсы көремін», «тыңдай білемін», «достармен уақыт өткізуді ұнатамын».

3 көрсеткішті қамтитын «материалдық Мен» ерекшеліктерін қарастырайық (18-суретті қараңыз):

- өз меншігінің сипаттамасы (пәтері, киімі, велосипеді бар);

- өзінің қамтамасыз етілуін бағалауды, материалдық игіліктерге қатынасы (кедей, бай, ауқатты, ақшаны жақсы көремін);

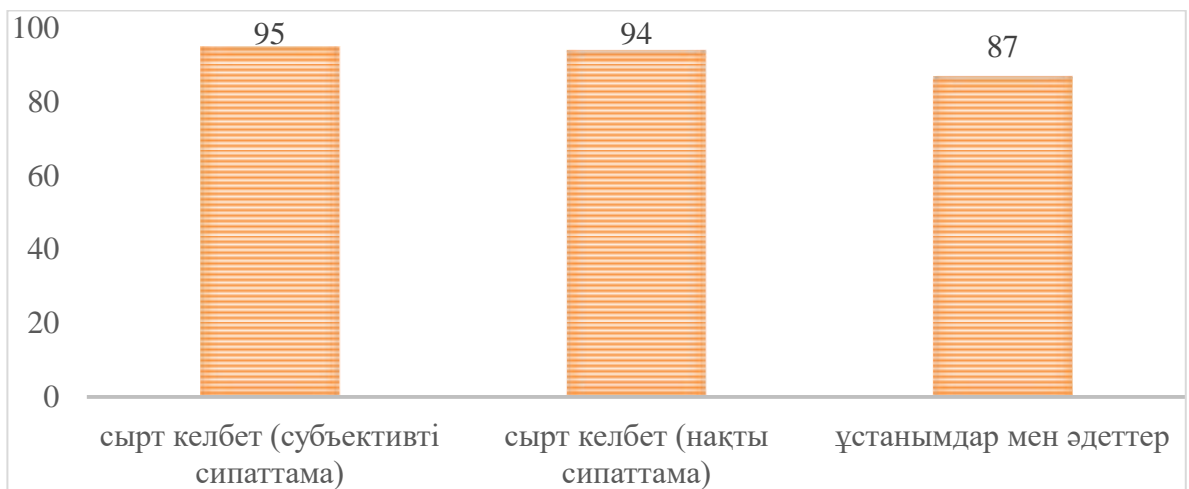
- сыртқы ортаға көзқарас (теңізді жақсы көремін, жаман ауа райын ұнатпаймын).

Сурет 18 - Студент жастардың «материалдық Мен» ерекшеліктері (%)

18-суреттен көріп отырғанымыздай, «материалдық Мен» жастарда нашар дамыған, 9% өз меншігін (айфон, ноутбук) өздігінен жазған, 11% материалдық игіліктерге деген өз көзқарасын көрсеткен (көп табыс тапқым келеді, ақша жұмсағанды жақсы көремін, қаржылық тұрғыдан тәуелсіз болғым келеді) және 23% сыртқы ортаға деген көзқарасын көрсеткен (тауды жақсы көремін, жаңбыр, ыстық ауа райын ұнатпаймын, табиғатта дем алған ұнайды, көл жағасында өмір сүргім келеді). 3 аспектіні қамтитын «физикалық Мен» ерекшеліктерін қарастырайық (19-суретті қараңыз):

- өзінің физикалық өлшемдерін, сырт келбетінің субъективті сипаттамасы (күшті, жағымды, тартымды);
- сырт келбетінің, ауру көріністерінің және орналасқан жерінің сипаттамасы (аққұба, бойы, салмағы, жасы, жатақханада тұрамын) қоса алғанда, өзінің физикалық деректерінің нақты сипаттамасы;
- тамаққа деген құмарлық, зиянды әдеттер.

Сурет 19 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «физикалық Мен» ерекшеліктері (%)

19-суреттен «физикалық Мен» қазіргі қазақстандық жастардың жақсы дамығаны көрінеді:

- жастардың 95%-ы өздерінің сыртқы келбетінің субъективті сипаттамасын көрсетті (әдемі, күшті, спорттық, әсем);

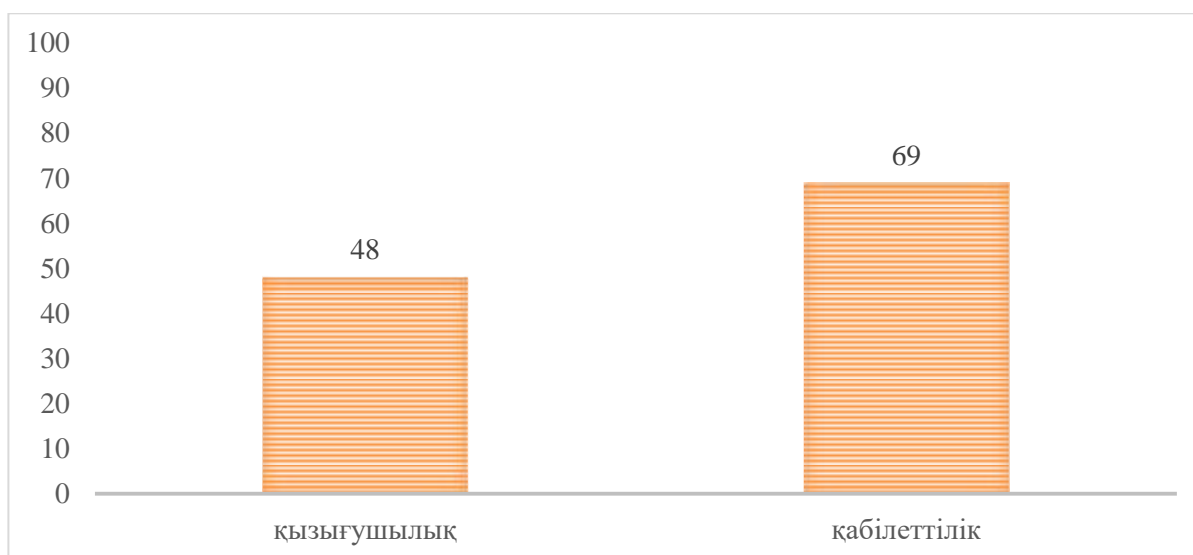
- 94% сырт келбетінің нақты сипаттамасын берді (жоғары, миниатюралық, сымбатты, қара шашты, жасын, кең иығын, жіңішке белін көрсетті);

- жастардың 87%-ы тамақтағы талғамдарын (тамақ ішуді, тәттіге әуеспін, сыраны жақсы көремін, итальян асханасын жақсы көремін) және зиянды әдеттерді (кальян шегемін, алкогольді ұнатамын) атап өтті.

2 аспектіні қамтитын «қызметтік Мен» ерекшеліктерін қарастырайық (20-суретті қараңыз):

- сабақтар, қызмет, қызығушылық (міндеттерді шешуді ұнатамын); тәжірибе (Болгарияда болғанмын);

- қызмет қабілетінің өзін-өзі бағалануы, дағдылардың, іскерліктердің, білімдердің, құзыреттіліктердің, жетістіктердің өзіндік бағалануы, (жақсы жүземін, ақылдымын; жұмысқа қабілеттімін, ағылшын тілін білемін).

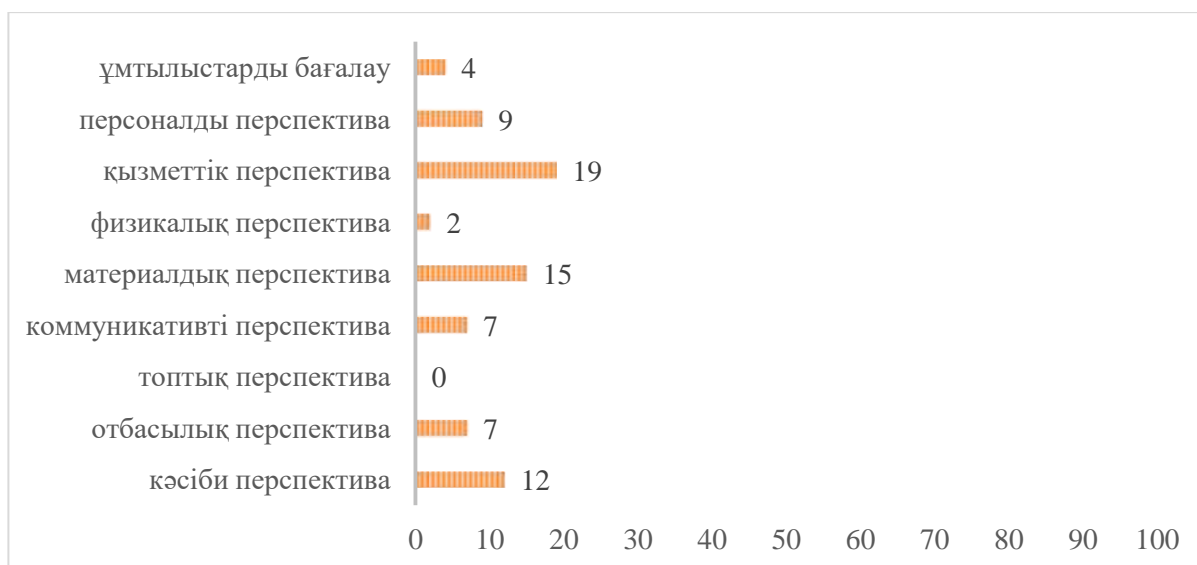

Сурет 20 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «қызметтік Мен» ерекшеліктері (%)

Ұсынылған нәтижелерден жастардың 48% өз сабақтарын, қызметін, қызығушылықтарын (белсенді өмір салтын ұнатамын, саяхат жасағанды ұнатамын, оқығанды ұнатамын, аниме саламын, домбырада ойнаймын) және 69% өз сабақтарының, қызметтерінің, әуестіктерінің өзін-өзі бағалауын білдіреді (тамақты нашар дайындаймын, үйренгім келеді, жақсы сурет сала аламын, ақылдымын, жақсы оқимын, жауапкершілігім мол, 3 тілде еркін сөйлеймін).

9 көрсеткішті қамтитын «болашақ Мен» ерекшеліктерін қарастырайық (21-суретті қараңыз):

- кәсіби перспектива: оқу-кәсіптік салаға байланысты тілектер, ниеттер, армандар (болашақ жүргізуші, жақсы мұғалім боламын);
- отбасылық перспектива: отбасылық мәртебеге байланысты тілектер, ниеттер, армандар (балалы боламын, болашақ ана боламын және т.б.);
- топтық перспектива: топтық қатыстылыққа байланысты тілектер, ниеттер, армандар (партияға кіруді жоспарлаймын, спортшы болғым келеді);
- коммуникативті перспектива: достармен, қарым-қатынаспен байланысты тілектер, ниеттер, армандар.
- материалдық перспектива: материалдық салаға байланысты тілектер, ниеттер, армандар (мұра аламын, пәтерге табыс табамын);
- физикалық перспектива: психофизикалық деректерге байланысты тілектер, ниеттер, армандар (өз денсаулығымға қамқорлық жасаймын, спорттық денеде болғым келеді);
- қызметтік перспектива: мүдделерге, қызығушылықтарға, нақты сабақтарға (көбірек оқимын) және белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге байланысты тілектер, ниеттер, армандар (жоғары деңгейде тіл үйренемін);
- персоналды перспектива: жеке қасиеттеріне, мінез-құлқына және т.б. байланысты тілектер, ниеттер, армандар (көңілді, сабырлы болғым келеді);
- ұмтылыстарды бағалау (көп нәрсені қалаймын, ұмтылыс мақсаттарым көп адаммын).

Сурет 21 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «перспективті Мен» ерекшеліктері (%)

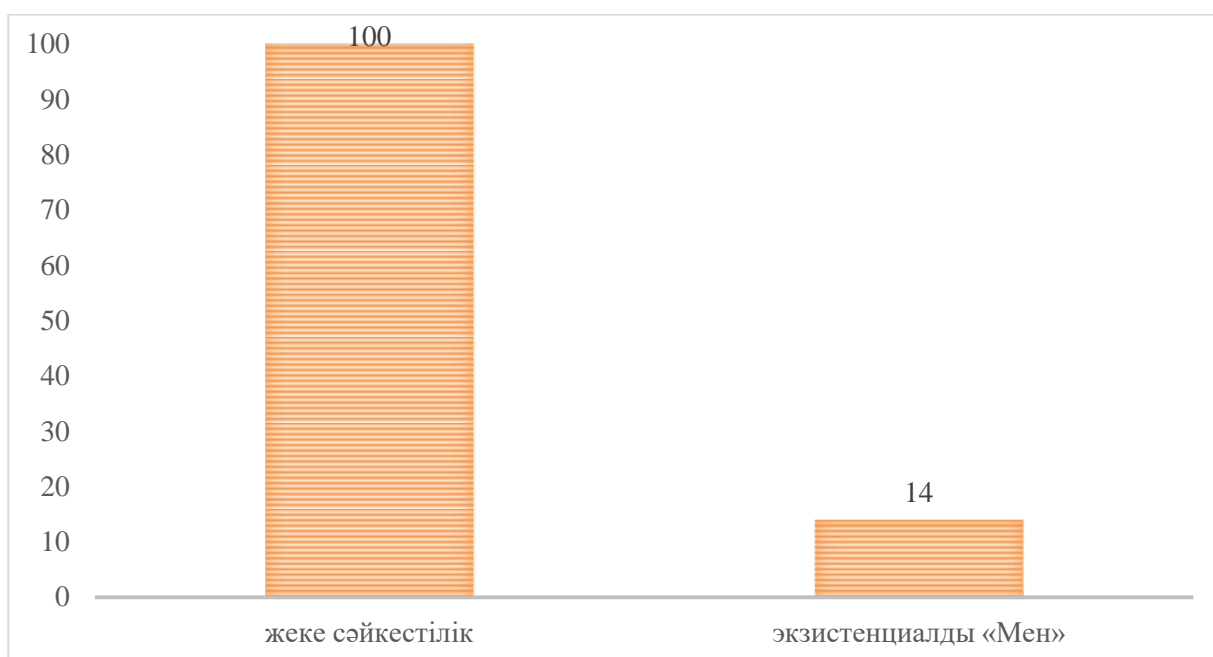
21-суретте ұсынылған деректерден қазіргі студент жастардың «болашақ Мен» әлсіз қалыптасқаны, ең үлкен пайызы қызметтік болашақ бойынша көрсетілгені (ағылшын тілін жетік меңгергім келеді, магистратураға түскім келеді, сұранысқа ие психолог болғым келеді) - 19% және материалдық болашақ (машина сатып алғым келеді, жаңа айфон сатып алғым келеді) - 15%.

Топтық болашақ (0%), физикалық болашақ (2%) және ұмтылыстарды бағалау (4%) іс жүзінде өзіндік сипаттамаларда көрсетілмеген.

Сәйкестіліктің келесі компоненті - «рефлексивті Мен» 2 көрсеткішті камтиды (22-суретті қараңыз):

- жеке сәйкестілік: жеке қасиеттері, мінез-құлық ерекшеліктері, жеке мінез-құлық стилінің сипаттамасы (мейірімді, шынайы, қарым-қатынас, табанды, кейде зиянды, кейде шыдамсыз және т.б.), дербес сипаттамалары (лақап аты, жұлдызнамасы, аты-жөні және т.б.); өзіне деген эмоциялық көзқарас (мен супермін, «кереметпін»);

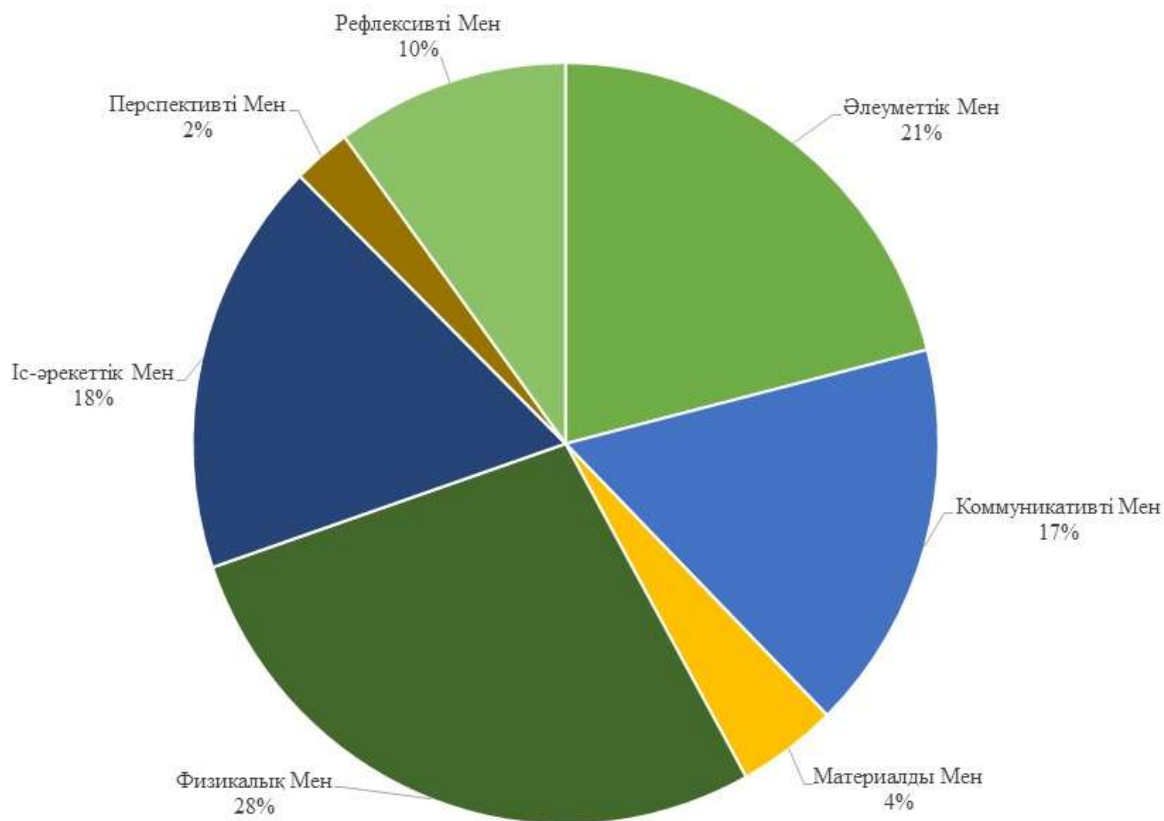
- ғаламдық, экзистенциалдық «Мен»: жаһандық және бір адамның екіншісінен айырмашылығын жеткілікті түрде көрсетпейтін тұжырымдар (парасатты адам, менің маңыздылығым).

Сурет 22 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың «рефлексивті Мен» ерекшеліктері (%)

22-суреттен «рефлексивті Мен» компоненттері біркелкі дамымағаны көрінеді: персоналды сәйкестілік (көңілді, ашық, ұялшақ, ерке, қызушаң, жауапты, ақылды, белсенді және т.б.) барлық жастардың сипаттамаларында берілген (100%), ал «экзистенциалды Мен» (еркіндікті жоғары бағалаймын, өмірдегі өз орнымды тапқым келеді, өз сезімді дамытқым келеді) сипаттамада тек 14% ғана берілген. Бұл алшақтық үлкен қарамақайшылық болып табылмайды, ол жастардың жас ерекшеліктерімен және ерте жетілу кезеңімен байланысты. «Экзистенциалды Мен» қалыптасуы ең үлкен шамада тұлғаның орташа жетілу кезеңінде пайда болады және кеш жетілу кезеңінде белсенді түрде жалғасады.

23-суретте қазіргі жастардың әр түрлі біртектілік компоненттерін дамытудың пайыздық арақатынасы көрсетілген.

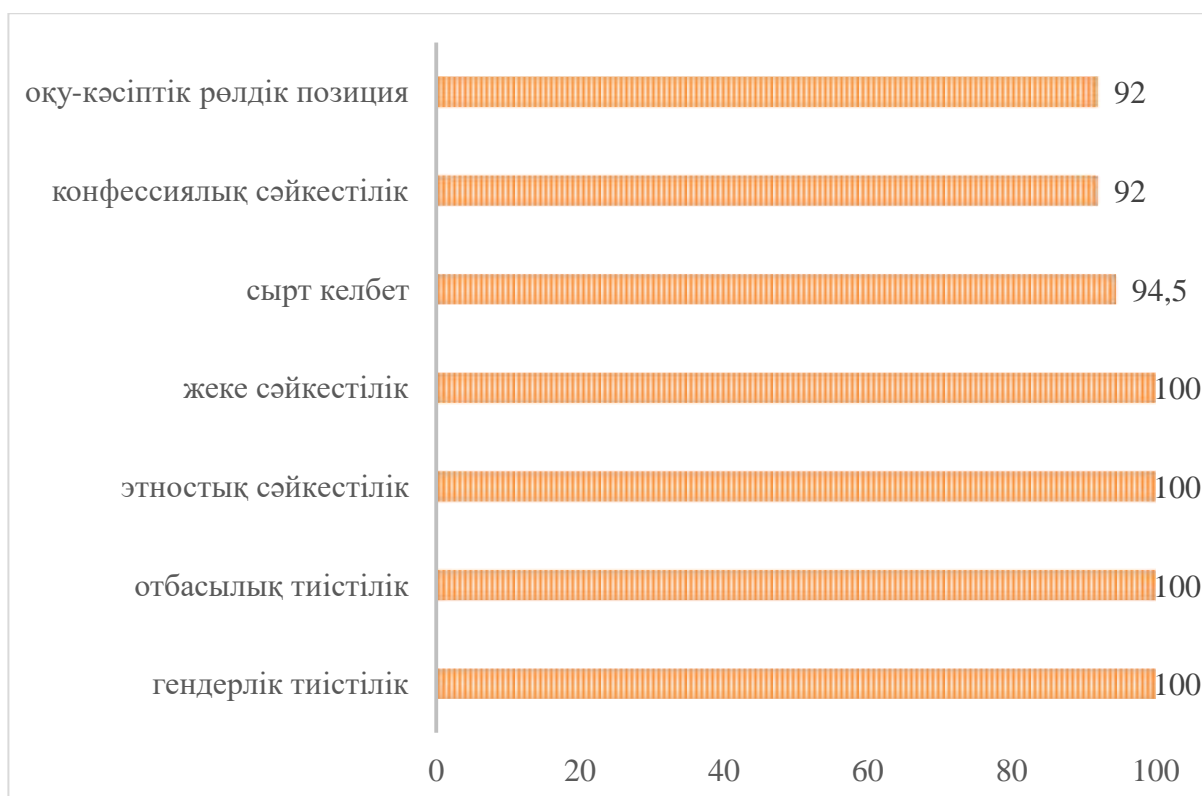
Сурет 23 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың сәйкестілігінің дамуы (%)

23-суретте берілген нәтижелерден қазіргі жастардың сәйкестілік компоненттерінің дамуы біркелкі емес, өзінің ең көп дамуын мына компоненттер алғанын көруге болады:

- Физикалық Мен (28%);
- Әлеуметтік Мен (21%);
- Қызметтік Мен(18%);
- Коммуникативті Мен (17%).

Біртектілік компоненттерінің ішінде де даму гетерохронды жүріп жатқанын және кейбір аспектілердің толық көлемде дамығанын атап өту маңызды (24-суретті қараңыз).

Естеріңізге сала кетейік, дамудың біркелкі болмауы біркелкі емес табиғатпен байланысты, ал гетерохрондық оның құрылымының ерекшеліктерімен, ең алдымен оның элементтерінің біртектілігімен байланысты.

Сурет 24 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың сәйкестілігінің кейбір аспектілерінің қалыптасуы (%)

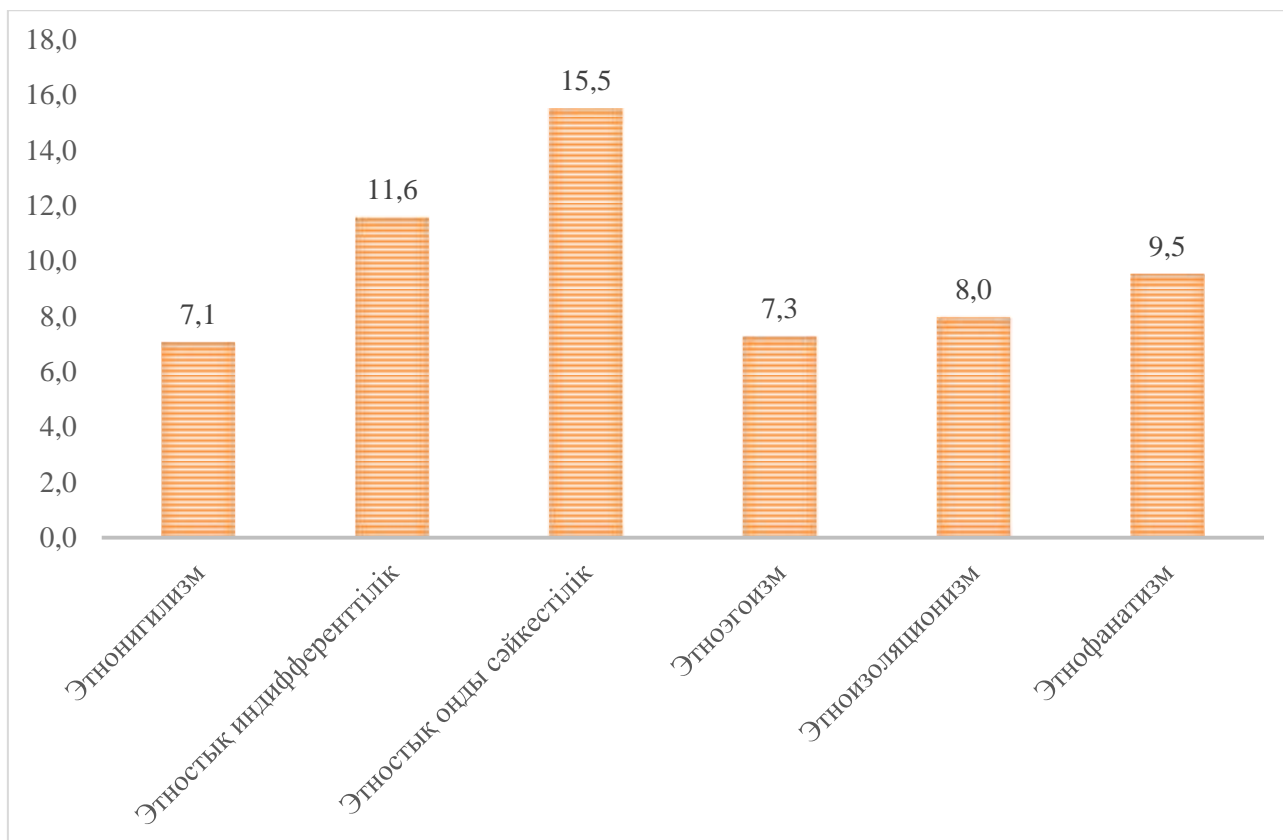
24-суреттен келесі тұжырымдама шығады, сәйкестіліктің болашақ әртүрлі компоненттерінің неғұрлым қалыптасқан аспектілері:

- Гендерлік тиістілік (100%) - әлеуметтік Мен аспектісі;
- Этностық сәйкестілік (100%) - әлеуметтік Мен аспектісі;
- Отбасылық тиістілік (100%) - әлеуметтік Мен аспектісі;
- Жеке сәйкестілік (100%) - рефлексивті Мен аспектісі;
- Сырт келбет (94,5% субъективті және нақты сипаттама)
- Мен физикалық аспектісі;
- Конфессиялық сәйкестілік/діндарлық (92%) - әлеуметтік Мен аспектісі;
- Оқу-кәсіптік рөлдік позиция (92%) - әлеуметтік Мен аспектісі.

Айта кетейік, әлеуметтік Мен даму жағынан 2-орында тұрғанына қарамастан, оның 5 аспектісінің жетеуі барынша дамыған.

Келесі қадам Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова әдістемесі бойынша этностық сәйкестіліктің түрлерін зерттеу болды. Алынған деректер 25-суретте берілген.

Қазіргі қазақстандық студент жастар (76,5%) этностық оңды сәйкестік бойынша жоғары көрсеткішті (15,5 балл) көрсетеді, бұл нормаға сәйкес келеді және басқа халықтарға позитивті қатынаспен үйлестіре отырып, өз халқына оң көзқарастың теңгерімін көрсетеді.

Сурет 25 - Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова әдістемесі бойынша этностық сәйкестіліктің түрлері

Екінші орында этностық сәйкестіліктің индифференттік түрі (11,6) тұр, бұл этностық сәйкестіліктің белгісіздігі мен этникалық ерекшеліктің белсенділігінен көрінетін этностық сәйкестіліктің орташа деңгейін көрсетеді. Қалған көрсеткіштер бойынша, этностық сәйкестілікті гипер- және гипоболизациялау бойынша жастар төмен балл көрсетеді.

Каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі мен этностық сәйкестіліктің түрлері арасындағы өзара байланыс зерттелді, алынған нәтижелер 8-10-12 кестелерінде берілген. Алғашқы қадам ретінде каноникалық корреляция әдісімен сенім (идеалдар) деңгейімен этностық сәйкестіліктің өзара байланысын зерттеу болды. Бақылау көлеміне түзетілген сенім (идеалдар) деңгейі мен этностық сәйкестілік арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,405-ке тең ($R_{Ci} = + 0,405, p < 0,011$). Нәтижелер сенім деңгейі мен этностық сәйкестілік түрі арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл этностық сәйкестілік түрі мен сенім қалыптасуы арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді.

13-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына этностық сәйкестіліктің идеалдары мен түрлері үлесінің қарқындылығы туралы деректер берілген.

Кесте 13 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына этностық сәйкестіліктің идеалдары мен типтерінің үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Нормативті идеалдар	Конформдылық	0,227
	Дәстүр	0,553
	Мейірімділік	-0,161
	Әмбебаптық	0,059
	Дербестік	-0,661
	Стимуляция	-0,111
	Гедонизм	0,443
	Жетістік	0,217
	Билік	0,577
	Қауіпсіздік	-0,094
Этностық сәйкестіліктің түрлері	Этнонигилизм	-0,418
	Этностық индифференттілік	0,181
	Этностық оңды сәйкестік	-0,723
	Этноэгоизм	-0,605
	Этноизоляциялизм	0,139
	Этнофанатизм	0,540

Нәтижелерге сәйкес (13-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең **жоғары** салымдар (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (идеалдар) енгізеді:

- «Дербестік» ($RC_i = -0,661$) - шығармашылықта және зерттеу белсенділігінде ойлау және әрекет ету тәсілдерін таңдау дербестігі.

- «Билік» ($RC_i = 0,577$) - әлеуметтік мәртебеге немесе беделге қол жеткізу, адамдар мен құралдарды бақылау немесе үстемдік ету (бедел, байлық, әлеуметтік билік, өзінің қоғамдық имиджін сақтау, қоғамдық тану),

- «Дәстүр» ($RC_i = 0,553$) - мәдениетте бар әдет-ғұрыптар мен идеяларды құрметтеу, қабылдау (дәстүрлерді құрметтеу, татулық, имандылық, өз қатысуын қабылдау, қалыпты болу) және оларды ұстану;

- ең жоғары үлес (кемуіне қарай) этностық сәйкестіліктің келесі типтерін көрсетеді:

- «Этностық оңды сәйкестік» ($RC_i = -0,723$) - өз халқына деген позитивті қатынасты басқа халықтарға деген позитивті қатынастысымен үйлесімі;

- «Этноэгоизм» ($RC_i = -0,605$) - бір этникалық топтың құндылықтары мен мүдделерінің басқалардан «табиғи» басымдығын сезіну, оның этномәдени және саяси-мәдени болмысын танытуға ұмтылуы;

- «Этнофанатизм» ($R_{Ci} = 0,540$) - этникалық «тазалыққа» дейін, басқа халықтарға ресурстар мен әлеуметтік артықшылықтарды пайдалану құқығынан бас тарту, халықтың адам құқықтарынан этникалық құқықтарының басымдығын тану, өз халқының әл-ауқаты үшін күресте кез келген құрбандарды ақтау үшін түрлі әрекетке баруға дайындық;

Қанондық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - идеалдар мен этностық сәйкестілік түрлерінің ішінде және арасында күші жағынан жоғары корреляциялық байланыстар ($p = 0,001$) бар. Алынған нәтижелер 14-кестеде көрсетілген.

Кесте 14 - Этностық сәйкестіліктің идеалдары мен типтерінің өзара байланысы

Нормативті идеалдар	Этноцигизм	Этностық индифференттілік	Этностық оңды сәйкестік	Этноэгоизм	Этноизоляцияцинизм	Этнофанатизм
Конформдылық	-0,204**	-	0,281**	-0,192**	-	-
Дәстүр	-	-	0,165*	-	-	-
Мейірімділік	-	-	0,198**	-	-	-
Әмбебаптық	-0,178**	-	0,223**	-0,129*	-	-
Дербестік	-	-0,124*	0,315**	-0,124*	-	-
Стимуляция	-0,233**	-	0,297**	-0,284**	-0,216**	-0,131**
Гедонизм	-0,194**	-	0,184**	-0,182**	-	-
Жетістіктер	-0,255**	-	0,336**	-0,322**	-0,214**	-0,173**
Билік	-	-	0,199**		-	-
Қауіпсіздік	-	-	0,241**	-0,135**	-	-

14-кестеде ұсынылған нәтижелерден этностық оңды сәйкестік барлық нормативтік идеалдармен оң тығыз және күшті корреляциялық байланыстармен байланысты екені көрінеді – конформдылық ($r=0,281$), дәстүрлер ($r=0,165$), мейірімділік ($r=0,198$), әмбебаптық ($r=0,223$), дербестік ($r=0,315$), стимуляция ($r=0,297$), гедонизм ($r=0,184$), жетістік ($r=0,336$), билік ($r=0,199$) және қауіпсіздік ($r=0,241$). Бұл нормативтік идеалдар мен этностық оңды сәйкестіктің дамуы бір-бірімен өзара байланысты және өзара шарттасып, тұтас әлеуметтік сәйкестіліктің қалыптасуына алып келетінін көрсетеді.

Сондай-ақ, гипо- және гиперболизацияға жататын этностық сәйкестілік түрлерінің нормативтік идеалдармен тек теріс корреляциялармен байланысты екендігі де назарға алынады, бұл этностық толеранттылық дәрежесі идеалдардың қалыптасуына ықпал ететіндігін, сондай-ақ олардың деструктивті түрлерін қалыптастыра алатындығын көрсетеді:

- Этнонигилизм конформдылық ($r = -0,204$), әмбебаптық ($r = -0,178$), стимуляция ($r = -0,233$), гедонизм ($r = -0,194$), және жетістіктердің ($r = -0,255$) 5 теріс корреляциясымен байланысты.

- Этностық индифференттілік дербестіктің ($r=-0,124$) теріс корреляциясымен байланысты

- Этноэгоизм конформдылық ($r=-0,192$), әмбебаптық ($r=-0,129$), дербестік ($r=-0,124$), стимуляция ($r=-0,284$), гедонизм ($r=-0,182$), жетістіктер ($r=-0,322$) және қауіпсіздіктің ($r=-0,135$) 7 теріс корреляциясымен байланысты

- Этноизоляциялизм стимуляция ($r = -0,216$) және жетістіктердің ($r = 0,214$) 2 теріс корреляциясымен байланысты.

- Этнофанатизм стимуляция ($r = -0,131$) және жетістіктердің ($r = -0,173 *$) 2 теріс корреляциясымен байланысты.

Екінші қадам ретінде каноникалық корреляция әдісімен әрекеттер деңгейімен этностық сәйкестіліктің өзара байланысын зерттеу болды. Бақылау көлеміне түзетілген әрекеттер деңгейі мен этностық сәйкестілік арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы $+ 0,453$ тең ($RCi = + 0,453, p < 0,001$).

Нәтижелер әрекеттер деңгейі мен этностық сәйкестілік түрі арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл этностық сәйкестілік түрі мен жеке басымдықтарды қалыптастыру арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді.

15-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына басымдықтар (әрекеттер) мен этностық сәйкестілік түрлері үлесінің қарқындылығы туралы деректер берілген. Нәтижелерге сәйкес (15-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (басымдықтар) енгізіледі:

Кесте 15 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына этностық сәйкестіліктің басымдықтары мен типтері үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Жеке басымдықтар	Конформдылық	-0,365
	Дәстүр	-0,142
	Мейірімділік	0,058
	Әмбебаптық	-1,055
	Дербестік	-0,409
	Стимуляция	0,443
	Гедонизм	-0,233
	Жетістік	-0,487
	Билік	-0,764
	Қауіпсіздік	-0,515

1	2	3
Этностық сәйкестіліктің түрлері	Этнонигилизм	-0,430
	Этностық индифференттілік	-0,334
	Этностық оңды сәйкестік	-0,653
	Этноэгоизм	-1,409
	Этноизоляцияцианизм	0,190
	Этнофанатизм	0,162

- «Әмбебаптық» ($RC_i = -1,055$) - түсіну, төзімділік, барлық адамдар мен табиғаттың амандығы;

- «Билік» ($RC_i = -0,764$) - әлеуметтік мәртебеге немесе беделге қол жеткізу, адамдар мен құралдарды бақылау немесе үстемдік ету (бедел, байлық, әлеуметтік билік, өзінің қоғамдық имиджін сақтау, қоғамдық тану)

- «Қауіпсіздік» ($RC_i = -0,515$) - басқа адамдар мен өздері үшін қауіпсіздік, үйлесімділік, қоғамның тұрақтылығы және өзара қарым-қатынастар.

- ең жоғары үлес (кемуіне қарай) этностық сәйкестіліктің осындай келесі типтерін көрсетеді:

- «Этноэгоизм» ($RC_i = -1,409$) - бір этникалық топтың құндылықтары мен қызығушылықтарының басқалардан «табиғи» басымдығы, оның этномәдени және саяси-мәдени болмыс танытуға ұмтылысы;

- «Этностық оңды сәйкестік» ($RC_i = -0,653$) - өз халқына деген позитивті қатынасының басқа халықтарға деген позитивті қатынасымен үйлесімі;

- «Этнонигилизм» ($RC_i = -0,430$) - өз этникалық тобынан бас тартып, тұрақты әлеуметтік-психологиялық орындарды іздемеуді көрсететін гипосәйкестілік формаларының бірі болып табылады.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - басымдықтар мен этникалық сәйкестілік түрлерінің ішінде және арасында күші жағынан жоғары корреляциялық байланыстар ($p = 0,001$) бар. Алынған нәтижелер 16-кестеде көрсетілген.

Кесте 16 - Этностық сәйкестіліктің басымдықтары мен типтерінің өзара байланысы

1	Этнонигилизм	Этникалық индифференттілік	Этностық оңды сәйкестік	Этноэгоизм	Этноизоляцияцианизм	Этнофанатизм
1	2	3	4	5	6	7

14 - кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
Конформдылық	-	-	0,189**	-0,134*	-	-
Дәстүр	-0,200**	-	0,244**	-0,208**	-	-
Мейірімділік	-	-0,156*	0,248**	-	-	-0,210**
Әмбебаптық	-0,257**	-	0,298**	-0,226**	-0,146*	-
Дербестік	-0,199**	-	0,245**	-0,266**	-0,134*	-0,143*
Стимуляция	-0,177**	-	0,302**	-0,241**	-0,155*	-
Гедонизм		-	0,284**	-	-	-
Жетістік	-0,214**	-	0,327**	-0,235**	-0,179**	-0,138*
Билік	-0,170*	-	0,272**	-0,177**	-	-

16-кестеде берілген нәтижелерден келесі көрінеді, этностық оңды сәйкестік барлық жеке басымдықтармен (әрекеттермен) оң тығыз және күшті корреляциялық байланыста екендігі: конформдылық ($r=0,189$), дәстүрлер ($r=0,244$), мейірімділік ($r=0,248$), әмбебаптық ($r=0,298$), дербестік ($r=0,245$), гедонизм ($r=0,302$), жетістік ($r=0,284$), билік ($r=0,327$) және қауіпсіздік ($r=0,272$).

Бұл идеалды басымдықтар мен этностық оңды сәйкестікті дамыту бір-бірімен өзара байланысты және өзара шарттасып, біртұтас тұлғалық сәйкестілікті қалыптастыруға алып келетінін көрсетеді.

Этностық сәйкестіліктің бірде-бір түрімен байланыспайтын стимуляция ғана ерекше болды. Сондай-ақ гипо- және гиперболизацияға жататын этностық сәйкестілік түрлерінің жеке басымдықтармен тек теріс корреляцияларымен байланысты екендігі де назарға алынады, бұл этникалық толеранттылық дәрежесі идеалдардың қалыптасуына ықпал ететіндігін, сондай-ақ олардың деструктивті түрлерін қалыптастыра алатындығын көрсетеді:

- Этнонигилизм дәстүр ($r = -0,200$), әмбебаптық ($r = -0,257$), дербестік ($r = -0,199$), гедонизм ($r = -0,177$), билік ($r = -0,214$) және қауіпсіздіктің ($r = -0,170$) 6 теріс корреляциясымен байланысты.

- Этникалық индифференттілік мейірімділіктің теріс корреляциясымен байланысты ($r = -0,156$)

- Этноэгоизм конформдылық ($r=-0,134$), дәстүр ($r=-0,208$), әмбебаптық ($r=-0,226$), дербестік ($r=-0,266$), гедонизм ($r=-0,241$), жетістіктер ($r=-0,235$) және қауіпсіздіктің ($r=-0,177$) 7 теріс корреляциясымен байланысты.

- Этноизоляциялизм әмбебаптық ($r=-0,146$), стимуляция ($r=-0,134$), гедонизм ($r=-0,155$) және биліктің ($r=-0,179$) 4 теріс корреляциясымен байланысты.

- Этнофанатизм дәстүрлер ($r=-0,210$), дербестік ($r=-0,143$) және биліктің ($r=-0,138$) 3 теріс корреляциясымен байланысты.

Үшінші кадам ретінде этностық сәйкестілік пен рухани тұлғаның қасиеттерінің өзара байланысын каноникалық корреляция әдісімен зерттеу

болды. Бақылау көлеміне түзетілген рухани тұлғаның қасиеттері мен этникалық бірдейлігі арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,421 тең ($R_{Ci} = + 0,421, p < 0,000$).

Нәтижелер рухани құндылықтар мен этностық сәйкестіліктің түрі арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын атап өтуге мүмкіндік береді, бұл этностық сәйкестіліктің түрі мен қазіргі қазақстандық жастарда рухани құндылықтардың қалыптасуы арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді.

17-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына тұлғаның рухани қасиеттерінің және этностық сәйкестілік типтерінің үлесінің қарқындылығы туралы нәтижелер берілген. Нәтижелерге сәйкес (17-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) тұлғаның осындай рухани қасиеттерін енгізеді.

- «Мейірімділік» ($R_{Ci} = -1,407$ - ақыл мен сезімді трансценденттеуге деген жеке ұмтылыс, Мен аясынан шығу.

- «Жоғары адамгершілік» ($R_{Ci} = 0,732$) - ұстамдылыққа (түсіністікке, төзімділікке), шыншылдыққа (адалдыққа), мейірімділікке, кешіру қабілетіне;

- «Өмірге позитивті көзқарас» ($R_{Ci} = 0,706$) - даналықпен байланысты, рухани күштің болуымен көрінеді; өмірге қанағаттануға, мейірімділікке, төзімділік танытуға ұмтылуға қатысы бар.

Кесте 17 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына тұлғаның рухани қасиеттері мен этностық сәйкестілік типтерінің үлес қосуының қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық біліктің стандартталған коэффициенттері
Тұлғаның рухани қасиеттері	Рухани ізгілік	0,293
	Өмірге позитивті көзқарас	0,706
	Рухани тәртіп	-,173
	Мейірімділік	-1,407
	Рухани қызмет	-0,198
	Рухани қызмет	-0,198
	Жоғары адамгершілік	0,732
Этностық сәйкестіліктің түрлері	Этнонигилизм	-0,402
	Этностық индифференттілік	-0,171
	Этностық оңды сәйкестік	-0,904
	Этноэгоизм	-1,316
	Этноизоляциялизм	0,369
	Этнофанатизм	-1,043

Ең жоғары үлес (кемуіне қарай) этностық сәйкестіліктің осындай типтерін қарастырады.

- «Этноэгоизм» ($RC_i = -1,316$) - бір этникалық топтың құндылықтары мен мүдделерінің басқалардан «табиғи» басымдығы, оның этномәдени және саяси-мәдени болмыс танытуға ұмтылысы;

- «Этнофанатизм» ($RC_i = -1,043$) - қандай да бір түсінікті этникалық мүдделер үшін, тіпті этникалық «тазалыққа» дейін, басқа халықтарға ресурстар мен әлеуметтік артықшылықтарды пайдалану құқығынан бас тарту, халықтың этникалық құқықтарының адам құқықтарынан басымдығын тану, амандық үшін күресте кез келген құрбандарды ақтау үшін түрлі әрекетке баруға дайындық;

- «Этностық оңды сәйкестік» ($RC_i = -0,904$) - өз халқына деген позитивті қатынас басқа халықтарға деген позитивті қатынастың үйлесімі.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - рухани тұлғаның қасиеттері мен этностық сәйкестілік ұқсастық типтері арасындағы күштері жағынан жоғары корреляциялық байланыстар ($p = 0,001$) бар. Алынған нәтижелер 18-кестеде көрсетілген.

Кесте 18 – Тұлғаның рухани қасиеттері мен этностық сәйкестілік түрлерінің өзара байланысы

	Этнологиализм	Этностық индифференттілік	Этностық оңды сәйкестік	Этноэгоизм	Этноизоляциялизм	Этнофанатизм
Рухани ізгілік	0,127*	0,166*	0,236**	-	0,140*	0,161*
Өмірге позитивті көзқарас	0,235**	0,203**	0,243**	-	0,136*	0,176**
Рухани тәртіп	0,222**	0,219**	0,130*	0,133*	0,242**	0,258**
Мейірімділік	0,126*	0,164*	0,296**	-	0,126*	0,131*
Рухани қызмет	0,140*	-	0,203**	-	0,166*	-
Жоғары адамгершілік	-	0,153*	0,362**	-	-	-

18-кестеден көрініп отырғандай, этностық сәйкестіліктің түрлері тұлғаның рухани қасиеттері оң корреляциялармен байланысты, бұл сәйкестіліктің рухани және этномәдени аспектілерінің өзара байланысы туралы мәселені қарауға әкеледі және тұлғаның рухани қасиеттері тек қалыпты этностық сәйкестілік

кезінде ғана емес, сондай-ақ оның космополитизм немесе фанатизм түріндегі түрлі формаларында іске асырылуы мүмкін екенін түсінуге әкеледі.

- Этнонигилизм келесі рухани құндылықтардың оң корреляциясымен байланысты: рухани ізгіліктер ($r = 0,127$), өмірге деген позитивті көзқарас ($r = 0,235$), рухани тәртіп ($r = 0,222$), мейірімділік ($r = 0,126$), рухани қызмет ($r = 0,140$).

- Этностық индифференттілік мынадай рухани құндылықтардың оң корреляциясымен байланысты: рухани ізгіліктер ($r = 0,166$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,203$), рухани тәртіп ($r = 0,219$), мейірімділік ($r = 0,164$) және жоғары адамгершілік ($r = 0,153$).

- Этностық оңды сәйкестік рухани құндылықтардың оң байланыстарымен байланысты: рухани ізгіліктер ($r = 0,236$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,243$), рухани тәртіп ($r = 0,130$), мейірімділік ($r = 0,296$), рухани қызмет ($r = 0,203$) және жоғары адамгершілік ($r = 0,362$).

- Этноэгоизм рухани тәртіптің ($r = 0,133$) оң корреляциясымен байланысты.

- Этноизоляциялизм мынадай рухани құндылықтардың оң корреляцияларымен байланысты: рухани ізгілік ($r = 0,140$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,136$), рухани тәртіп ($r = 0,242$), мейірімділік ($r = 0,126$), рухани қызмет ($r = 0,166$).

- Этнофанатизм мынадай рухани құндылықтардың оң корреляцияларымен байланысты: рухани ізгілік ($r = 0,161$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,176$), рухани тәртіп ($r = 0,258$), мейірімділік ($r = 0,131$).

Осылайша, біз құндылық бағдарлар, тұлғаның рухани қасиеттері мен этностық сәйкестіліктің түрлері арасында өзара байланыс бар екенін көріп отырмыз. Оң этностық сәйкестілік рухани құндылықтарды да, нормативтік идеалдарды да, құндылықтық бағдарлардың жеке басымдықтарда дамытуға неғұрлым қарқынды үлес қосады, бұл әлеуметтік және тұлғалық сәйкестіліктің орнықты қалыптасуына әкеледі.

Сонымен қатар, гипо- және гиперболизацияға жататын этностық сәйкестілік типтерінің тұлғаның рухани қасиеттерімен оң корреляциялық байланыстары бар екенін, ал нормативті идеалдар және жеке басымдықтар тек теріс байланыстармен байланысты екенін атап өту маңызды.

Ш. Шварц бөлген әмбебап мәдени құндылықтар қалыпты этностық сәйкестіліктің дамуымен және қалыптасуымен өзара байланысты деп болжауға болады. Ал жеке адамның рухани қасиеттері космополитизмнен фанатизмге дейінгі кең ауқымда іске асырылуы мүмкін.

Демек, құндылықтардың (екі деңгейдің) тұлғаның рухани қасиеттерімен және этностық сәйкестілік түрлерімен өзара байланысы анықталған құндылық-мағыналық саланы қалыптастырудың екі осін көрсетеді (26-суретті қараңыз):

Сурет 26 - Қазіргі қазақстандық студент жастарда құндылықтарды қалыптастыру

- Қалыпты этностық сәйкестілік - идеалдар - басымдықтар - тұлғаның рухани қасиеттері;
- Этноэгоизм (этнофанатизм, этнонигилизм) - тұлғаның рухани қасиеттері - екі деңгейдегі құндылықтардың нашар қалыптасқан жүйесі.

Этностық сәйкестіліктің бөлінген түрлері реттелетін факторлар болып табылады деп сеніммен айту үшін One-way ANOVA бір факторлы дисперсиялық талдауы жүргізілді. Кішігірім каноникалық жүктеме алған этникалық ұқсастықтың басқа түрлері үшін де есептеулер жүргізілді, кестелер қосымшада берілген (А, Б қосымшасын қараңыз).

А қосымшасында ұсынылған нәтижеге сәйкес «этностық оңды сәйкестік» факторы:

- Гедонизмді қоспағанда, нормативтік идеалдар ($p = 0,05$);
- Жеке басымдықтар ($p = 0,05$), стимуляцияды қоспағанда;
- Жеке адамның рухани қасиеттерінің ($p = 0,05$), рухани тәртіпті қоспағанда.

Б қосымшасында «этноэгоизм» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері берілген.

Ұсынылған нәтижелерге сәйкес «этноэгоизм» факторы:

- мейірімділік ($p = 0,034$), стимуляция ($p = 0,001$), гедонизм ($p = 0,014$) және жетістік ($p = 0,005$) сияқты нормативтік идеалдардың болуы, бұл идеалдар депривациямен дамиды, бұл туралы теріс корреляциялық байланыстарды көрсетеді (14-кестені қараңыз);

- дәстүрлер ($p = 0,003$) және қауіпсіздік ($p = 0,027$) сияқты жеке басымдықтар, осы басымдықтар депривациямен дамиды, бұл туралы теріс корреляциялық байланыстар куәландырады (16-кестені қараңыз);

- тұлғаның рухани ізгілік ($p = 0,011$), рухани тәртіп ($p = 0,002$), мейірімділік ($p = 0,038$), рухани қызмет ($p = 0,028$) және жоғары адамгершілік ($p = 0,017$) сияқты рухани қасиеттері, тұлғаның осы қасиеттері толық дәрежеде

дамиды, бұл туралы оң корреляциялық байланыстар дәлелдейді (18-кестені қараңыз).

Айта кетейік, «этноэгоизм» факторы екі деңгейдегі құндылықтардың дамуына тоқырау әсерін тигізеді. Нормативтік идеалдар ең көп бұрмалануға ұшырайды. Сонымен қатар, жеке адамның рухани қасиеттері бұрмаланбайды және өз дамуын жалғастырады.

«Этнофанатизм» және «этнонигилизм» факторлары (А қосымшасындағы кестелерді қараңыз) құндылықтардың идеалдар мен әрекеттер деңгейінде қалыптасуына едәуір деструктивті әсер етеді, бұл ретте тұлғаның рухани қасиеттерінің дамуын реттеледі, бұл құндылықтардың бұрмаланған жүйесі бар «жалған руханиятты» қалыптастыру мүмкіндігін көрсетеді.

3.4.3 Құндылық бағдарлар мен уақыт перспективасының арасындағы өзара байланыс

Уақыт перспективасы осы сәт тұрғысынан болашақ пен өткенді, нақты және идеалды өмір жоспарын біріктіруді білдіреді. Өрістің барлық бөліктері, олардың хронологиялық әртүрлілігіне қарамастан, субъективті түрде бір мезгілде бастан кешіріледі және адамның мінез-құлқын тең дәрежеде анықтайды. Адам өзінің бүгінін ғана көріп қоймай, болашаққа қатысты әрқашан да, өзінің өткені туралы естеліктері мен күтілімдері де бар [154].

Ф. Зимбардо мен Дж. Бойд уақыт перспективасын тұлға қасиеті ретінде зерттеді. Олар өзінің өткенін, бүгінін және келешегін қандай да бір әдіспен қабылдайтын және бағалайтын, оған қатысты ұстаным мен санаудың өзіндік нүктесі болып табылады, бұл оларға өмір сүрген тәжірибелеріне мән мен байланыстылық беруге мүмкіндік береді.

Авторлар өздері туралы, әлем туралы, басқалармен қарым-қатынас туралы түсінік уақыт перспективасымен байланысты когнитивтік процестердің ықпалында болады деп болжайды. Адам жеке және әлеуметтік тәжірибені өткенге, бүгінге немесе болашаққа жатқызуды үйренеді және бұл бізге құбылыстардың тәртібін, байланысын және мағынасын орнатуға көмектеседі.

Үш шақ - өткен, осы, болашақ - тәжірибені кодтау, сақтау және жаңғырту мақсаттары үшін, сондай-ақ күтулерді, мақсаттарды қалыптастыру, кездейсоқ оқиғаларды болжау және ықтимал сценарийлерді құру үшін пайдаланылады [155].

Уақыт перспективасын қалыптастыру мәдениет, дін, әлеуметтік класс, білім, отбасылық тәрбие және жас сияқты факторлардың ықпалымен жүзеге асырылады. «Уақыт перспективаның әсері адам өмірінде аса маңызды болып табылатындықтан және ол көптеген факторлармен детерминантталған болғандықтан, адамдар оны іс жүзінде көрінбейтін әрекетін немесе ығыстыратын күшін сирек сезінеді» [156].

Ф. Зимбардоның көзқарасына сәйкес, әр адамға көбінесе уақыттың бірінде тіркелу тән, бұл уақытша «құмарлыққа» немесе «жансақ нанымдардың» қалыптасуына әкеледі.

Егер бұл «құмарлық» созылмалы түрде көрінетін болса, онда ол тұлғалық диспозицияға айналады, яғни уақыт перспективасы тұлғаның сипаты ретінде қарастырылады. Оның үстіне, Ф. Зимбардо мен Дж. Бойд уақыттың біреуі үстем болған кезде «уақыт перспективаның ығысуы» деп аталатын уақыт дисфункционалды болып келеді деп есептейді. Керісінше, «теңдестірілген уақыт перспективасы» адамның жағдайына, қажеттілігі мен мақсатына байланысты әртүрлі уақыт аралығында ауыстырып қосудың икемділігін қамтамасыз етеді [157].

Құндылықтармен өзара байланысты уақыт перспективасы факторын зерттеу оған бірнеше сұрақтарға жауап беруге көмектеседі (27-суретті қараңыз):

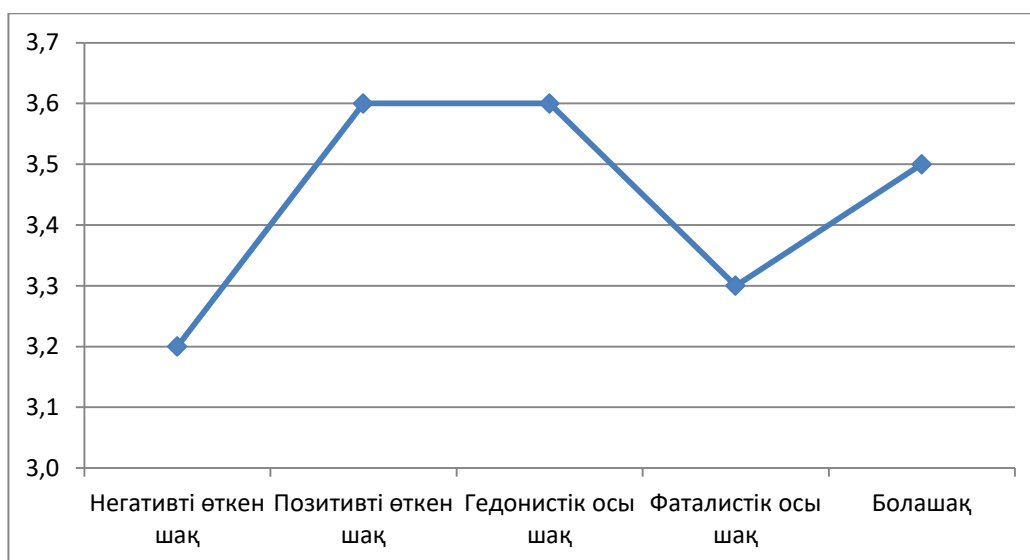
- Қазіргі қазақстандық студент жастар қай уақытқа тіркелген?
- Бұл тіркеу құндылықтардың нормативтік идеалдары мен жеке басымдықтарын қалыптастыруға қалай әсер етеді?
- Уақыт перспективасының көрсеткіштері тұлғаның рухани қасиеттерімен өзара байланысты ма?
- Этностық сәйкестілік пен уақыт перспективасы арасындағы қарым-қатынастың табиғаты қандай?

Сурет 27 - Қазіргі қазақстандық студент жастардағы құндылықтар мен уақыт перспективасының өзара байланысын зерттеудің проблемалық өрісі

28-суретте Зимбардо сауалнамасы бойынша алынған уақыт перспективасының көрсеткіштері көрсетілген [158]:

- позитивті өткен шақ (орташа балл 3,6) - қазіргі жастарға өткенге деген жылы, сезімтал қатынас тән. Өзін-өзі жоғары бағалау және қуаныштың субъективті сезімі олардың өмірге деген салауатты, қуанышты қатынасын көрсетеді. Интроверсияға бейімділігіне және кейбір ұялшақтығына қарамастан, олар жақын тұлғааралық қатынастар құруға қабілетті. Мінез-құлқы ақылға қонымды және сақ, тәуекелге баруға құлықсыз.

Сурет 28 - Қазіргі қазақстандық студент жастардың уақыт континуумға тұлғаның қатынас жүйесі (Zimbardo Time Perspective Inventory)

- гедонистік осы шақ (орташа балл 3,6) - болашақта сыйақы алу үшін жастардың осы кездегі ләззатқа бағдарлануын және осы уақытта бір нәрсені құрбан етуге қабілетсіздігін көрсетеді. Зерттеулердің деректеріне сәйкес, бұл топ өкілдерінің болашаққа арналған мақсаттары түсініксіз, алайда олар жігерлі, әртүрлі істерге қатысады, спортпен жиі айналысады. Алынған нәтижелер жоғарыда жасалған қорытындылармен сәйкес келеді. Гедонизмнің құндылығы әрекеттер деңгейінде құндылықтарды іске асыруға барынша үлес қосады. Бұдан басқа, идеалдар мен басымдықтар деңгейі арасындағы құндылықтардың айтарлықтай келісілмеуі байқалады. Сонымен қатар, гедонистік осы шақтың орташа бағдарлануы жастардың серпінді, адал және өз сезімдерінде жеткілікті түрде тұрақты екенін көрсетеді.

- болашақ (орташа балл 3,5) – келешекке бағдарланудың айтарлықтай жоғары көрсеткіші қазіргі жастардың алға қойған мақсаттарға қол жеткізуге бағдарланғанын көрсетеді (соңына дейін толық құрылмаған болса да). Уақыт жетіспеушілігімен байланысты деңгейдегі стрестің орташа және жоғары деңгейлерін сезінуге бейім [159].

Каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі мен уақыт перспективасының ерекшеліктері арасындағы өзара байланысы зерттелді, алынған нәтижелер 19-21 кестелерінде берілген. Алдымен каноникалық корреляция әдісімен біз уақыт перспективасының сенім (идеалдар) деңгейімен байланысын зерттедік. Бақылау көлеміне түзетілген сенім (идеалдар) деңгейі мен уақыт перспективасының арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,630-ға тең ($R_{Ci} = + 0,630, p < 0,000$).

Нәтижелер: сенім деңгейі мен уақыт перспективасы арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл

жастардың уақыт континуумға қатынасы мен сенімдерін қалыптастыру арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді.

19-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына уақыт перспективасының идеалдары мен көрсеткіштер үлесінің қарқындылығы туралы деректер берілген.

Кесте 19 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына уақыт перспективасының идеалдары мен көрсеткіштері үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық біліктің стандартталған коэффициенттері
1	2	3
Нормативті идеалдар	Конформдылық	-0,272
	Дәстүр	-0,138
	Мейірімділік	-0,503
	Әмбебаптық	0,406
	Дербестік	-0,546
	Конформдылық	-0,272
	Дәстүр	-0,138
	Мейірімділік	-0,503
	Әмбебаптық	0,406
	Дербестік	-0,546
	Стимуляция	0,182
	Гедонизм	0,624
	Жетістік	-0,495
	Билік	-0,208
Қауіпсіздік	-0,375	
Уақыт перспективасы	Негативті өткен шақ	-0,066
	Позитивті өткен шақ	-0,142
	Гедонистік осы шақ	-0,960
	Фаталистік осы шақ	-1,261
	Болашақ	-1,064

Нәтижелерге сәйкес (19-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (идеалдар) енгізеді:

- «Гедонизм» ($RC_i = 0,624$) - ләззат немесе сезімдік рахат (ләззат, өмірдің рахаты);

- «Дербестік» ($RC_i = -0,546$) - шығармашылықта және зерттеу белсенділігінде ойлау және әрекет ету тәсілдерін таңдау дербестігі;

- «Мейірімділік» ($RC_i = 0,503$) – индивид онымен тұлғалық байланыста болатын адамдардың әл-ауқатын сақтау (пайдалылық, адалдық, мейірімділік, кең пейілділік, жауапкершілік, достық, жетілген махаббат).

- барынша жоғары салымды (кемуіне қарай) уақыт перспективасының келесі көрсеткіштері осындай:

- «Фаталистік осы шақ» ($RC_i = -1,261$) - тұлғаның еркінен тәуелсіз, бастапқыда алдын ала анықталған, ал тұлға - тағдырға бағынышты болып көрінеді. Болашақ алдын ала айқындалған және адамның іс-әрекетіне байланысты емес екеніне сенімділік.

- «Болашақ» ($RC_i = -1,064$) - тұлғаның болашаққа арналған мақсаттары мен жоспарларының болуы. Адамдардың мінез-құлқы болашақ мақсаттар мен сыйақыларға қол жеткізуге деген мотивациямен айқындалады.

- «Гедонистік осы шақ» ($RC_i = -0,960$) - болашақта сыйақы алу үшін қазіргі кездегі ләззатқа бағдарлану және қазіргі уақытта құрбандық етуге дайын болмау. Адамдардың болашаққа деген мақсаты түсініксіз, бұл ретте олар жігерлі, түрлі істерге қатысады, спортпен жиі айналысады.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - идеалдар мен уақыт перспективасының параметрлері арасында күші бойынша жоғары корреляциялық байланыстар анықталды ($p = 0,001$). Алынған нәтижелер 20-кестеде көрсетілген.

Кесте 20 - Уақыт перспективасының идеалдары мен параметрлерінің өзара байланысы

-	Негативті өткен шақ	Гедонистік осы шақ	Болашақ	Позитивті өткен шақ	Фаталистік осы шақ
Конформдылық	0,166*	0,446**	0,375**	0,491**	0,207**
Дәстүр	0,276**	0,440**	0,301**	0,351**	0,275**
Мейірімділік	0,227**	0,370**	0,389**	0,341**	0,224**
Әмбебаптық	0,193**	0,465**	0,411**	0,331**	0,230**
Дербестік	0,222**	0,389**	0,311**	0,409**	0,287**
Стимуляция	0,155*	0,365**	0,310**	0,365**	0,135*
Гедонизм	0,165*	0,403**	0,254**	0,333**	0,243**
Жетістіктер	-	0,486**	0,429**	0,371**	0,209**
Билік	0,214**	0,467**	0,257**	0,333**	0,210**
Қауіпсіздік	-	0,260**	0,333**	0,452**	0,215**

20-кестеде берілген нәтижелерден көрінетіні, уақытша перспективаның барлық параметрлері, тұлғаның уақыт континуумына деген барлық қатынасы нормативті идеалдармен тығыз байланысты. Осындай байланыс тығыздығы идеалдардың қалыптасуы «уақыт рухымен», өткенді оның барлық реңктерінде қабылдаумен, қазіргі заманның алаңдаушылықтары мен қуаныштарымен және болашаққа деген үміттермен тұспалданған деп болжауға мүмкіндік береді.

Нормативті идеалдар тұлғаның ішкі уақытымен үзіліссіз қалыптасады. Одан әрі біз каноникалық корреляция әдісімен уақыт перспективасы параметрлерінің әрекеттер деңгейімен байланысын зерттедік. Бақылау көлеміне түзетілген әрекеттер деңгейі мен уақыт перспективасының параметрлері арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,647 тең ($R_{Ci} = + 0,647$, $p < 0,001$). Нәтижелер әрекеттердің деңгейі мен уақыт перспективасы параметрлері арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл жеке басымдықтардың тұлғаның уақыт континуумға қатынасымен өзара байланыста қалыптасатынын көрсетеді.

21-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына басымдықтар (әрекеттер) салымының және уақыт перспективасы параметрлерінің қарқындылығы туралы деректер берілген.

Кесте 21 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына уақыт перспективасының басымдықтары мен параметрлері үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Жеке басымдықтар	Конформдылық	-0,863
	Дәстүр	0,596
	Мейірімділік	0,223
	Әмбебаптық	0,651
	Дербестік	-0,068
	Стимуляция	-0,293
	Гедонизм	-0,174
	Жетістік	-0,157
	Билік	-0,743
	Қауіпсіздік	0,601
Уақыт перспективасы	Негативті өткен шақ	-0,180
	Позитивті өткен шақ	1,051
	Гедонистік осы шақ	-1,232
	Фаталистік осы шақ	-1,215
	Болашақ	-0,794

Нәтижелерге сәйкес (21-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) мынадай сенімдер (идеалдар) енгізеді:

- «Конформдылық» ($R_{Ci} = -0,863$) - әрекеттерді, сондай-ақ басқаларға зиян келтіруі мүмкін немесе әлеуметтік күтулерге сәйкес келмейтін әрекеттерге бейімділік пен ынталарды тежеу және болдырмау;

- «Билік» ($RC_i = -0,743$) - әлеуметтік мәртебеге немесе беделге қол жеткізу, адамдар мен құралдарды бақылау немесе үстемдік ету (бедел, байлық, әлеуметтік билік, өзінің қоғамдық имиджін сақтау, қоғамдық тану);

- «Әмбебаптық» ($RC_i = 0,651$) - түсіністік, төзімділік, барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын қорғау.

- барынша жоғары салымды (кемуіне қарай) уақыт перспективасының келесі көрсеткіштері осындай:

- «Гедонистік осы шақ» ($RC_i = -1,232$) - қазіргі кездегі ләззатқа бағдарлану және болашақта сыйақы алу үшін қазіргі уақытта құрбандық шала алмау. Адамдардың болашаққа деген мақсаты түсініксіз, бұл ретте олар жігерлі, түрлі істерге қатысады, спортпен жиі айналысады.

- «Фаталистік осы шақ» ($RC_i = -1,215$) - тұлғаның еркінен тәуелсіз, бастапқыда алдын ала анықталған, ал тұлға - тағдырға бағынышты болып көрінеді. Болашақ алдын ала айқындалған және адамның іс-әрекетіне байланысты емес екеніне сенімділік.

- «Позитивті өткен шақ» ($RC_i = 1,051$) - кез келген тәжірибе дамуға ықпал ететін және бүгінгі жағдайға әкелетін тәжірибе болып табылатын өз өткенін қабылдау дәрежесі.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - басымдықтар мен уақыт перспективасының параметрлері ішінде және арасында күші бойынша жоғары корреляциялық байланыстар анықталды ($p = 0,001$). Алынған нәтижелер 22-кестеде көрсетілген. Кестеде берілген нәтижелерден көрінетіні, уақыт перспективасының барлық параметрлері, тұлғаның уақытша континуумға деген барлық қатынасы жеке басымдықтармен тығыз байланысты. Алынған сурет нормативті идеалдар бойынша деректерге ұқсас. Осындай байланыс тығыздығы жастардың іс-әрекеттері, олардың басымдықтары «уақыт рухымен», өткенді оның барлық реңктерінде қабылдаумен, қазіргі күннің алаңдаушылығы және қуаныштарымен, сонымен қатар болашаққа деген үміттерімен тұспа-тұс келеді деп болжауға мүмкіндік береді. Жеке басымдықтар жеке адамның ішкі уақытымен үзіліссіз қалыптасады.

Кесте 22 - Уақыт перспективасының басымдықтары мен параметрлерінің өзара байланысы

-	Негативті өткен шақ	Гедонистік осы шақ	Болашақ	Позитивті өткен шақ	Фаталистік осы шақ
1	2	3	4	5	6
Конформдылық	0,261**	0,489**	0,299**	0,181**	0,343**
Дәстүр	0,164*	0,350**	0,290**	0,373**	0,153*
Мейірімділік	0,310**	0,431**	0,302**	0,382**	0,262**
Әмбебаптық	0,164*	0,482**	0,295**	0,389**	0,217**
Дербестік	0,136*	0,410**	0,353**	0,448**	0,245**
Стимуляция	0,210**	0,298**	0,302**	0,229**	0,210**
Гедонизм	0,175**	0,442**	0,381**	0,373**	0,234**

22 - кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6
Жетістік	0,200**	0,416**	0,340**	0,368**	0,276**
Билік	-	0,357**	0,477**	0,317**	-
Қауіпсіздік	-	0,347**	0,347**	0,471**	0,162*

Осылайша, қазіргі студент жастардың уақытша континуумға деген көзқарасы екі деңгейдегі құндылықтарды қалыптастырумен тығыз байланысты екенін көріп отырмыз. Келесі қадам ретінде рухани тұлғаның уақытша келешегі мен қасиеттерінің каноникалық корреляциясын зерттеу болды. Бақылау көлеміне түзетілген рухани тұлға мен уақыт перспективасының қасиеттері арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,521-ге тең ($R_{Ci} = + 0,521$, $p < 0,000$). Нәтижелер рухани құндылықтар мен уақыт перспективасының көрсеткіштері арасында айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл тұлғаның осы қасиеттерін қалыптастыру тарабынан өзара байланысты екенін көрсетеді. Нәтижелерге сәйкес (23-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) тұлғаның осындай рухани қасиеттерін енгізеді:

- «Рухани қызмет» ($R_{Ci} = 1,186$) - ізгі іс-әрекеттер жасаудан, адалдық, кең пейілділік, қайырымдылық танытудан көрінеді; басқа адамдардың игілігіне бағытталған.

- «Өмірге позитивті көзқарас» ($R_{Ci} = 0,790$) - даналықпен байланысты, рухани күштің болуымен көрінеді; өмірге қанағаттануға, мейірімділікке, төзімділік танытуға деген ұмтылысқа қатысы бар;

- «Рухани тәртіп» ($R_{Ci} = 0,692$) - төзімділік пен шыдамдылық танытуға, өзін-өзі ұстауға, мойынсұнуға және ауыртпалықтар алдында тыныштық сақтауға көмектеседі.

Кесте 23 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына тұлғаның рухани қасиеттері мен уақыт перспективасы көрсеткіштері үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
1	2	3
Тұлғаның рухани қасиеттері	Рухани ізгілік	-0,262
	Өмірге позитивті көзқарас	0,790
	Рухани тәртіп	0,692
	Мейірімділік	0,619
	Рухани қызмет	1,186
	Жоғары адамгершілік	-0,614

23 - кестенің жалғасы

1	2	3
Уақыт перспективасы	Негативті өткен шақ	0,019
	Позитивті өткен шақ	-0,973
	Гедонистік осы шақ	1,018
	Фаталистік осы шақ	-0,807
	Болашақ	0,247

Ең жоғары үлес (кемуіне қарай) этностық сәйкестіліктің осындай типтерін көрсетеді:

- «Гедонистік осы шақ» ($RC_i = 1,018$) - болашақта сыйақы алу үшін қазіргі кездегі ләззатқа бағдарлану және қазіргі уақытта бір нәрсені құрбандық ете алмау.

- «Позитивті өткен шақ» ($RC_i = -0,973$) - кез келген тәжірибе дамуға ықпал ететін және бүгінгі жағдайға әкелетін тәжірибе болып табылатын өз өткенін қабылдау дәрежесі.

- «Фаталистік осы шақ» ($RC_i = -0,807$) - қазіргі адам еркінен тәуелсіз, бастапқыда алдын ала анықталған, ал тұлға - тағдырға бағынышты болып көрінеді. Болашақ алдын ала айқындалған және адамның іс-әрекетіне байланысты емес екеніне сенімділік.

Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша көптеген - тұлғаның рухани қасиеттері мен уақыт перспективасының көрсеткіштері арасында күші жағынан жоғары корреляциялық байланыстар табылды ($p = 0,001$). 24-кестеден тұлғаның рухани қасиеттері мен уақыт перспективасының көрсеткіштері арасындағы корреляциялық байланыстар анықталғаны көрінеді:

- Фаталистік осы шақ рухани қызмет ($r = 0,180$) және жоғары адамгершілікпен ($r = 0,133$) оң корреляциялық түрде байланыстырады;

Кесте 24 - Тұлға рухани қасиеттері мен уақыт перспективасы көрсеткіштерінің өзара байланысы

	Негативті өткен шақ	Гедонистік осы шақ	Болашақ	Позитивті өткен шақ	Фаталистік осы шақ
Рухани ізгілік	-	0,301**	0,403**	0,329**	-
Өмірге позитивті көзқарас	-	0,392**	0,379**	0,213**	-
Рухани тәртіп	-	0,149*	0,148*		-
Мейірімділік	-	0,300**	0,324**	0,338**	-
Рухани қызмет	-	0,351**	0,278**	0,346**	0,180**
Жоғары адамгершілік	-	0,312**	0,276**	0,420**	0,133*

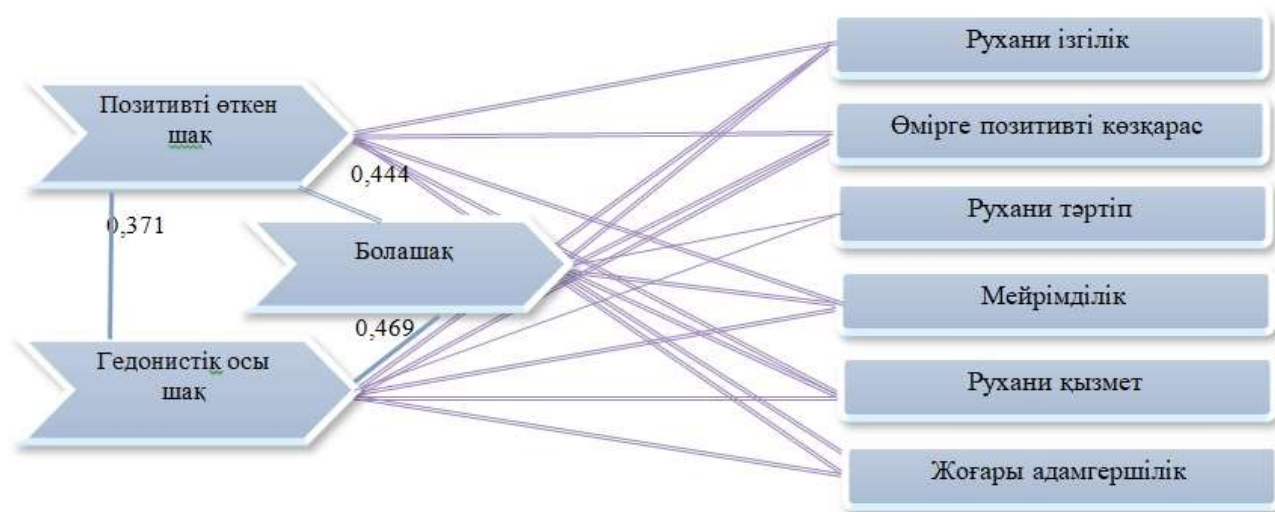
- Гедонистік осы шақ рухани тұлғаның барлық оң корреляциялық қасиеттерімен - рухани ізгілік ($r = 0,301$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,392$), рухани тәртіп ($r = 0,149$), мейірімділік ($r = 0,300$), рухани қызмет ($r = 0,351$) және жоғары адамгершілікпен ($r = 0,312$) байланысты.

- Болашақта рухани тұлғаның барлық оң корреляциялық қасиеттерімен - рухани ізгілік ($r = 0,403$), өмірге позитивті көзқарас ($r = 0,379$), рухани тәртіп ($r = 0,148$), мейірімділік ($r = 0,324$), рухани қызмет ($r = 0,278$) және жоғары адамгершілікпен ($r = 0,276$) байланысты.

- Позитивті өткен шақ рухани тұлғаның барлық қасиеттерімен (рухани тәртіптен басқа) - рухани ізгілік ($r = 0,329$), өмірге деген позитивті көзқарас ($r = 0,213$), мейірімділік ($r = 0,338$), рухани қызмет ($r = 0,346$) және жоғары адамгершілік ($r = 0,420$) оң корреляциялармен байланысты.

- Негативті өткен шақтың тұлғаның рухани қасиеттерімен ешқандай байланысы жоқ.

Көріп отырғанымыздай, уақыт перспективасының (позитивті өткен шақ, гедонистік осы шақ және болашақ) белгілеу анықталған көрсеткіштері корреляциялық байланыстардың ең көп санына ие (28-суретті қараңыз). Сондай-ақ уақыт перспективасының бұл көрсеткіштері өзара байланысты екенін атап өту маңызды (29-суретті қараңыз).

Сурет 29 - Қазіргі қазақстандық студент жастардағы тұлғаның рухани қасиеттері мен бекітілген уақыттың өзара байланысы

Корреляциялық талдау нәтижелері тұлғадағы руханияттың дамуымен және уақытқа қатынасымен ұштасқан қасиеттері өзара байланысы екенін көрсетеді.

Уақыт перспективасының көрсеткіштері реттелетін факторлар болып табылады деп сеніммен айту үшін One-way ANOVA бір факторлы дисперсиялық талдау жүргізілді. Кішігірім каноникалық жүктеме алған уақытша перспективаның басқа көрсеткіштері үшін де есептеулер жүргізілді, кестелер қосымшада берілген (В, Г, Д қосымшасын қараңыз).

Қосымша В берілген нәтижелерге сәйкес «позитивті өткен шақ» қалыптастыру кезінде реттеуші фактор ретінде әрекет етеді:

- Нормативті идеалдардың ($p = 0,000$);
- Жеке басымдықтардың ($p = 0,002$);
- Рухани тәртіпті және өмірге деген позитивті көзқарасты қоспағанда, тұлғаның рухани қасиеттерінің ($p = 0,006$) сипаттамасы.

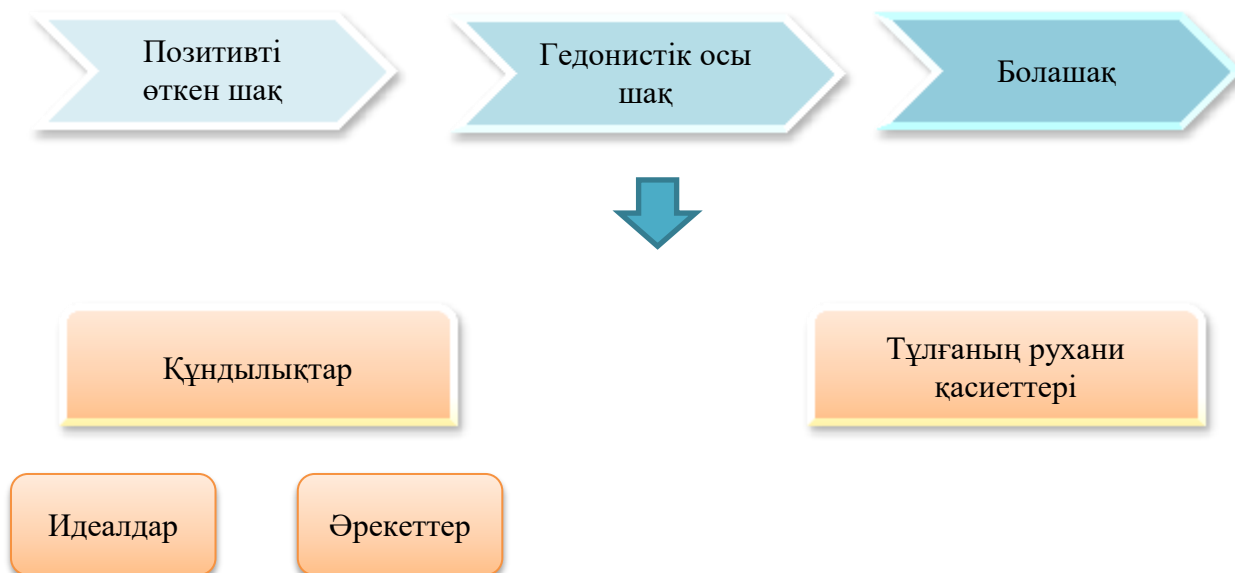
Қосымша Г «гедонистік осы шақ» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері берілген. Кестеде ұсынылған нәтижелерге сәйкес «гедонистік осы шақ» факторы қалыптастыру кезінде реттеуші болып табылады:

- Нормативтік идеалдардың ($p = 0,003$);
- Жеке басымдықтардың ($p = 0,005$);
- Тұлғаның рухани қасиеттерінің сипаттамасы ($p = 0,002$).

Қосымша Д «болашақ» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері берілген. Кестеде ұсынылған нәтижелерге сәйкес «гедонистік осы шақ» факторы қалыптастыру кезінде реттеуші болып табылады:

- Нормативтік идеалдардың ($p = 0,019$);
- Жеке басымдықтардың ($p = 0,025$);
- Тұлғаның рухани қасиеттерінің сипаттамасы ($p = 0,002$).

В, Г, Д қосымшасындағы кестелерде берілген нәтижелерден «позитивті өткен шақ - гедонистік осы шақ - болашақ» уақыт перспективасының факторлары тұлғаның рухани қасиеттері мен құндылықтарын қалыптастыру кезінде реттеуші болып табылатыны байқалады (30-суретті қараңыз).

Сурет 30 - Уақыт перспективасының реттеуші факторлары (тәуелсіз өзгермелілер) және сапалық нәтижелі белгілердің өзара байланысы: құндылықтар мен тұлғаның рухани қасиеттері (тәуелді өзгермелілер)

Каноникалық корреляцияларды талдау «фаталистік осы шақ» бөлігіне жоғары жүктемені көрсетті (Г қосымшасындағы кестені қараңыз), бұл фактор тіркелген ретінде анықталмаған, оның көрсеткіші 3,3 балға тең (28-суретті қараңыз), бұл орташа баллдан жоғары (2.5), студенттердің барлық сыналушылардың 48%-ы осы көрсеткіш бойынша жоғары баллды көрсетеді. Сонымен қатар, бұл фактор қазіргі жастарда құндылықтар мен тұлғаның рухани қасиеттері жүйесінің қалыптасуын айқындайды, ал «негативті өткен шақ» факторы (Д қосымшасындағы кестені қараңыз) құндылықтардың қалыптасуына толық қамтымайтын түрде әсер етеді.

Алынған нәтижелер қазіргі қазақстандық студент жастарға жеткілікті теңгерімді уақыт перспективасы (бағдарлау) тән екенін айтуға мүмкіндік береді, ол талаптарға, ресурстарды бағалауға, жеке және әлеуметтік бағалауларға байланысты өткен шағы, осы шақ немесе болашақ туралы ойлауда икемді ауысуға мүмкіндік береді.

Мұндай уақытша бағдар психологиялық және физикалық денсаулық, сондай-ақ индивидтің қоғамда жұмыс істеуі тұрғысынан неғұрлым оңтайлы уақыт перспективасы болып табылады. Теңгерімді уақыт перспективасының болуы құндылықтар жүйесін қалыптастыруға және тұлғаның рухани қасиеттерін дамытуға елеулі ықпал етеді.

Уақыт перспективасын зерттеудегі қорытынды қадам ретінде этностық сәйкестілік пен қарым-қатынастың табиғатын зерттеу болды. Бақылау көлеміне түзетілген этностық сәйкестілік пен уақыт перспективасының арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,595 тең ($R_{Ci} = + 0,595$, $p < 0,000$).

Нәтижелер этностық сәйкестілік түрлері мен уақыт перспективасы көрсеткіштері арасындағы айтарлықтай күшті оң байланыстың болуын анықтауға мүмкіндік береді, бұл тұлғаның осы қасиеттерін қалыптастырумен өзара байланысты екенін көрсетеді.

25-кестеде жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына тұлғаның рухани қасиеттерінің және уақыт перспективасы көрсеткіштері үлесінің қарқындылығы туралы нәтижелер берілген.

Нәтижелерге сәйкес (25-кестені қараңыз), жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына ең жоғары салымдар (кемуіне қарай) келесідей тұлғаның рухани қасиеттерін енгізеді:

- «Этноэгоизм» ($R_{Ci} = -1,545$) - бір этникалық топтың құндылықтары мен мүдделерінің басқалардан «табиғи» басымдығы, оның этномәдени және саяси-мәдени болмыс танытуға ұмтылысы;

- «Этнофанатизм» ($R_{Ci} = 1,294$) - этникалық «тазалыққа» дейін, басқа халықтарға ресурстар мен әлеуметтік артықшылықтарды пайдалану құқығынан бас тарту, халықтың адам құқықтарынан этникалық құқықтарының басымдығын тану, өз халқының әл-ауқаты үшін күресте кез келген құрбандарды ақтау үшін түрлі әрекетке баруға дайындық;

- «Этностық оңды сәйкестік» ($R_{Ci} = -0,810$) - өз халқына деген позитивті қатынасы басқа халықтарға деген позитивті қатынасымен үйлесімі.

Кесте 25 - Жаңа каноникалық осьтердің әрқайсысына этностық сәйкестілік типтері мен уақыт перспективасы көрсеткіштері үлесінің қарқындылығы

-	Өзгермелілер	Каноникалық осьтің стандартталған коэффициенттері
Этностық сәйкестіліктің түрлері	Этнонигилизм	-0,526
	Этникалық индифференттілік	-0,764
	Этностық оңды сәйкестік	-0,810
	Этноэгоизм	-1,545
	Этноизоляциялизм	-0,245
	Этнофанатизм	1,294
Уақыт перспективасы	Негативті өткен шақ	-0,508
	Позитивті өткен шақ	0,757
	Гедонистік осы шақ	-1,139
	Фаталистік осы шақ	1,203
	Болашақ	0,926

Ең жоғары үлес (кемуіне қарай) этностық сәйкестіліктің осындай типтерін көрсетеді.

- «Фаталистік осы шақ» ($RC_i = 1,203$) – тұлғаның еркінен тәуелсіз, бастапқыда алдын ала анықталған, ал тұлға - тағдырға бағынышты болып көрінеді. Болашақ алдын ала айқындалған және адамның іс-әрекетіне байланысты емес екеніне сенімділік.

- «Гедонистік осы шақ» ($RC_i = -1,139$) - болашақта сыйақы алу үшін қазіргі кездегі ләззатқа бағдарлану және қазіргі уақытта бір нәрсені құрбандық ете алмау.

- «Болашақ» ($RC_i = 0,926$) - тұлғаның болашаққа арналған мақсаттары мен жоспарларының болуы. Адамдардың мінез-құлқы болашақ мақсаттар мен сыйақыларға қол жеткізу мотивациясымен айқындалады.

- Каноникалық корреляцияны талдау нәтижелері бойынша этностық сәйкестіліктің көптеген түрлері мен уақыт перспективасы көрсеткіштері арасында күші бойынша жоғары корреляциялық байланыстар табылды ($p = 0,001$ және $p = 0,05$). Алынған нәтижелер 26-кестеде көрсетілген.

Кесте 26 - Этностық сәйкестілік типтері мен уақыт перспективасы көрсеткіштерінің өзара байланысы

	Негативті өткен шақ	Гедонистік осы шақ	Болашақ	Позитивті өткен шақ	Фаталистік осы шақ
Этнонигилизм	0,317**	-	-	-0,266**	0,304**
Этностық индифференттілік	0,148*		0,182**		0,171*
Этностық оңды сәйкестік	-0,158*	0,184**	0,285**	0,369**	
Этноэгоизм	0,287**	-	-0,189**	-0,299**	0,207**
Этноизоляциянизм	0,203**	-	-0,144*	-0,207**	0,255**
Этнофанатизм	0,250**	-	-	-	0,239**

26-кестеден «негативті өткен шақтың» гипо- және гиперсәйкестіліктің 5 оң корреляциясымен байланысты екендігі көрінеді: этнонигилизм ($r = 0,317$), этностық индифференттілік ($r = 0,148$), этноэгоизм ($r = 0,287$), этноизоляциянизм ($r = 0,203$) және этнофанатизм ($r = 0,250$); қалыпты этностық сәйкестілікпен ($r = -0,158$) теріс өзара байланыс анықталған.

Гедонистік осы шақ этностық сәйкестіліктің оң корреляциясымен байланысты ($r = 0,184$).

«Болашақ» факторы этностық оңды сәйкестік ($r = 0,285$) және этникалық индифференттілікпен ($r = 0,182$) байланысты, сонымен қатар этноэгоизм ($r = -0,189$) және этноизоляциянизмның ($r = -0,144$) екі теріс корреляциясымен байланысты.

Позитивті өткен шақ оң түрде этностық оңды сәйкестік пен корреляцияланады ($r = 0,369$) және теріс түрде этнонигилизм ($r = -0,266$), этноэгоизм ($r = -0,299$) және этноизоляциянизммен ($r = -0,207$) байланысады.

Фаталистік осы шақ гипо- және гиперсәйкестілік оң корреляцияларымен байланысты: этнонигилизм ($r = 0,304$), этникалық индифференттілік ($r = 0,171$), этнонигилизм ($r = 0,207$), этноизоляциянизм ($r = 0,255$) және этнофанатизм ($r = 0,239$).

Корреляциялық талдау нәтижелері екі тәуелсіз өзгермелілер арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді: бір жағынан - оң этностық сәйкестілік, екінші жағынан - «позитивті өткен шақ - гедонистік осы шақ – болашақ шақ» теңгерімді уақыт перспективасы (31-суретті қараңыз).

Сурет 31- Қазіргі қазақстандық студент жастардағы уақыт перспективасы мен этностық онды сәйкестіктің өзара байланысы

Сонымен қатар гипо- және гиперсәйкестілік теңдестірілген уақыт перспективасы теріс корреляциялармен және негативті өткен шақ және фаталистік осы шақ теріс корреляциялармен байланысты екендігі де назарға алынады. Бұл тұлғаның құндылықтар жүйесін қалыптастыру және оны реттейтін факторлар тұрғысынан үйлесімді дамуында ғана емес, олардың арасында орнатылған өзара байланыстарда да көрініс табатынын айтуға мүмкіндік береді.

3.4.4 Құндылық бағдарлар мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланыс

Белгісіздік анықтамалықтың, бір мәнділіктің болмауы ретінде көптеген жағдайларда, күнделікті, тұлғааралық коммуникацияда, тұлғааралық және топаралық өзара іс-қимыл кезінде, кәсіптік және оқу қызметінің міндеттерін шешу кезінде, шешім қабылдау кезінде анықталуы мүмкін.

R.W. Norton белгісіздік мәселесіне байланысты мақалаларға жүргізген контент-талдау нәтижесінде осы ұғымның мазмұны ашылатын 8 түрлі категорияны бөліп көрсетті [160]:

- пайымдаулардың көптігі;
- дәлсіздігі, толық еместігі және фрагменттер;
- ықтималдық;
- құрылымсыздығы;
- ақпарат тапшылығы;
- өзгергіштік;
- үйлеспеушілік және қарама-қайшылық;
- түсініксіздік.

К. Stoycheva атап өткендей, психология аппаратына «белгісіздікке толеранттылық» ұғымын енгізу белгісіз, көп мәнді жағдайларда тұлғаның мінез-құлқының ерекшеліктерін, атап айтқанда, тұлғаның осы жағдайларды

қабылдауға немесе олардан аулақ болуға дайындығын түсіндіру қажеттілігінен туындайды [161].

Осы феноменді зерттеу кезінде қалыптасқан бірқатар әдістерді бөліп алайық:

- белгісіздікке толеранттылық тұлғаның қасиеті ретінде;
- жағдайлық-ерекше нұсқама ретінде белгісіздікке толеранттылық;
- метакогнитивтік процесс және дағды ретіндегі белгісіздікке толеранттылық.

Диссертациялық зерттеуімізде біз белгісіздікке толеранттылық тұлғаның сипаты және қасиеті ретінде қарастырылатынына тоқталамыз. Толеранттылық тұлғаның сипаттамасы ретінде төрт негізгі компоненттен тұрады [162]:

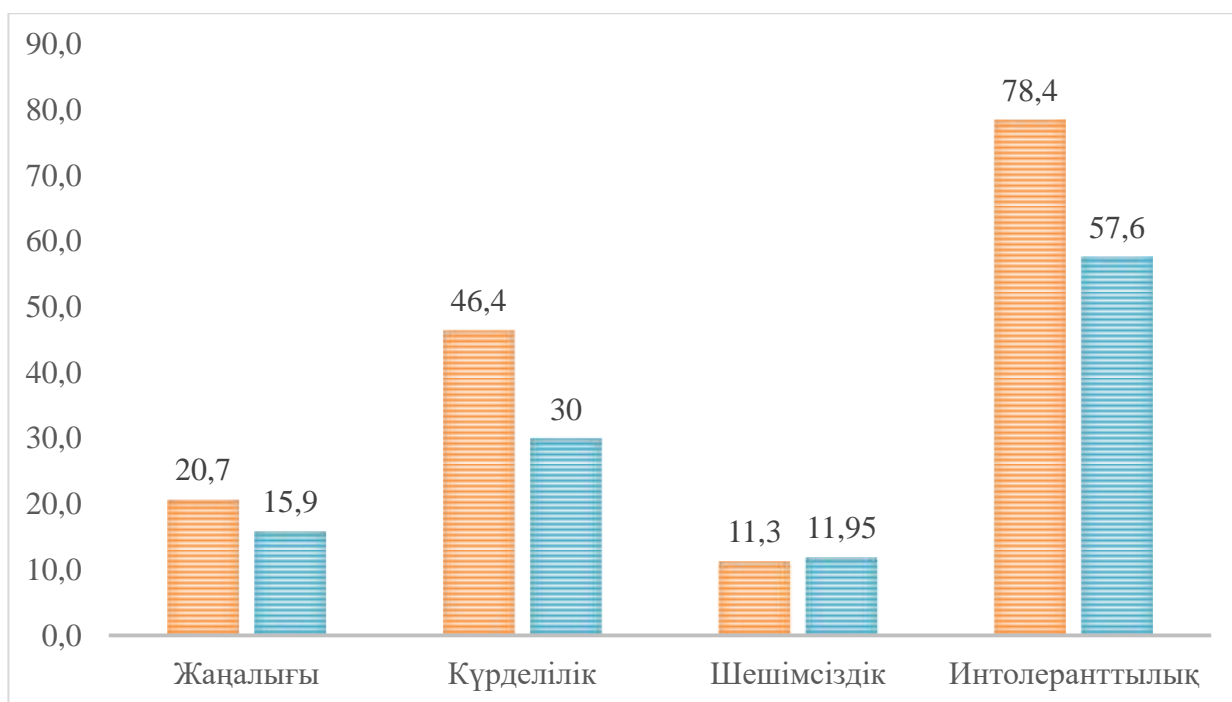
- психологиялық тұрақтылық;
- позитивті нұсқалар жүйесі;
- жеке адамдық қасиеттер кешені;
- тұлғалық және топтық құндылықтар жүйесі.

Осылайша, үшінші тәуелсіз өзгермелілер енгіземіз (32-суретті қараңыз).

Сурет 32 - Құндылықтар жүйесі және оны реттейтін факторлар

33-суретте Баднер шкаласы бойынша алынған белгісіздікке толеранттылық көрсеткіштері берілген.

Сурет 33 - Қазіргі қазақстандық студент жастардағы белгісіздік белгілері (Intolerance of Ambiguity Scale (IAS))

33-суреттен қазіргі студент жастардың жаңалық (20,7 балл) және шешімсіздік (11,3 балл) шкаласы бойынша орташа мәндерді көрсететіні көрінеді.

Күрделілік шкаласы бойынша (стимуляция күрделілігі) 46,4 жоғары орташа балл анықталды, бұл қазіргі студент жастарда өзгермелі жағдайлардың көптігін көрсетеді.

Сондай-ақ, интолеранттылық шкаласы бойынша көрсеткіш (78,4 балл) жоғары мәнді аймаққа түседі, бұл жастардың белгісіз жағдайларды қауіп-қатер көзі деп санайтынын көрсетеді.

Осылайша, қазіргі студент жастар белгісіз жағдайларды тікелей қауіп көзі ретінде қабылдайды, осы реакцияны іске қосатын белгісіз жағдайдың белгісі стимуляциядың күрделілігі болып табылады. Жаңалық пен шешімсіздік сияқты белгілер белгісіздік жағдайын таңбалаушы болып табылмайды және қауіп-қатер сезімін тудырмайды.

Каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланыс зерттелді.

Бірінші кезекте каноникалық корреляция әдісімен белгісіздікке толеранттылықтың сенім (идеалдар) деңгейімен байланысы зерттелді. Бақылау көлеміне түзетілген сенім (идеалдар) деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,264 тең ($R_{Ci} = + 0,264$, $p < 0,075$). Нәтижелер наным деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы байланыстың жоқтығын анықтауға мүмкіндік береді.

Одан кейін біз каноникалық корреляция әдісімен толеранттылықтың белгісіздікке деген әрекеттер деңгейімен байланысын зерттедік. Бақылау көлеміне түзетілген әрекеттер деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,223 тең ($R_{Ci} = + 0,223$, $p < 0,052$). Нәтижелер сенім деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы байланыстың жоқтығын анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл жағдайда осы жиындардың арасындағы өзара байланыстың тенденциясы туралы айтуға болады.

Келесі белгісіздікке толеранттылық және тұлғаның рухани қасиеттер арасындағы каноникалық корреляциясын зерттеу болды. Бақылау көлеміне түзетілген тұлғаның рухани қасиеттері мен уақыт перспективасы арасындағы каноникалық корреляция коэффициентінің шамасы + 0,089-ға тең ($R_{Ci} = + 0,089$, $p < 0,992$). Нәтижелер жеке адамның рухани қасиеттері мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы байланыстың жоқтығын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, сіз құндылықтар, тұлғаның рухани қасиеттері мен белгісіздікке толеранттылық арасында сызықтық байланыстар жоқ екенін көріп отырсыз.

Толеранттылық құндылықтарды қалыптастыруға деген белгісіздікке әсер ету дәрежесін зерттеу үшін One-way ANOVA бір факторлы дисперсиялық талдауы жүргізілді. Алынған нәтижелер Е, Ж қосымшаларында көрсетілген. Дисперсиялық талдау екі көрсеткіш - күрделілік пен төзімсіздік үшін жүргізілді, өйткені осы шкалалар бойынша жастар жоғары балл көрсетті.

Нәтижелерге сәйкес, Е-қосымшасында көріп отырғанымыздай, «күрделілік» қалыптастыру кезінде реттеуші фактор ретінде әрекет етеді:

- Нормативті идеалдардың - конформдылық ($p = 0,012$), әмбебаптық ($p = 0,010$), стимуляция ($p = 0,004$), гедонизм ($p = 0,016$), жетістіктер ($p = 0,046$), билік ($p = 0,029$) және қауіпсіздік ($p = 0,009$);

- Жеке басымдықтардың - дербестік ($p = 0,005$), жетістіктер ($p = 0,049$), билік ($p = 0,018$);

- Тұлғаның рухани қасиеттері бұл фактормен мүлдем реттелмейді.

- Осылайша, дисперсиялық талдау нәтижелері көрсеткендей, «стимуляция күрделілігі» факторы тек идеалдарға қатысты ғана барынша реттеуші болады, басымдықтардың дамуын барынша аз реттейді және тұлғаның рухани қасиеттерінің қалыптасуына ешқандай әсер етпейді.

- Ж-қосымшасында «төзімсіздік» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері берілген. Нәтижеге сәйкес, «төзімсіздік», қалыптастыру кезінде реттеуші фактор ретінде әрекет етеді:

- Нормативті идеалдардың - стимуляция ($p = 0,017$), гедонизм ($p = 0,015$), жетістіктер ($p = 0,025$) және қауіпсіздік ($p = 0,004$);

- Жеке басымдықтардың - әмбебаптық ($p = 0,026$) және дербестік ($p = 0,008$);

- Тұлғаның рухани қасиеттері бұл фактормен мүлдем реттелмейді.

Алынған нәтижелер «интолеранттылық» факторы құндылықтардың дамуы мен қалыптасуын шамалы мөлшерде реттейтінін көрсетеді.

Қорыта келгенде, бөлінген тәуелсіз өзermелілер - уақыт перспективасы болып табылады, этностық сәйкестілік типі және жастарда белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланыс анықталған жоқ. Демек, қазіргі қазақстандық жастардың бойында құндылықтарды қалыптастыруға тұлғаның қасиеті ретіндегі белгісіздікке толеранттылық әсері аз.

Біз алған нәтижелер бірқатар зерттеулердің нәтижелерімен сәйкес келмейді:

- Т.В. Корнилова пен И.А. Чигринова белгісіздікке интолеранттылық құндылық бағдарлардың «тұлға алдындағы» деңгейімен оң түрде байланысын көрсетті [163].

- Е.В. Павлова мен Н.П. Чупряева белгісіздікке толеранттылық жоғары студенттер негізінен белсенділік процесіне, басқа адамдарға қатысты альтруизмге, бостандық пен билікке бағдарланғанын көрсетті [164].

- А.Б. Салихова белгісіздікке толеранттылықпен байланысты құндылықтар топтарын бөліп көрсетті. Бір топқа таным, еркіндік және шығармашылық құндылықтары кірді, олардың маңыздылығы белгісіздікке толеранттылықпен тікелей байланысты. Басқа топқа материалдық әл-ауқат, денсаулық, қызықты жұмыс, бақытты отбасы және махаббат құндылықтары кіреді. Белгісіздікке толеранттылықпен қатысты неғұрлым үлкен айырмашылықтар құндылықтар иерархиясының орташа диапазонына тән, ал осы иерархияның үсті мен төменгі жағы құндылық реттеудегі социотиптік көрсете отырып, белгісіздікке толеранттылықпен аз байланысты [165].

- Т.П. Емельянова мен Т.В. Белых белгісіздікке толеранттылық және сәйкестілікке қатысты елеулі байланыстарды анықтады [166].

Осы зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, белгісіздікке толеранттылық өте күрделі феномен және құндылықтармен өзара байланысты табу үшін әдістемелердің неғұрлым кең арсеналын қолдана отырып, қосымша зерттеуді қажет етеді.

Үшінші тарау бойынша қорытынды

1. Мәдени орта шеңберіндегі құндылықтар менталдылықтың базалық құрылымы, тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттейтін дәстүрлердің негізгі элементі болып табылады. Жеке құндылықтар адамның тыныс-тіршілігін реттеудің іргетасын құрайды. Құндылықтарды зерттеуде тұлғаның рухани қасиеттері, этностық сәйкестілік, уақыт перспективасы және белгісіздікке толеранттылық бірлікте қарастырылды.

2. Қазіргі қазақстандық жастарда әмбебаптық пен мейірімділікті қамтитын өзіндік трансценденттілік (Self-Transcendence) құндылықтары көбірек дамыған. Қалыптасқан құндылықтар өздерін адамгершілік сана, адамгершілік әрекеттер және тұлғалық адамгершілік (рухани) қасиеттер саласында толық көлемде көрсетеді, бұл статистикалық анықталған өзара байланыстармен расталады. Алынған нәтижелер әлеуметтік діни сәйкестіліктің қалыптасуын көрсетеді. Мәдени код ретінде діни сәйкестілікті түсіну, оның мазмұнын түсіну және әлемнің жалпы онтологиялық бейнесін құру мақсатында әлем туралы

ақпаратты жүйеге келтіруден, осы ақпаратты байланысқан құрылымдарға ұйымдастырудан көрінеді.

3. Нәтижелерді алу тұлғалық діни сәйкестіліктің қалыптасуын көрсетеді, бұл конфессиялық сәйкестіліктің - «Мен дінге сенушімін/мұсылман/христиан» қалыптасуынан, жастарды қоғамдық ортада өмір сүрудің белгілі бір контекстіне байланыстыратын құндылықтар мен дәстүрлер жүйесінің сақталуынан, тұлғаның рухани қасиеттерінің қалыптасуынан, өзіндік трансценденттік құндылықтарының қалыптасуынан көрінеді.

4. Каноникалық корреляциялық талдау көрсеткендей, жастардың әлеуметтік сәйкестілігі гедонизм, билік, әмбебаптық, дәстүрлер сияқты мінсіз нормативтер арқылы көрінеді. Ал тұлғалық сәйкестілік жетістік, стимуляция, мейірімділік, дербестік және өмірге деген позитивті көзқарас, рухани ізгілік пен мейірімділік сияқты рухани қасиеттер сияқты жеке басымдылықтарда көрінеді. Алынған нәтижелер бір жағынан қазіргі студент жастардың құндылықтарын қалыптастыру мен трансформациялануын көрсетеді, екінші жағынан - конфликт, сыртқы әлеуметтік шындық қалай және қайда бағдарланатынын, қандай бағдар беретінін көрсетеді.

5. Этностық оңды сәйкестік рухани құндылықтарды, нормативті идеалдарды және құндылық бағдарлардың жеке басымдықтарын дамытуға неғұрлым қарқынды үлес қосады, бұл әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілікті орнықты қалыптастыруға әкеледі. Гипо- және гиперболизацияға жататын этностық сәйкестілік типтері тұлғаның рухани қасиеттерімен оң корреляциялық байланыстарға ие, ал нормативті идеалдар мен жеке басымдықтар тек теріс байланыстармен ғана байланысты.

6. Құндылықтардың (екі деңгейдің) тұлғаның рухани қасиеттерімен және этностық сәйкестілік түрлерімен анықталған өзара байланысы құндылық-мағыналық саланы қалыптастырудың екі осін көрсетеді:

- Қалыпты этностық сәйкестілік - идеалдар - басымдықтар - тұлғаның рухани қасиеттері;

- Этноэгоизм (этнофанатизм, этнонигилизм) - тұлғаның рухани қасиеттері - екі деңгейде құндылықтардың нашар қалыптасқан жүйесі.

7. «Этностық оңды сәйкестік» факторы гедонизмді және жеке басымдықтарды және тұлғаның рухани қасиеттерін қоспағанда, нормативті идеалдарды ($p = 0,05$) қалыптастыру кезінде реттеуші болып табылады. «Этноэгоизм» факторы екі деңгейде де құндылықтардың дамуына депривациялаушы ретінде әсер етеді, нормативтік идеалдар барынша бұрмалануға ұшырайды. Сонымен қатар, тұлғаның рухани қасиеттері бұрмаланбайды және өз дамуын жалғастырады. «Этнофанатизм» және «этнонигилизм» факторлары құндылықтардың идеалдар мен әрекеттер деңгейінде қалыптасуына едәуір деструктивті әсер етеді, бұл ретте тұлғаның рухани қасиеттерінің дамуын реттейді, бұл құндылықтар жүйесі бұрмаланған «жалған руханилықты» қалыптастыру мүмкіндігін көрсетеді.

8. Қазіргі қазақстандық студент жастарға жеткілікті теңгерімді уақыт перспективасы (бағдар) тән, ол ресурстарды бағалауға, тұлғалық және

әлеуметтік бағалауларға байланысты жағдайдың талаптарына өткен, қазіргі немесе болашағы туралы ойлар арасында икемді ауысуға мүмкіндік береді. Теңгерімді уақыт перспективасының болуы құндылықтар жүйесін қалыптастыруға және тұлғаның рухани қасиеттерін дамытуға елеулі ықпал етеді, бұл статистикалық анықталған өзара байланыстармен расталады.

9. «Позитивті өткен шақ – гедонистік осы шақ – болашақ» уақыт перспективасының факторлары құндылықтар мен тұлғаның рухани қасиеттерін қалыптастыру кезінде реттеуші болып табылады.

10. Корреляциялық талдау нәтижелері екі тәуелсіз өзгермелілер арасында өзара байланыс бар екенін көрсетеді: оң этностық сәйкестілік және «позитивті өткен шақ - гедонистік осы шақ – болашақ» теңдестірілген уақыт перспективасы. Гипо- және гиперсәйкестілік теңдестірілген уақыт перспективасы теріс корреляциялармен және негативті өткен шақ және фаталистік осы шақ жағдайы оң корреляциялармен байланысты. Яғни, тұлғаның құндылықтар жүйесін қалыптастыру және оны реттейтін факторлар тұрғысынан үйлесімді дамуы құрылымдардың дамуында ғана емес, сонымен қатар олардың арасында орнатылған өзара байланыстарда да көрініс табады.

11. Қазіргі жастар белгісіз жағдайларды тікелей қауіп-қатердің көзі ретінде қабылдайды, осы реакцияны іске қосатын белгісіз жағдайдың белгісіз стимулдың күрделілігі болып табылады. Жаңалығы мен шешімсіздік сияқты белгілер белгісіздік жағдайын таңбалаушы болып табылмайды және қауіп-қатер сезімін тудырмайды.

12. Белгісіздікке толеранттылық болмашы шамада құндылықтардың дамуы мен қалыптасуын реттейді. Құндылықтар, тұлғаның рухани қасиеттері мен белгісіздікке толеранттылық арасында сызықтық байланыстар жоқ. «Стимул күрделілігі» факторы көбінесе идеалдарға қатысты ғана реттеуші болады, басымдықтардың дамуын барынша аз мөлшерде реттейді және тұлғаның рухани қасиеттерінің қалыптасуына ешқандай әсер етпейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылы ішінде біздің қоғам өмірінде түбегейлі өзгерістер болды. Ел тоталитарлық жүйеден жаңа егемен және демократиялық қоғамның қалыптасуына орасан зор трансформацияны бастан өткерді. Шартты түрде «транзиттік кезең» деп аталатын бұл кезеңде елде іргелі сілкіністер орын алып, көптеген Қазақстандықтарда тұтастай алғанда құндылықтар жүйесі өзгерді, жаңа көзқарастар қалыптасты. Жоғары коллективистік мәдениетке тән көптеген дәстүрлі, рухани-адамгершілік құндылықтар, сондай-ақ кеңестік тәрбие кезеңінде қалыптасқан және қазақстандықтардың өмірі мен дамуының ажырамас бөлігіне айналған гуманистік құндылықтар елеулі өзгерістерге ұшырады. Олардың орнына индивидуализм құндылықтары келеді - өзіне деген сенімділік, мақсаттылық, тәуелсіздік, жеке табыс, мансап, ақша және т.б. Бүгінгі таңда ең маңызды өзгерістер отбасылық құндылықтар саласында орын алуда, бұл толық емес отбасылар санының көбеюіне, бір жынысты некеге, серіктестік өмір сүруге және т.б.

Сондықтан бүгінгі таңда қазіргі Қазақстанның алдында көптеген әлеуметтік, экономикалық, саяси, экологиялық мәселелердің шешілмегеніне қарамастан, соңғы жылдары халықаралық терроризмге қарсы күресте біздің көпғасырлық мәдениетіміздің негізі болып табылатын рухани-адамгершілік бағдарларды сақтау проблемасы бірінші орынға шығады. Бұл республиканың барлық азаматтарына, әсіресе қазіргі қазақстандық студент жастарға қатысты.

Жастар – бұл өзінің қалыптасуы мен даму сатысында тұрған, өзінің болашақ өмірлік бағдарын таңдау алдында тұрған ерекше жас тобы. Әлемге, өзіне деген жалпы көзқарасты анықтайтын, жеке ұстанымдарға, мінез-құлыққа мән мен бағыт беретін олардың болашақ өмірін анықтауда құндылық бағдарлары көмектеседі. Олар өздері ұмтылатын белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу нысанын айқындай отырып, жас қазақстандықтардың жеке басын дамыту тетігі ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, жеке адамның және ол мүше болған барлық топтардың құндылықтар жүйесі қоғам дамуының негізіне айналады. Демек, егер жеке алынған адам дамитын болса, онда тұтас алғанда бүкіл қоғам да дамиды, яғни әрбір жас қазақстандықтың және барлық қазіргі заманғы студенттік жастардың құндылық бағдарлары бүкіл қоғамның одан әрі дамуы мен тұрақтылығының кепілі болып табылады.

Қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары біздің жас, егемен мемлекетіміздің экономикалық, саяси, мәдени деңгейінің перспективалық дамуымен тікелей байланысты өзекті құндылықтарын көрсетеді. Нәтижесінде, қазіргі кезеңде қазіргі жастардың құндылықтарын зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді, өйткені ол біздің дамып келе жатқан егеменді мемлекетіміздің болашағы болып табылады.

Осыған байланысты құндылық бағдарларды әлеуметтік-психологиялық зерттеумен тікелей айналысатын зерттеушілердің жауапкершілігі артады. Осы саладағы психологиялық зерттеулердің мәні бізге өте маңызды болып көрінеді. Біз мұны барлық сенімділікпен атап өткіміз келеді, өйткені әлеуметтік-

психологиялық білімнің жетіспеушілігі, арнайы зерттеулер мен әзірлемелердің болмауы, осы саладағы әлеуметтік-психологиялық заңдардың рөлін дұрыс бағаламау және жағымсыз, кейде қайғылы салдарға алып келді.

Біздің пікірімізше, құндылық бағдарлардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері білімінің және олардың рухани сипаттамаларымен байланысының мәні ақпараттандыру, жаһандану және әлемдік кеңістіктің интеграциялануынан туындаған «Z» буыны жағдайында үнемі өсіп отыратын болады.

Осыған байланысты, ең алдымен, құндылық бағдарлардың психологиялық аспектілерін және тұлғаның әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларымен өзара байланысын анықтайтын ғылыми ақпараттың сапасына қойылатын талаптар артып келеді.

Осы әлеуметтік-психологиялық феномендерді байланыстыру және зерттеу біздің негізгі теориялық және әдіснамалық міндетіміз болды. Осы мақсатта көптеген нақты эмпирикалық зерттеулер жүргізілді, олар жалпы ойымен және бірыңғай мақсатты бағдарламамен біріктірілді.

Жұмыста құндылық бағдарларды әлеуметтік-психологиялық зерттеуде көп аспектілі теориялық және эмпирикалық талдау жүргізілді. Әлеуметтік-психологиялық зерттеу нәтижелері біздің болжамдарымызды растады және келесі тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

Құндылық бағдарлары – адамның қарым-қатынас жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын, адамның әлемге, өзіне деген жалпы көзқарасын анықтайтын, жеке ұстанымдарға, мінез-құлыққа, іс-әрекеттерге мән мен бағыт беретін, жеке іс-әрекеттің бағыты мен мазмұнын сипаттайтын күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс.

Әлеуметтік психологияда (Андреева Г.М., Яницкий М.С., Серый А.В.) жеке құндылықтар мен құндылық бағдарлары арасында түбегейлі айырмашылық жоқ, олар көбінесе синоним ретінде қарастырылады. Құндылық бағдарлар сонымен қатар адамның материалдық және рухани құндылықтарға жеке қатынастар жүйесі, нанымдар, қалаулар және мінез-құлықта көрінетін өмірлік мақсаттар мен осы мақсаттарды қанағаттандыру құралдарына бағытталған көзқарас ретінде түсініледі.

Тұлғаның құндылық бағдарларының қалыптасуы мен динамикасы мәселесі зерттеулерде психикалық дамудың жалпы заңдылықтары тұрғысынан, оның әртүрлі кезеңдеріндегі жасерекшеліктеріне тікелей байланысты қарастырылады.

Студент жастарының құндылық бағдарына әсер ететін маңызды фактор - бұл әлеуметтік-мәдени орта, ол студент өмірінің негізгі саласы ретінде, оның күнделікті өмірі мен қарым-қатынасының барлық маңызды бөлшектерін біріктіреді.

Ұжым, референт тобы, студенттік топ әлеуметтік-мәдени ортаның маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, құндылық бағдарларын қалыптастыруға әсер етеді.

Оқу-танымдық іс-әрекет барысында студенттер әлеуметтік, жалпы ғылыми және арнайы пәндер бойынша білім алады және құндылық бағдарларын анықтау және дамыту процесі жүреді.

Соңғы жылдары әлеуметтік желілер студенттердің бос уақытын өткізу саласына белсенді түрде енгізілуде, онда студенттер ойын-сауық, спорт, музыкалық бағдарламалар, көркем фильмдерді қалайды, олар бүгінде қоғамға пайдалы, ең алдымен, индивидуалистерге қажет құндылықтарды қалыптастырады.

Мәдени орта шеңберіндегі құндылықтар менталитеттің негізгі құрылымы, тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттейтін дәстүрлердің негізгі элементі болып табылады. Жеке құндылықтар адам өмірін реттеудің негізін құрайды. Зерттеу барысында құндылықтар тұлғаның рухани қасиеттері, этностық сәйкестілік, уақыт перспективасы және белгісіздікке толеранттылығымен бірге қарастырылды.

Қазіргі қазақстандық студент жастарда әмбебаптылық пен мейірімділікті қамтитын өзіндік трансценденттіліктің (self-Transcendence) құндылықтары көбірек дамыған. Қалыптасқан құндылықтар статистикалық анықталған өзара байланыстармен расталатын адамгершілік сана, адамгершілік іс-әрекеттер және жеке адамгершілік (рухани) қасиеттер саласында өзін толық көрсетеді. Нәтижелерді алу әлеуметтік діни сәйкестіліктің қалыптасуын көрсетеді. Діни сәйкестілікті мәдени код ретінде түсіну әлем туралы ақпаратты жүйеге келтіруде, оның мазмұнын түсіну және әлемнің жалпы онтологиялық бейнесін құру мақсатында осы ақпаратты үйлесімді құрылымдарға ұйымдастыруда көрінеді.

Нәтижелер конфессиялық сәйкестілікті қалыптастыру – «мен сенушімін /мұсылманмын/ христианмын», жастарды қоғамдық ортадағы өмірдің белгілі бір контекстіне байланыстыратын құндылықтар мен дәстүрлер жүйесін сақтау, адамның рухани қасиеттерінің қалыптасуы, өзіндік трансценденттік құндылықтардың қалыптасуы өмірдің экзистенциалды контекстін құратын эмпирикалық емес шындыққа қатысу сезімін қалыптастыру туралы айтады.

Каноникалық корреляцияны талдау көрсеткендей, жастардағы әлеуметтік сәйкестілік өзін гедонизм, күш, әмбебаптылық, дәстүрлер және рухани ізгілік, рухани қызмет және мейірімділік сияқты жеке қасиеттер арқылы көрсетеді. Ал тұлға жетістік, стимул, мейірімділік, тәуелсіздік және өмірге позитивті көзқарас, рухани ізгіліктер мен мейірімділік, рухани қасиеттер сияқты жеке басымдықтарда көрінеді. Алынған нәтижелер, бір жағынан, қазіргі жастар арасында құндылықтардың қалыптасуы мен өзгеруінің жұмысын, екінші жағынан, сыртқы әлеуметтік шындық қандай бағдарларды белгілеуі керек және қалай қажет екендігі арасындағы қайшылықты көрсетеді.

Этностық оңды сәйкестік рухани құндылықтардың, нормативті идеалдардың және құндылық бағдарларының жеке басымдықтарының дамуына қарқынды үлес қосады, бұл әлеуметтік және тұлғаның тұрақты қалыптасуына әкеледі. Гипо- және гиперболизацияға қатысты этностық сәйкестіліктің түрлері тұлғаның рухани қасиеттерімен оң корреляциялық байланыстарға ие, ал

нормативті идеалдар мен жеке басымдықтар тек теріс байланыстармен байланысты.

Құндылықтардың (екі деңгейдің) тұлғаның рухани қасиеттерімен және этностық сәйкестілік түрлерімен анықталған өзара байланысы құндылық-мағыналық саланың қалыптасуының екі осін көрсетеді:

- Қалыпты этностық сәйкестілік – идеалдар – басымдықтар – тұлғаның рухани қасиеттері;

- Этноэгоизм (этнофанатизм, этнонигилизм) – тұлғаның рухани қасиеттері – екі деңгейде де құндылықтардың нашар қалыптасқан жүйесі.

«Этностық оңды сәйкестік» факторы гедонизмді, жеке басымдықтарды және тұлғаның рухани қасиеттерін қоспағанда, нормативті идеалдар ($p=0,05$) қалыптастыруда реттеуші болып табылады. «Этноэгоизм» факторы екі деңгейде де құндылықтардың дамуына әсер етеді, нормативті идеалдар үлкен бұрмалануға ұшырайды. Сонымен қатар, адамның рухани қасиеттері бұрмаланбайды және дамуын жалғастырады. «Этнофанатизм» және «этнонигилизм» факторлары құндылықтар жүйесінде бұрмаланған «жалған руханилықты» қалыптастыру мүмкіндігін көрсететін адамның рухани қасиеттерінің дамуын реттей отырып, идеалдар мен іс-әрекеттер деңгейінде құндылықтардың қалыптасуына айтарлықтай деструктивті әсер етеді.

Қазіргі қазақстандық жастарға ситуациялық талаптарға, ресурстарды бағалауға, жеке және әлеуметтік бағалауға байланысты өткен, қазіргі немесе болашақ туралы ойлар арасында икемді ауысуға мүмкіндік беретін жеткілікті теңдестірілген уақыт перспективасы (бағдар) тән. Теңгерімді уақыт перспективасының болуы құндылықтар жүйесінің қалыптасуына және тұлғаның рухани қасиеттерінің дамуына айтарлықтай әсер етеді, бұл статистикалық анықталған қатынастармен расталады.

Уақыт перспективасының факторлары «позитивті өткен-гедонистік қазіргі-болашақ» құндылықтар мен рухани қасиеттерді қалыптастыруда реттеуші болып табылады.

Корреляциялық талдау нәтижелері екі тәуелсіз өзгермелілер арасында байланыс бар екенін көрсетеді: этностық оңды сәйкестік және теңдестірілген уақыт перспективасы «позитивті өткен-гедонистік қазіргі-болашақ». Гипо-және гиперидентизм теңдестірілген уақыт перспективасымен теріс корреляциялармен, ал теріс өткен және фаталистік қазірмен оң корреляциялармен байланысты. Яғни, құндылықтар жүйесін қалыптастыру және оны реттейтін факторлар тұрғысынан тұлғаның үйлесімді дамуы құрылымдардың дамуында ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы қарым-қатынаста да көрінеді.

Қазіргі жастар белгісіз жағдайларды тікелей қауіптің көзі ретінде қабылдайды, бұл реакцияны бастайтын белгісіз жағдайдың белгісі - стимулдың күрделілігі. Жаңалық пен шешілмейтіндік сияқты белгілер белгісіздік жағдайын белгілемейді және қауіп сезімін тудырмайды.

Белгісіздікке толеранттылық құндылықтардың дамуы мен қалыптасуын аздап реттейді. Құндылықтар, тұлғаның рухани қасиеттері мен белгісіздікке

толеранттылық арасында сызықтық байланыс жоқ. «Стимулдың күрделілігі» факторы көбінесе идеалдарға қатысты реттеуші болып табылады, басымдықтардың дамуын минималды реттейді және тұлғаның рухани қасиеттерінің қалыптасуына әсер етпейді.

Осылайша, қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарларына жүргізген әлеуметтік-психологиялық зерттеу нәтижелерін талдау және жүйелеу қазақстандық студент жастар арасында «сақтау» құндылықтары басым болып қалатынын көрсетті. Мұндай парадоксты Ингельхарт Р. ұсынған адамзаттың экономикалық даму деңгейіне (немесе постматериализмге) негізделген құндылықтарды жіктеу теориясымен түсіндіруге болады, онда «сақтау/өмір сүру» құндылығы посткоммунистік елдерге тән негізгі қажеттілік ретінде анықталады. Бұл коммунистік идеология дәуірінде экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйелердің құлдырауына реакция ретінде түсіндіріледі. Сондықтан қазіргі қазақстандық жастарда «өзін-өзі көрсету» құндылықтарының деңгейі қоғамның бастан кешкен трансформациясына қарамастан өзгеріссіз қалады [167].

Дегенмен, біз қазіргі қазақстандық студент жастардың өзін-өзі көрсету және өзін-өзі таныту, өз табысы мен дербестендіруге бағдарлану жағына қарай мәдени «ілгерілеу» табалдырығында тұрғанын атап өтуге тиіспіз. Бұл тенденция қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың қысқа мерзімді және орта мерзімді перспективаларында айқындалатын болады. Осының салдарынан, біз экономикалық, саяси, мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, жастардың құндылықтар жүйесін және оның өзгеруін зерттеу психология саласындағы маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тәуелсіздік бәрінен қымбат. <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> 05.01.2021.
- 2 Марцинковская Т.Д. Транзитивное общество как психологический феномен // Mobilis in mobile: личность в эпоху перемен / под общ. ред. А. Асмолова. – М.: ЯСК, 2018. – С. 150-165.
- 3 Салихова А.Б. Ценностные основания толерантности личности к неопределенности // Вестник Вятского государственного университета. – 2020. – № 2. – С. 132-141.
- 4 Казахстан и COVID-19: медиа, культура, политика. Алматы: DELUXE Printery, 2021. – 380 с.
- 5 Ценности казахстанского общества в социологическом измерении / под.ред. Л. Гуревич. – Алматы: ТОО «DELUXE Printery», 2020. – 143 с.
- 6 Виленский М.Я. Содержательные и процессуальные характеристики формирования ценностного сознания студентов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». – 2003. – № 2. – С. 5-6.
- 7 Яницкий М.С., Серый А.В., Браун О.А. и др. Система ценностных ориентаций «поколения Z»: социальные, культурные и демографические детерминанты // Сибирский психологический журнал. – 2019. – № 72. – С. 46–67.
- 8 Мерзлякова С.В., Голубева М.Г., Бибарсова Н.В. Динамика ценностных ориентаций юношей и девушек в процессе обучения в вузе // Общество: социология, психология, педагогика. – 2020. – №6. – С.103-110.
- 9 Мотрошилова Н.В. Демокрит о человеке, его жизни и ценностях // История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья. – М.: Греко-латинский кабинет, 1995. – 311 с.
- 10 Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 2001. – 400 с.
- 11 Аристотель. Этика. /пер. Н.В. Брагинской, Т.А. Миллер; вступ. ст. Ф.Х. Кессиди; примеч. Н.В. Брагинской, В.В. Бибихина. – М.: Астрель, 2011. – 492 с.
- 12 Федоров В.А., Благова А.С. Эволюция понятия «ценность» // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». – 2016. – № 1. – С. 128-139.
- 13 Кант И. Основы метафизики нравственности. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – 269 с.
- 14 Кант И. Критика способности суждения. – М.: Наука, 2001. – 1120 с.
- 15 Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. / Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. сост. Печенкин А.А. – М.: Логос, 1996. – 397 с.
- 16 Дильтей В. Описательная психология. – СПб.: Алетейя, 1996. – 124 с.
- 17 Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
- 18 Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 46 с.

- 19 Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
- 20 Буреломова А.С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – Москва, 2013. – 195 с.
- 21 Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Зарубежные подходы к изучению ценностной проблематики // Матер. VI Междунар.науч.-прак.конф. памяти М.Ю. Кондратьева «Социальная психология: вопросы теории и практики». М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2021. – С. 32-34.
- 22 Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Американская социологическая мысль / под ред. В.И. Добренкова. – М.: МГУ, 1994. – С. 335–337.
- 23 Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: пер. с англ. – М.: АСТ, 2006. – С. 33-34.
- 24 Maslow A. Self-actualization and beyond. Challenges of humanistic psychology. – New York, NY: McGraw-Hill, 1967.
- 25 Kluckhohn F.R., Stodbeck F.L. Values and Value-Orientations. - Evanston, Ill: Row Peterson, 1961. – 437 p.
- 26 Allport G.W. Pattern and growth in personality. - New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961. - 608 p.
- 27 Рокич М. Природа человеческих ценностей // Свободная пресса. – 1973. – № 5. - С. 20-28.
- 28 Hofstede G. Culture's Consequences: International differences in work-related values // Organization Studies– Beverly Hills, CA: Sage, 1983. – P. 390-391.
- 29 Триандис Г.К. Культура и социальное поведение: учебное пособие. - М.: Форум, 2011. – 384 с.
- 30 Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: пер. с англ. – М.: АСТ, 2004. – 573 с.
- 31 Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб: Речь, 2004. – 70 с.
- 32 Карандашев В.Н. Концепция ценностей Ш. Шварца // Вопросы психологии. - 2009. – № 1. - С. 81-96.
- 33 Schwartz S., Cieciuh J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lonnqvist J., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. Refining the theory of basic individual values // Journal of Personality and Social Psychology. – 2012. – Vol. 103(4). – P.663-688.
- 34 Inglehart R. Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997. – 464 p.
- 35 Inglehart R., Welzel C. Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. // Reflections. – 2010. – №8 (2). – P. 551–556.
- 36 Maerckera A., Zhang X.C., Gao Z., Kochetkov Y., Lu S., etc. Personal value orientations as mediated predictors of mental health: A three-culture study of

Chinese, Russian, and German university students // International Journal of Clinical and Health Psychology. – 2015. – №15 (1). – P. 8-17.

37 Anýžová P. The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations // Sociologický časopis / Czech Sociological Review. – 2017. – № 53(3). – P. 393-426.

38 Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х., Мадалиева З.Б. Құндылық мәселелерін зерттеуге арналған негізгі тәсілдер: шетелдік тәжірбие // ҚазҰУ Хабаршысы. «Психология және социология» сериясы. – Алматы, 2021. – №1 (76). – 59-73 б.

39 Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение. – 1998. – № 1. – С. 13-25.

40 Каган М.С. Философская теория ценности. СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.

41 Ольшанский В.Б. Личность и социальные ценности // Социология в СССР. – М.: Мысль, 1965. – Т.1. – С. 471-511.

42 Здравомыслов Л.Г., Ядов В.Л. Отношение к труду и ценностные ориентации личности // Социология в СССР. – М.: Мысль, 1965. - Т.2. - С. 189.

43 Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М.: Политиздат, - 1986. – 221 с.

44 Ядов В.А. Устойчивость и изменчивость диспозиционной системы // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. - 2-е расширенное изд. - М.: ЦСПиМ, 2013. - С. 110-126.

45 Ядов В.А. Личность и ее ценностные ориентации // Междисциплинарный подход к изучению соотношения между ценностными ориентациями и наблюдаемым поведением: докл. на VII междунар.конф. Информационный бюллетень. – Варна, 1970. – С. 40.

46 Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – №1. – С. 35–52.

47 Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности личности // Вестник МГУ. - Серия «Психология». – М.: Моск. ун-та, 1997. - № 1. - С. 20-27.

48 Рубинштейн С.Л. Человек и мир. – СПб: Питер, 2012. – 224 с.

49 Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - СПб: Питер, 2001. - 288 с.

50 Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. - СПб.: Питер, 2001. - 272 с.

51 Психология сознания / Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. - 480 с.

52 Куликов Л.В. Психология личности в трудах отечественных психологов. СПб.: Питер, 2001. – 480 с.

- 53 Абульханова-Славская К.А. Методологический принцип субъекта: исследования жизнедеятельности личности // Психологический журнал. – 2014. – Т. 35, № 2, С. 5–18.
- 54 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 56 с.
- 55 Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: МГУ, 1984. – 240 с.
- 56 Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х., Касым Л. Основные теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценности» и «ценностные ориентации» // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». – Алматы, 2019. - № 1 (68) – С. 252-264.
- 57 Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // Вопросы психологии. – 1990. – №6. - С. 9–17.
- 58 Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. - 1996. - № 4. – С. 4-36.
- 59 Adilova E.T., Aimagambetova O.Kh., Serikkhan A., Zhantikeyev S.K., Kasym L. The position and role of the value orientations system in the structure of personality // KazNU Bulletin. Psychology and Sociology Series. – Almaty, 2020. - № 1 (72) – P. 13-23.
- 60 Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. Фундаментальная психология. – М.: Смысл, 2003. – 488 с.
- 61 Каширский Д.В. Психология личностных ценностей: дис. ...док. психол. наук: 19.00.01 / Москва, 2014. - 550 с.
- 62 Каширский Д.В. Влияние профиля образования и этапа самоопределения на становление системы ценностей в юношеском возрасте: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Барнаул, 2002. - 232 с.
- 63 Хачатрян М.А. К проблеме развития системы ценностей субъекта: конструктивистская перспектива // Психологические исследования. - 2015. – Т. 8, - № 41. - С.7.
- 64 Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века / МОН РК, Ин-т философии и политологии; гл. ред. А.Н. Нысанбаев. - Алматы, 2006. - Кн. 1. – 266 с.
- 65 Абдигалиева Г.К., Габитов Т.Х., Исмагамбетова З.Н., Бияздыкова К.А., Шорманбаева Д.Г. Ценностные ориентиры казахстанской культуры. - Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 138 с.
- 66 Абдирайымова Г.С., Шеденова Н.У. Ценностные представления современной молодежи о труде и занятости // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». – 2012. - №1 (40). С.8-12.
- 67 Абдирайымова Г.С., Веревкин А.В., Лифанова Т.Ю. Мировоззренческие и духовные ценности казахстанской молодежи // Ценности и идеалы независимого Казахстана. – Алматы, 2015. - С.104.

68 Абдикерова Г.О. Профессиональная мобильность выпускников вузов в современном Казахстане. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2017. – 1 (60). С. 149 – 153.

69 Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т. Изучение ценностных ориентаций казахстанской студенческой молодежи как одна из проблем социальной психологии. Социальная психология: вопросы теории и практики // Матер. V Всерос. науч.-практ. конф. с международным участием памяти М.Ю. Кондратьева. – М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2020. - С. 31-36.

70 Шадрин Н.С. Психология: личностных ценностей. - Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2003. - 103 с.

71 Богдан С.И. Психологические факторы становления ценностных ориентаций личности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Новосибирск, 2008.- 195 с.

72 Adilova E., Aimagambetova O., Kassymova L., Sadvakassova Z., Ryskulova M., Sagnayeva T. Value Orientations of Modern Kazakhstanis // The Open Psychology Journal, 2021. - Vol. 14. - P.150-162.

73 Шоманбаева А.О. Взаимосвязь ценностных ориентаций и этнических предубеждений личности в условиях полиэтнического окружения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ярославль, 2008. - 199 с.

74 Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Қазақстан психологтары еңбектеріндегі студент жастардың құндылық бағдарларын зерттеу // Отандық және әлемдік психологияның жағдайы мен даму перспективалары халықар. ғыл.-әдіс. конф. матер. - Алматы, 2020 – 96-97 б.

75 Ахметова А.С., Салихова Н.Р. Этнические особенности ценностей в казахско-язычной выборке // Актуальные проблемы развития личности в онтогенезе: матер. IV Всерос.науч. конф. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2015. - С.11-12.

76 Ткачева Н.А., Баймухаметова Р.С. Ценностные ориентации казахстанской молодежи // Историческая и социально образовательная мысль. 2016. - Т. 8. № 6. - С.134-139.

77 Шакеева Ч.А. Ценностные ориентации молодежи в новых общественно-экономических условиях (На материале Кыргыз. Республики): дис. ... док.психол. наук: 19.00.05 / Бишкек, 1997. - 413 с. РГБ ОД, 71:99-19/14-0

78 Касым Л. Психологические аспекты ценностных ориентаций казахстанской молодежи: дис. ... доктора философии (PhD) / Алматы, 2015. – 145 с.

79 Философский энциклопедический словарь / гл.ред Л.Ф. Ильичев. - Москва: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – 217 с.

80 Андреева Г.М. Социальное познание и социальные проблемы // Национальный психологический журнал - 2013. - №1(9) - С.39–49.

81 Мерзлякова С.В. Психологические особенности ценностных ориентаций современных студентов: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Астрахань, 2006.- 170 с.

- 82 Пахомова Е.В. Методика диагностики ценностных ориентаций (МДЦО) // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Психология». - 2011. № 2 (10). – С. 120-134.
- 83 Иванников В.А. Понятие личности в психологии // Вопросы психологии. - 2012. - №5. - С. 125-126.
- 84 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком, 1998. 511 с.
- 85 Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. - Т.1. – 385 с.
- 86 Краткий психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. - 165 с.
- 87 Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. - 281 с.
- 88 Немов Р.С. Психология: учебник для бакалавров. М.: Юрайт, 2014. - 639 с.
- 89 Сосновский Б.А. Личность и ее психологическая структура // Психология/под ред. Б.А. Сосновского. – М.: Юрайт, 2014. – С. 89-96.
- 90 Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Московский университет, 1984. – 104 с.
- 91 Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: Смысл, 2001. - 414 с.
- 92 Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 768 с.
- 93 Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 240 с.
- 94 Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. - Ростов-н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.
- 95 Ильенков Э.В. Что же такое личность? //С чего начинается личность? – М.: Политиздат, 1979. - С. 216.
- 96 Леонтьев Д.А. Новые ориентиры понимания личности в психологии // Вопросы психологии - 2011. - №1. - С. 3-27.
- 97 Горькая Ж.В. Психология ценностей. - Самара: Самарский университет, 2014. – 92 с.
- 98 Психология личности в трудах отечественных психологов/ Сост. А.В. Куликов. – СПб: Питер, 2000. – С. 110.
- 99 Буянас Т.М., Заверина О.Г. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей - культурных смыслов - в индивидуальном сознании. // Вопросы психологии. - 1997. - № 5. - С. 44-55.
- 100 Андреева Г.М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. - М.: Аспект Пресс, 1996. - 376 с.
- 101 Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. - Ленинград, 1974. - Вып. 2. - С. 3-15.

- 102 Самарин Ю.А. Психология студенческого возраста и становление личности специалиста // Вестник высшей школы. - 1969. - №8, С. 16-20.
- 103 Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Эксмо, 2005. – 1136 с.
- 104 Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Избранные труды. – М.: МПСИ, 2004. - 672 с.
- 105 Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В.С.Мухина. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия». - 608 с.
- 106 Хьелл, Л., Зиглер, Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. - СПб.: Питер-Пресс, 2003. - 608 с.
- 107 Laurence S., Amanda Sh.M. Adolescence development // Journal of Cognitive Education and Psychology. – 2001. - 2(1). – P. 55-87
- 108 Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. - СПб.: Питер, 2011 - 589 с.
- 109 Aimagambetova O., Rysbekova Sh., Adilova E.T., Jaambayeva B., Syrgakbaeva A., Ungarbaeva Sh. Religious preferences of student youth on the example of the Republic of Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. - 2020, Vol.16, No.2. - P. 61-70.
- 110 Мухамбетова К.А., Кунантаева Д.Д. Ценности современной молодежи (на примере России и Казахстана) // Вестник Омского университета. - 2004. - №2. - С. 73–76.
- 111 Айдосова Ж.К., Ахметова Д.Б., Ким А.М. Исследование ценностных ориентаций и коммуникативных проблем студентов // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». - 2011. - №2 (37). - С.30-33.
- 112 Сатыбалдина Н.К., Ургалиев Р.Ж. Гендерные особенности жизненных ценностей современной молодежи // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». - 2011. - №3 (38). - С.19- 22.
- 113 Қалымбетова Э.К. Кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылықтық бағдарларды қалыптастыру ерекшеліктері: псих. ғыл. канд. дис... автореф.: 19.00.05. – Алматы, 2005. – 28 б.
- 114 Taubayeva Sh., Bulatbayeva A., Kasen G., Barsay B., Zhussupov S., Zhussupova R.. Level of Formation of Moral and Value Motivation of Student Behaviour // The Social Sciences. – 2016. -V. 11 (5). - P. 672 – 678.
- 115 Ихсанова Д.Т. Развитие ценностных ориентаций студентов в процессе адаптации к обучению в высшем учебном заведении: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.05, 19.00.07. - Алматы, 2010. – 27 с.
- 116 Ихсанова Д.Т., Аймаганбетов А.Б. Социально-психологические особенности развития ценностных ориентаций в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». – 2013. - №2 (45). - С. 23-33.
- 117 Адилова Э.Т., Аймаганбетова О.Х. Изучение ценностных ориентаций студенческой молодежи в трудах казахстанских психологов: современный

подход // Сб. по матер. ежегодного Конгресса «Психология XXI столетия». – Ярославль: ЯрГУ, 2020. – С. 32-40.

118 Шамионов Р.М. Групповые ценности и установки как предикторы психологического благополучия русских и казахов // Психологические исследования. - 2014. - Т.7, № 35. - С. 12.

119 Kassymova L.S., Aimaganbetova O.H., Yermekbaeva M.K. An examination of values and social beliefs of Kazakhstani youth // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». - 2014. - №2 (49). С.3-13.

120 Адилова Э.Т. Жастардың құндылық бағдарлар мәселелерін зерттеудің теориялық аспектілері // Қазіргі этнопсихологияның даму тенденциялары: тарихы, жағдайы және болашағы халықаралық ғыл.әдіс. конф. матер. Алматы, 2019. – 79-81 б.

121 Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР / У. Бронфенбреннер пер. с англ. – М.: Прогресс, 1976. - 165 с.

122 Массен П. Развитие личности ребенка / П. Массен и др. пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. - 272 с.

123 Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. - 204 с.

124 Асташова Н.А. Учитель: проблема выбора и формирования ценностей. – М.: МПСИ; МОДЭК, 2000. - 272 с.

125 Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – СПб.: Питер, 2005. - 940 с.

126 Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. Ленинград: ЛГУ, 1968. - 124 с.

127 Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: Питер, 2002. – 302 с.

128 Кон И.С. Психология половых различий // Вопросы психологии. - 1981. - № 2. - С. 47-57.

129 Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. - СПб.: Питер, 2003. - 416 с.

130 Забелина Е.В., Честюнина Ю.В., Трушина И.А., Дейнека О.С. Модель психологического времени молодого поколения в период глобализации, обусловленная динамикой универсальных ценностей // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2018. - № 2. С. 182-192.

131 Лопухова О.Г. Методология и методы кросс-культурной психологии: конспект лекций. - Казань, 2014. - 86 с.

132 Сулейманов Р.Ф., Цупа А.В. Кросс-культурные различия в культурно-ценностной ориентации ливанского и русского этносов // Общество: социология, психология, педагогика. – 2020. - № 3. - С. 70-76.

133 Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. - 488 с.

134 Франкл В. Человек в поисках смысла / Под общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. - 368 с.

135 Гасанова С.А. Соотношение этнической идентичности с ценностными ориентациями личности (на примере дагестанской студенческой

молодёжи) // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки. - 2019. - Т. 13, № 2. - С. 64-69.

136 Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Практикум: Учеб. пособие для студентов вузов / 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Аспект Пресс, 2013. - 224 с.

137 Леонтьев Д.А. Лабиринт идентичностей: не человек для идентичности, а идентичность для человека // Философские науки. - 2009. - № 10. С. 5-10.

138 Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности: дис. док. наук: 19.00.05 – Социальная психология. Ярославль, 2003. – 408 с.

139 Кузнецова О.В. Роль временной перспективы в личностном и профессиональном самоопределении подростков // Психологическая наука и образование. - 2007. - № 3. - С. 5–15.

140 Гут Ю.Н., Кабардов М.К. Особенности временной перспективы личности на этапе профессионального самоопределения // Научный результат. Педагогика и психология образования. - 2019. - Т.5, №3. - С. 85-97.

141 Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности / 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Смысл, 2008. - 207 с.

142 Карabanова О.А. Развитие возрастно-психологического подхода в современной психологии // Альманах Института коррекционной педагогики РАО. - 2018. - № 35. - С. 1–13.

143 Панюшева Т.Д., Ефремова М.В. Анализ русскоязычной версии опросника ценностных ориентаций (SVS) Ш. Шварца методом когнитивного интервью // Социальная психология и общество. - 2012. - Т.3, № 3. - С. 116–128.

144 Ожиганова Г.В. Адаптация опросника «Духовная личность» на русскоязычной выборке // Экспериментальная психология. - 2019. - Т. 12, №. 4. - С. 160-176.

145 Гришина А.В., Зеленов А.А., Лунин С.Л. Диагностика влияния этнической идентичности на формирование этнических ауто- и гетеростереотипов у беженцев и вынужденных переселенцев из регионов локальных военных конфликтов и принимающего населения: учебно-методическое пособие. – М.: КРЕДО, 2016. - 28 с.

146 Психодиагностика стресса: практикум/сост. Р.В. Куприянов, Ю.М. Кузьмина; М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол.ун-т. - Казань: КНИТУ, 2012. - 212 с.

147 Психодиагностика толерантности личности / Под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. -172 с.

148 Кузьмин М.Ю., Конопак И.А., Синёва О.В. Проблема анализа методики «Двадцать утверждений» М. Куна и Т. Макпартленда при помощи процедуры многомерного шкалирования // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Психология». - 2015. - №11. - С. 15-26.

149 Наследов А.Д. IBM SPSS, Statistics 20 и AMOS: профессиональный статистический анализ данных. - СПб.: Питер, 2013. - 416 с.

- 150 Ильин В.П. Методические особенности применения t-критерия Стьюдента в медико-биологических исследованиях // Acta Biomedica Scientifica. – 2011. № 5. P. 160-161.
- 151 Гриднева А.Е. Анализ канонической корреляции как вероятностный метод в обработке информации // Международная конференция по мягким вычислениям и измерениям. – 2016. - Т.1. - С. 102-105.
- 152 Ильин В.П. Корреляционный анализ количественных данных в медико-биологических исследованиях // Бюллетень ВСНЦ СО РАМН. - 2013. - № 4 (92). - С.125-130.
- 153 Husain A., Nishat A., Jahan M. Spiritual personality as related to perfectionism among undergraduate students // An International Multidisciplinary Research Journal. - 2015. - №11 (11). - P. 84—90.
- 154 Левин К. Динамическая психология: Избр. тр. / под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2001. - 572 с.
- 155 Карабущенко Н.Б., Шурупова Е.Ю. Особенности временной перспективы личности на этапе поздней взрослости // Вестник ТвГУ. Серия «Педагогика и психология». - 2019. - № 1(46). - С. 33-45.
- 156 Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual differences metric. // J. of Personality and Social Psychology. - 1999. - P. 17-55.
- 157 Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. СПб.: Речь, 2010. - 352 с.
- 158 Ковалев В.И. Категория времени в психологии (личностный аспект)// Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1988. - С. 216-230.
- 159 Солынин Н.Э. Индивидуально-психологический подход к изучению психологической структуры этнической толерантности // Системогенез учебной и профессиональной деятельности: сборник научных трудов VI межд. науч.-прак. конф. Ярославль: Канцлер, 2013. – С. 193-195.
- 160 Леонов И.Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». - 2014. - № 4. - С. 43-52.
- 161 Stoycheva K. Tolerance for ambiguity, creativity, and personality // Bulgarian Journal of Psychology. - 2010. Vol.1-4. - P. 178-188.
- 162 Солдатова Г.У., Чигарькова С.В., Кулеш Е.В., Тихомиров М.Ю. Этносоциальные и личностные предикторы направленности межкультурной коммуникации у жителей российских городов с различным этническим составом населения // Психологические исследования. - 2018. - № 62 (11). - С. 8.
- 163 Корнилова Т.В., Чигринова И.А. Личностные ценности, принятие неопределенности и маккиавеллизм как предикторы морального выбора // Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы. Московский городской психолого-педагогический университет. – 2010. – С. 670-674.

164 Павлова Е.В., Чупряева Н.П. Толерантность к неопределенности как предиктор готовности студентов к цифровизации образования // Мир науки. Педагогика и психология. – 2020. - №3. - С.66-82.

165 Салихова А.Б. Ценностные основания толерантности личности к неопределенности // Вестник Вятского государственного университета. - 2020, № 2. - С. 132-141.

166 Емельянова Т.П., Белых Т.В. Отношение к глобальным рискам студентов православных и светских вузов // Социальная психология и общество. - 2019. № 3 (10). - С. 40–50.

167 Ростовская Т.К., Калиев Т.Б. Ценностные ориентиры современной молодежи: особенности и тенденции /Монография. – М.: РУсайнс, 2019. - 228 с.

ҚОСЫМША А

«Этностық онды сәйкестік» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері

		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	680,604	40,036	2,588	0,001
	Топтар ішінде	2490,781	15,471		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	860,521	50,619	2,319	0,004
	Топтар ішінде	3514,049	21,826		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	824,437	48,496	1,865	0,025
	Топтар ішінде	4186,680	26,004		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	2336,160	137,421	3,164	0,000
	Топтар ішінде	6992,566	43,432		
Дербестік идеал	Топтар арасында	807,147	47,479	2,428	0,002
	Топтар ішінде	3148,361	19,555		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	421,154	24,774	2,593	0,001
	Топтар ішінде	1538,421	9,555		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	285,160	16,774	1,353	0,167
	Топтар ішінде	1995,499	12,394		
Жетістік идеал	Топтар арасында	656,964	38,645	2,660	0,001
	Топтар ішінде	2339,170	14,529		
Билік идеал	Топтар арасында	749,163	44,068	3,116	0,000
	Топтар ішінде	2276,982	14,143		
Қауіпсізділік идеал	Топтар арасында	848,988	49,940	2,188	0,006
	Топтар ішінде	3674,554	22,823		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	458,303	26,959	2,303	0,004
	Топтар ішінде	1884,602	11,706		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	749,801	44,106	3,037	0,000
	Топтар ішінде	2338,132	14,523		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	965,900	56,818	3,575	0,000
	Топтар ішінде	2558,770	15,893		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	998,919	58,760	2,243	0,005
	Топтар ішінде	4218,065	26,199		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	454,588	26,740	1,769	0,036
	Топтар ішінде	2434,149	15,119		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	264,558	15,562	1,412	0,137
	Топтар ішінде	1774,950	11,025		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	618,213	36,365	3,259	0,000
	Топтар ішінде	1796,681	11,160		
Жетістік басымдылық	Топтар арасында	518,688	30,511	1,959	0,017
	Топтар ішінде	2507,826	15,577		
Билік басымдылық	Топтар арасында	407,630	23,978	2,330	0,003
	Топтар ішінде	1656,672	10,290		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	1130,280	66,487	2,343	0,003
	Топтар ішінде	4568,156	28,374		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	429,834	25,284	2,678	0,001
	Топтар ішінде	1520,199	9,442		
Өмірге позитивті көзқарас	Топтар арасында	320,564	18,857	1,882	0,023
	Топтар ішінде	1613,101	10,019		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	171,381	10,081	1,215	0,258
	Топтар ішінде	1336,384	8,301		
Мейірімділік	Топтар арасында	255,660	15,039	2,926	0,000
	Топтар ішінде	827,535	5,140		
Рухани қызмет	Топтар арасында	253,920	14,936	2,567	0,001
	Топтар ішінде	936,706	5,818		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	387,636	22,802	4,441	0,000
	Топтар ішінде	826,577	5,134		

ҚОСЫМША Б

«Этноэгоизм» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері

-		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	543,447	27,172	1,634	0,058
	Топтар ішінде	2627,939	16,633		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	633,815	31,691	1,339	0,162
	Топтар ішінде	3740,755	23,676		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	899,206	44,960	1,728	0,034
	Топтар ішінде	4111,912	26,025		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	1051,975	52,599	1,004	0,461
	Топтар ішінде	8276,751	52,385		
Дербестік идеал	Топтар арасында	595,072	29,754	1,399	0,130
	Топтар ішінде	3360,436	21,269		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	454,807	22,740	2,388	0,001
	Топтар ішінде	1504,768	9,524		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	445,330	22,267	1,917	0,014
	Топтар ішінде	1835,329	11,616		
Жетістік идеал	Топтар арасында	640,009	32,000	2,146	0,005
	Топтар ішінде	2356,125	14,912		
Билік идеал	Топтар арасында	309,334	15,467	0,899	0,588
	Топтар ішінде	2716,811	17,195		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	711,426	35,571	1,474	0,097
	Топтар ішінде	3812,116	24,127		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	323,964	16,198	1,268	0,208
	Топтар ішінде	2018,941	12,778		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	687,455	34,373	2,262	0,003
	Топтар ішінде	2400,478	15,193		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	441,206	22,060	1,130	0,324
	Топтар ішінде	3083,464	19,516		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	613,263	30,663	1,052	0,405
	Топтар ішінде	4603,720	29,137		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	595,811	29,791	2,053	0,008
	Топтар ішінде	2292,926	14,512		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	277,869	13,893	1,246	0,224
	Топтар ішінде	1761,639	11,150		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	382,981	19,149	1,489	0,092
	Топтар ішінде	2031,912	12,860		
Жетістіктер басымдылық	Топтар арасында	459,978	22,999	1,416	0,122
	Топтар ішінде	2566,536	16,244		
Билік басымдылық	Топтар арасында	338,376	16,919	1,549	0,072
	Топтар ішінде	1725,925	10,924		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	1047,648	52,382	1,780	0,027
	Топтар ішінде	4650,788	29,435		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	389,335	19,467	1,971	0,011
	Топтар ішінде	1560,698	9,878		
Өмірге деген позитивті көзқарас	Топтар арасында	211,736	10,587	0,971	0,499
	Топтар ішінде	1721,928	10,898		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	342,083	17,104	2,318	0,002
	Топтар ішінде	1165,682	7,378		
Мейірімділік	Топтар арасында	191,996	9,600	1,702	0,038
	Топтар ішінде	891,199	5,641		
Рухани қызмет	Топтар арасында	218,327	10,916	1,774	0,028
	Топтар ішінде	972,298	6,154		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	233,555	11,678	1,881	0,017
	Топтар ішінде	980,658	6,207		

ҚОСЫМША В

«Позитивті өткен шақ» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері

-		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	1276,391	55,495	4,539	0,000
	Топтар ішінде	1894,994	12,226		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	1461,777	63,556	3,382	0,000
	Топтар ішінде	2912,793	18,792		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	1549,794	67,382	3,017	0,000
	Топтар ішінде	3461,323	22,331		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	2939,373	127,799	3,100	0,000
	Топтар ішінде	6389,353	41,222		
Дербестік идеал	Топтар арасында	1186,616	51,592	2,888	0,000
	Топтар ішінде	2768,892	17,864		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	636,816	27,688	3,244	0,000
	Топтар ішінде	1322,760	8,534		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	644,575	28,025	2,655	0,000
	Топтар ішінде	1636,084	10,555		
Жетістіктер идеал	Топтар арасында	909,307	39,535	2,936	0,000
	Топтар ішінде	2086,827	13,463		
Билік идеал	Топтар арасында	909,558	39,546	2,896	0,000
	Топтар ішінде	2116,588	13,655		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	1813,712	78,857	4,511	0,000
	Топтар ішінде	2709,830	17,483		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	695,365	30,233	2,844	0,000
	Топтар ішінде	1647,540	10,629		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	999,580	43,460	3,226	0,000
	Топтар ішінде	2088,353	13,473		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	1130,658	49,159	3,183	0,000
	Топтар ішінде	2394,012	15,445		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	2096,283	91,143	4,527	0,000
	Топтар ішінде	3120,700	20,134		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	1084,777	47,164	4,052	0,000
	Топтар ішінде	1803,960	11,638		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	518,885	22,560	2,300	0,001
	Топтар ішінде	1520,624	9,810		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	711,014	30,914	2,812	0,000
	Топтар ішінде	1703,880	10,993		
Жетістіктер басымдылық	Топтар арасында	822,716	35,770	2,516	0,000
	Топтар ішінде	2203,798	14,218		
Билік басымдылық	Топтар арасында	516,558	22,459	2,249	0,002
	Топтар ішінде	1547,744	9,985		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	1986,690	86,378	3,607	0,000
	Топтар ішінде	3711,745	23,947		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	500,767	21,772	2,329	0,001
	Топтар ішінде	1449,266	9,350		
Өмірге деген позитивті көзқарас	Топтар арасында	338,742	14,728	1,431	0,104
	Топтар ішінде	1594,923	10,290		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	262,681	11,421	1,422	0,108
	Топтар ішінде	1245,085	8,033		
Мейірімділік	Топтар арасында	251,268	10,925	2,035	0,006
	Топтар ішінде	831,928	5,367		
Рухани қызмет	Топтар арасында	348,459	15,150	2,788	0,000
	Топтар ішінде	842,166	5,433		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	449,353	19,537	3,959	0,000
	Топтар ішінде	764,859	4,935		

ҚОСЫМША Г

«Гедонистік осы шақ» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері

		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	1428,401	39,678	3,233	0,000
	Топтар ішінде	1742,984	12,275		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	1832,768	50,910	2,844	0,000
	Топтар ішінде	2541,802	17,900		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	1886,939	52,415	2,382	0,000
	Топтар ішінде	3124,178	22,001		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	3812,610	105,906	2,726	0,000
	Топтар ішінде	5516,116	38,846		
Дербестік идеал	Топтар арасында	1710,261	47,507	3,005	0,000
	Топтар ішінде	2245,247	15,812		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	811,873	22,552	2,790	0,000
	Топтар ішінде	1147,702	8,082		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	954,509	26,514	2,839	0,000
	Топтар ішінде	1326,150	9,339		
Жетістік идеал	Топтар арасында	1455,682	40,436	3,727	0,000
	Топтар ішінде	1540,452	10,848		
Билік идеал	Топтар арасында	1185,790	32,939	2,542	0,000
	Топтар ішінде	1840,355	12,960		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	1505,208	41,811	1,967	0,003
	Топтар ішінде	3018,334	21,256		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	1081,608	30,045	3,383	0,000
	Топтар ішінде	1261,297	8,882		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	1292,481	35,902	2,839	0,000
	Топтар ішінде	1795,452	12,644		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	1306,474	36,291	2,323	0,000
	Топтар ішінде	2218,196	15,621		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	2079,512	57,764	2,614	0,000
	Топтар ішінде	3137,471	22,095		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	1363,531	37,876	3,526	0,000
	Топтар ішінде	1525,206	10,741		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	657,883	18,275	1,878	0,005
	Топтар ішінде	1381,626	9,730		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	921,540	25,598	2,434	0,000
	Топтар ішінде	1493,353	10,517		
Жетістіктер басымдылық	Топтар арасында	1161,417	32,262	2,456	0,000
	Топтар ішінде	1865,097	13,134		
Билік басымдылық	Топтар арасында	770,191	21,394	2,348	0,000
	Топтар ішінде	1294,111	9,113		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	2173,506	60,375	2,432	0,000
	Топтар ішінде	3524,930	24,823		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	701,813	19,495	2,218	0,001
	Топтар ішінде	1248,221	8,790		
Өмірге позитивті көзқарас	Топтар арасында	811,859	22,552	2,855	0,000
	Топтар ішінде	1121,805	7,900		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	509,153	14,143	2,011	0,002
	Топтар ішінде	998,613	7,032		
Мейірімділік	Топтар арасында	402,440	11,179	2,332	0,000
	Топтар ішінде	680,756	4,794		
Рухани қызмет	Топтар арасында	516,289	14,341	3,020	0,000
	Топтар ішінде	674,337	4,749		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	476,763	13,243	2,550	0,000
	Топтар ішінде	737,450	5,193		

ҚОСЫМША Д

«Болашақ» факторы үшін дисперсиялық талдау нәтижелері

		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	1186,639	42,380	3,203	0,000
	Топтар ішінде	1984,746	13,232		
Дәстүрлер идеал	Топтар арасында	1469,427	52,480	2,710	0,000
	Топтар ішінде	2905,143	19,368		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	1712,216	61,151	2,780	0,000
	Топтар ішінде	3298,901	21,993		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	2989,258	106,759	2,526	0,000
	Топтар ішінде	6339,468	42,263		
Дербестік идеал	Топтар арасында	1237,301	44,189	2,439	0,000
	Топтар ішінде	2718,208	18,121		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	479,216	17,115	1,734	0,019
	Топтар ішінде	1480,360	9,869		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	799,240	28,544	2,890	0,000
	Топтар ішінде	1481,420	9,876		
Жетістік идеал	Топтар арасында	1166,976	41,678	3,418	0,000
	Топтар ішінде	1829,158	12,194		
Білік идеал	Топтар арасында	825,894	29,496	2,011	0,004
	Топтар ішінде	2200,251	14,668		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	1235,156	44,113	2,012	0,004
	Топтар ішінде	3288,386	21,923		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	642,294	22,939	2,023	0,004
	Топтар ішінде	1700,611	11,337		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	935,609	33,415	2,329	0,001
	Топтар ішінде	2152,324	14,349		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	1105,948	39,498	2,450	0,000
	Топтар ішінде	2418,722	16,125		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	1249,004	44,607	1,686	0,025
	Топтар ішінде	3967,979	26,453		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	824,967	29,463	2,141	0,002
	Топтар ішінде	2063,770	13,758		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	526,112	18,790	1,862	0,010
	Топтар ішінде	1513,396	10,089		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	880,144	31,434	3,072	0,000
	Топтар ішінде	1534,750	10,232		
Жетістік басымдылық	Топтар арасында	781,430	27,908	1,865	0,009
	Топтар ішінде	2245,084	14,967		
Білік басымдылық	Топтар арасында	749,505	26,768	3,054	0,000
	Топтар ішінде	1314,796	8,765		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	2259,414	80,693	3,520	0,000
	Топтар ішінде	3439,021	22,927		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	588,591	21,021	2,316	0,001
	Топтар ішінде	1361,443	9,076		
Өмірге деген позитивті көзқарас	Топтар арасында	588,734	21,026	2,345	0,001
	Топтар ішінде	1344,930	8,966		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	428,530	15,305	2,127	0,002
	Топтар ішінде	1079,235	7,195		
Мейірімділік	Топтар арасында	335,604	11,986	2,405	0,000
	Топтар ішінде	747,591	4,984		
Рухани қызмет	Топтар арасында	352,722	12,597	2,255	0,001
	Топтар ішінде	837,904	5,586		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	391,464	13,981	2,549	0,000
	Топтар ішінде	822,748	5,485		

ҚОСЫМША Е

«Күрделілік» факторына арналған дисперсиялық талдау нәтижелері

		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	805,121	28,754	1,823	0,012
	Топтар ішінде	2366,264	15,775		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	813,571	29,056	1,224	0,219
	Топтар ішінде	3560,998	23,740		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	938,263	33,509	1,234	0,211
	Топтар ішінде	4072,855	27,152		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	2398,810	85,672	1,854	0,010
	Топтар ішінде	6929,916	46,199		
Дербестік идеал	Топтар арасында	662,510	23,661	1,078	0,373
	Топтар ішінде	3292,998	21,953		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	535,379	19,121	2,014	0,004
	Топтар ішінде	1424,197	9,495		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	564,923	20,176	1,764	0,016
	Топтар ішінде	1715,736	11,438		
Жетістік идеал	Топтар арасында	678,088	24,217	1,567	0,046
	Топтар ішінде	2318,046	15,454		
Білік идеал	Топтар арасында	714,569	25,520	1,656	0,029
	Топтар ішінде	2311,576	15,411		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	1170,591	41,807	1,870	0,009
	Топтар ішінде	3352,951	22,353		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	434,680	15,524	1,220	0,223
	Топтар ішінде	1908,225	12,721		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	691,416	24,693	1,546	0,052
	Топтар ішінде	2396,517	15,977		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	552,991	19,750	0,997	0,478
	Топтар ішінде	2971,679	19,811		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	1157,214	41,329	1,527	0,056
	Топтар ішінде	4059,769	27,065		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	778,415	27,801	1,976	0,005
	Топтар ішінде	2110,322	14,069		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	332,307	11,868	1,043	0,417
	Топтар ішінде	1707,202	11,381		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	421,888	15,067	1,134	0,307
	Топтар ішінде	1993,005	13,287		
Жетістіктер басымдылық	Топтар арасында	681,362	24,334	1,556	0,049
	Топтар ішінде	2345,152	15,634		
Білік басымдылық	Топтар арасында	507,383	18,121	1,746	0,018
	Топтар ішінде	1556,919	10,379		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	956,125	34,147	1,080	0,370
	Топтар ішінде	4742,311	31,615		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	325,727	11,633	1,074	0,377
	Топтар ішінде	1624,307	10,829		
Өмірге позитивті көзқарас	Топтар арасында	210,396	7,514	0,654	0,906
	Топтар ішінде	1723,269	11,488		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	139,126	4,969	0,545	0,969
	Топтар ішінде	1368,639	9,124		
Мейірімділік	Топтар арасында	137,036	4,894	0,776	0,781
	Топтар ішінде	946,160	6,308		
Рухани қызмет	Топтар арасында	210,532	7,519	1,151	0,290
	Топтар ішінде	980,093	6,534		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	218,247	7,795	1,174	0,266
	Топтар ішінде	995,966	6,640		

ҚОСЫМША Ж

«Интолеранттылық» факторына арналған дисперсиялық талдау нәтижелері

-		Квадрат сомасы	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
Конформдылық идеал	Топтар арасында	915,012	22,875	1,399	0,080
	Топтар ішінде	2256,373	16,351		
Дәстүр идеал	Топтар арасында	1225,687	30,642	1,343	0,109
	Топтар ішінде	3148,883	22,818		
Мейірімділік идеал	Топтар арасында	1231,832	30,796	1,125	0,304
	Топтар ішінде	3779,285	27,386		
Әмбебаптық идеал	Топтар арасында	2670,996	66,775	1,384	0,087
	Топтар ішінде	6657,730	48,244		
Дербестік идеал	Топтар арасында	900,157	22,504	1,016	0,456
	Топтар ішінде	3055,352	22,140		
Стимуляция идеал	Топтар арасында	636,817	15,920	1,661	0,017
	Топтар ішінде	1322,759	9,585		
Гедонизм идеал	Топтар арасында	744,930	18,623	1,673	0,015
	Топтар ішінде	1535,729	11,128		
Жетістік идеал	Топтар арасында	947,935	23,698	1,597	0,025
	Топтар ішінде	2048,199	14,842		
Билік идеал	Топтар арасында	821,234	20,531	1,285	0,146
	Топтар ішінде	2204,911	15,978		
Қауіпсіздік идеал	Топтар арасында	1596,349	39,909	1,881	0,004
	Топтар ішінде	2927,193	21,212		
Конформдылық басымдылық	Топтар арасында	558,565	13,964	1,080	0,363
	Топтар ішінде	1784,340	12,930		
Дәстүр басымдылық	Топтар арасында	868,504	21,713	1,350	0,105
	Топтар ішінде	2219,429	16,083		
Мейірімділік басымдылық	Топтар арасында	823,535	20,588	1,052	0,403
	Топтар ішінде	2701,136	19,573		
Әмбебаптық басымдылық	Топтар арасында	1647,875	41,197	1,593	0,026
	Топтар ішінде	3569,108	25,863		
Дербестік басымдылық	Топтар арасында	982,061	24,552	1,777	0,008
	Топтар ішінде	1906,677	13,816		
Стимуляция басымдылық	Топтар арасында	549,554	13,739	1,272	0,156
	Топтар ішінде	1489,954	10,797		
Гедонизм басымдылық	Топтар арасында	515,875	12,897	0,937	0,582
	Топтар ішінде	1899,019	13,761		
Жетістік басымдылық	Топтар арасында	904,577	22,614	1,471	0,053
	Топтар ішінде	2121,937	15,376		
Билік басымдылық	Топтар арасында	554,971	13,874	1,269	0,159
	Топтар ішінде	1509,331	10,937		
Қауіпсіздік басымдылық	Топтар арасында	1472,246	36,806	1,202	0,218
	Топтар ішінде	4226,190	30,625		
Рухани ізгілік	Топтар арасында	398,264	9,957	0,885	0,665
	Топтар ішінде	1551,769	11,245		
Өмірге позитивті көзқарас	Топтар арасында	390,974	9,774	0,874	0,682
	Топтар ішінде	1542,691	11,179		
Рухани тәртіп	Топтар арасында	373,101	9,328	1,134	0,292
	Топтар ішінде	1134,665	8,222		
Мейірімділік	Топтар арасында	183,760	4,594	0,705	0,900
	Топтар ішінде	899,435	6,518		
Рухани қызмет	Топтар арасында	241,513	6,038	0,878	0,677
	Топтар ішінде	949,113	6,878		
Жоғары адамгершілік	Топтар арасында	313,642	7,841	1,202	0,218
	Топтар ішінде	900,570	6,526		